

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
“ҚАТАҒОН ҚУРБОНЛАРИ ХОТИРАСИ” МУЗЕЙИ
“ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ” ЖАМОАТ ФОНДИ

ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ҒОЯВИЙ АСОСЛАРИ

*“Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим,
матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга
қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги
аҳамияти” мавзuidaги Республика илмий-амалий
анжумани материаллари
2016 йил 15 апрель*

“Тошкент ислом университети”
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент 2016

УЎК:316.75
КБК:63.3(5Ў)
Ж16

“Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти”, Республика илмий-амалий анжумани (2016; Тошкент).

“Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти” Республика илмий-амалий анжумани материаллари (15 апрель; 2016; Тошкент) [Матн] / маъсул муҳаррирлар: Б.Ҳасанов, Н.Каримов; таҳрир ҳайъати М.Зиқруллаев [ва бошқ.]; Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси, “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи “Шаҳидлар хотираси” жамоат фонди. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2016. – 216 б.

КБК:63.3(5Ў)

Маъсул муҳаррирлар:

Бахтиёр ҲАСАНОВ – тарих фанлари доктори

Наим КАРИМОВ – филология фанлари доктори, профессор

Таҳрир ҳайъати:

Мурод ЗИҚРУЛЛАЕВ,

Сирождидин АҲМЕДОВ,

Баҳром ИРЗАЕВ

Тақризчи:

Хуршида ЮНУСОВА – тарих фанлари доктори

Туркистон ўлкаси XIX аср охири – XX аср бошларида мустамлакачилик сиёсати оқибатида сиёсий, маданий, иқтисодий таназзулга юз тутди. Ўлканинг илғор зиёдилари чоризм истибдодидан қутулиш, миллатни уйғотиш, нафақат иқтисодий, балки маънавий-маърифий тараққиёт сари йўл очиш, халққа зиё тарқатиш мақсадида маърифатпарварлик ҳаракатига асос солдилар. Бу ҳаракат билан Туркистонда янги уйғониш даври бошланди.

Мазкур тўпلامга киритилган мақолаларда Туркистон жадидчилик ҳаракати ва унинг маънавий-маърифий асосларининг моҳияти, жадидларнинг халқ тафаккурини ўстириш, маънавиятини бойитиш йўлида олиб борган курашлари, жадидчилик ғояларининг Туркистонга тарқалишида миллий матбуот, бадиий адабиёт ва театрнинг аҳамияти ва уларнинг ижодида Миллий истиқлол ғоясининг ифодаланишидаги ўзига хосликларни ўрганиш назарда тутилган. Шунингдек, Ўзбекистон тарихининг ўта мураккаб ва зиддиятли даврининг сўнгги йилларда тарихчи, сиёсатшунос, адабиётшунос, файласуф ва бошқа соҳа мутахассислари томонидан олиб борилаётган тадқиқотларни тўлдирди ва тарихан тўғри хулосаларга келишга кўмак беради.

Тўплам “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи илмий ходимлари томонидан амалга оширилаётган “Туркистонлик жадидларнинг янги тафаккур ва маънавиятга қўшган ҳиссаси (1900-1930 йй.) мультимедиали ўқув дастури” мавзудидаги илмий-амалий Давлат дастури доирасида нашр этилди.

ISBN 978-99-43-4604-5-4

© “Тошкент ислом университети”
нашриёт-маتبха бирлашмаси, 2016

*Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг
25 йиллигига бағишланади*

СЎЗБОШИ

Ўзбек халқи тарихининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги даври тарихан қисқа вақтни ташкил этган бўлса-да, халқнинг тарихий тақдирида муҳим аҳамиятга молик бўлган даврдир. Шу даврда майдонга келган жадид маърифатпарварлик ҳаракати мактаб ва маориф, матбуот, адабиёт ва санъат соҳаларида ислохотчилик ишларини амалга оширибгина қолмай, халқнинг маданий, маърифий ва руҳий ҳаётини бутунлай ўзгартириб юборди ёки шу йўлда эътиборга молик катта ишларни бажарди.

Маълумки, “жадид” сўзи “янги”, “янгилик” маъноларини англатади. Инсоният тарихида бирор макон ва замон бўлмаганки, жамиятнинг бир маромда кечаётган ҳаётига кириб келган янгилик катта қаршиликка учрамаган бўлсин. Жамият ва инсон ҳаётининг бир маромда кечиши, эртами-кечми, таназулга олиб боради. Шунинг учун ҳам халқнинг пешқадам зиёлилари жамият ва инсон ҳаётида кеча бошлаган таназулга қарши курашиш ёки унинг олдини олиш учун янги ғояларни “ишлаб чиқишади”. Аммо шу таназулнинг “иссиқ бағри”да яшаётган, шунга кўникма ҳосил қилган айрим кишилар бу ҳаётбахш ғояларни найза билан қарши олишади. XIX аср охири – XX аср бошларида Ўрта Осиёда шундай ҳолат юз берди. Туркистон, Бухоро ва Хивада, шунингдек, айрим хорижий Шарқ мамлакатларида жунбишга келган жадид маърифатпарварлик ҳаракати катта тўсиқларга учради. Бугун биз, орадан 100 йил ўтганидан кейин, Туркистонда М.Бехбудий раҳбарлигида

юзага келган жадид маърифатпарварлик ҳаракати тарихини ўрганганимизда, уларнинг қандай мураккаб шароитда янги мактабларни очгани, миллий матбуотга асос солгани, янги бадиий адабиёт ва театр санъатига тамал тошини қўйганини ўйласак, уларнинг бу фаолиятларини фидойилик ва жасорат деб баҳолаш лозим бўлади.

Аммо масаланинг ажабтовур томони шундаки, бу тарихий ҳақиқат узоқ даврлар мобайнида тан олинмай келди. Жадидлар чор Россияси даврида ҳам, совет ҳокимияти даврида ҳам қораланиб келинди. Улар фаолияти билан боғлиқ тарихий адолатни тиклаш жараёни узоқ чўзилди. Фақат халқимиз мустақилликка эришганидан, жамиятда жадид маърифатпарварлари фаолиятини ўрганишга иштиёқ пайдо бўлганидан сўнггина бу ҳаракат кенг кўламда ўрганила бошланди. Шу нарса қувонарлики, Туркистондаги жадид маърифатпарварлик ҳаракатини ўрганишдек қутлуғ ишга Европа ва Америка Қўшма Штатларидаги олимлар ҳам завқ билан қиришдилар. Ҳозир жадид маърифатпарварлик ҳаракати ва унинг намояндалари фаолиятини ўрганиш халқаро миқёсдаги муҳим илмий-амалий лойиҳа даражасига кўтарилди.

Ўзбек олимлари жадид маърифатпарварлик ҳаракатининг турли томонларини ўрганишда катта ютуқларни қўлга киритдилар. Қарийб барча жадид ёзувчиларининг асарлари нашр этилиб, халққа тақдим этилди. Янги усул мактаби, миллий матбуот, адабиёт ва театр тарихини ўрганишга бағишланган кўплаб асарлар майдонга келди.

Аммо турли сабабларга кўра, бу ҳаракатнинг ҳали “теша тегмаган” қирралари, томонлари ҳам йўқ эмас. “Қатағон қурбонлари хотираси” музейи шу ҳолни инобата олиб, 2016 йил 15 апрелда “Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси ва унинг миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти” мавзuida Республика илмий-амалий анжуманини ўтказди. Анжуманда музей директори Б.Ҳасанов билан ЎзФА вице-президенти Б.Абдуҳалимовнинг кириш нутқларидан ташқари, 12 та маъруза эшитилди. Музей ижтимоий-гуманитар йўналишдаги республикамиз илмий ва ўқув юртларига шу ҳақда хат йўллаб, шу муас-

сасалардаги жадид маърифатпарварлик ҳаракати билан шуғулланган ёки шуғулланаётган ўқитувчи-профессорлар ва магистрлардан илмий маъруза ёки ахборот матнларини юборишни сўради. Музей маъмуриятининг бу муурожаатига жавобан Республикадаги олий ўқув юртларидан 50 дан зиёд маъруза ва ахборот матнлари келди. Афсуски, бу маъруза ва ахборот матнларининг катта қисми компиляция характерида, иккинчиси чайналган гаплардан иборат, учинчиси эса, пала-партиш, ёзилган матнлардан иборат эди. Бу сингари мақолалар таҳрир ҳайъати томонидан тўпламга киритилмади.

Қўлингиздаги тўплам зикр этилган илмий-амалий анжуманга келган ва анжуманнинг кун тартибига киритилиб ўқилган маъруза матнларидан иборат. Ўйлаймизки, тўпламдан ўрин олган аксар маъруза матнлари жадид маърифатпарварлик ҳаракати ва бу ҳаракатнинг етакчи вакиллари фаолиятига доир янги маълумотларга бойлиги, ифодаланган фикрларнинг янгилиги, талқиннинг янгилиги билан ажралади. Тўпламга киритилган бу мақолалар жадид маърифатпарварлик ҳаракатини ўрганиш, шу ҳаракат тарихининг оқ саҳифаларининг тўлдириш ишига хисса бўлиб қўшилади.

“Қатагон қурбонлари хотираси” музейи бундан кейин ҳам Ўзбекистон тарихининг мустамлакачилик даврларига оид муҳим масалаларни ўрганишда давом этади. Ва келажакда ўтказилажак илмий-амалий анжуманларда қатнашиш истагида бўлган кишилардан: а) тайёр китоб, газета ва журналларда босилган фикр ва маълумотларни кўчириб юбормасликни; б) анжуманнинг асосий мавзуси бўлган масала ёки ижодкор ҳақидаги маъруза матнини ёзиш учун бирламчи манбаларни чуқур ўрганишни; в) маъруза матнини тил ва услуб жиҳатидан юқори илмий-назарий савияда ёзиб юборишни илтимос қилади.

ЖАДИДЧИЛИК ВА МИЛЛИЙ ҒОЯ МАСАЛАЛАРИ

Саидакбар АГЗАМЖОДЖАЕВ,
Тошкент ислом университети,
тарих фанлари доктори

ЖАДИДЧИЛИКНИНГ ҒОЯВИЙ РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Ўрта Осиёдаги жадидчилик ҳаракати мураккаб, тарихий жиҳатдан серқирра йўлни босиб ўтди. Жадидлар турли мамлакатлардаги тараққиёт, ислохотлар учун олиб борилган ҳаракатларнинг фалсафий тажрибасига таяниб, бу тажрибани миллий асосда қайта ишлашга интилди, айти пайтда ижтимоий тараққиёт йўллари ҳақидаги турли қарашларнинг тўқнашув майдони ҳам бўлди. Мустамлакачиликка қарши курашнинг бош ғояси ана шу мураккаб йўлда шаклланиб етилди.

Жадидчилик жаҳон ижтимоий ва миллий қадриятларга асосланган оқим бўлиб, Ўрта Осиё маҳаллий туб аҳолиси манфаатларига жавоб берган ва ижтимоий тараққиётнинг пишиб етилган эҳтиёжларини тўла қондира оладиган ҳаракат сифатида шаклланди. Жадидчилик маърифатпарварликдан кучли сиёсий ҳаракатгача бўлган мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтди. Жадидчилик ўз тарихида икки босқични ўтган. Биринчиси - маърифатпарварлик босқичи ва иккинчиси - сиёсий босқич. Лекин жадидларнинг давлатчилик масаласига қарашлари биринчи даврданоқ шакллана бошланган ва иккинчи босқичда аниқ бир шаклга келган деса бўлади.

Икки ёқлама мустамлакачилик ва маҳаллий зулм остида эзилиб келган халқ оммасининг оғир иқтисодий

аҳволи, Туркистон, Бухоро ва Хива хонликларининг жаҳоннинг иқтисодий тараққий этган мамлакатларидан анчагина орқада қолиб кетганлиги, маданий таназзул ҳамда эркин фикрнинг қотиб ривож топмаётганлиги каби ҳолатлар жадидларни ижтимоий тараққиёт чораларини излаб топишга ундади.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг раҳбарлари саналган Маҳмудхўжа Беҳбудий ва Мунаввар қори Абдурашидхонов бирлаштирувчи ва жипслаштирувчи ролни ўйнашган. Бухорода – Файзулла Хўжаев ва Абдурауф Фитрат, Хива хонлигида эса – Полвонниёз Юсупов бу ҳаракатга бошчилик қилишган.

Жадидларнинг маърифатпарварлик мафқураси ижтимоий жиҳатдан анча бой ва ранг-баранг бўлган. Унда ҳозирги кунимизда ҳам жамиятни тўлқинлантирадиган, ҳаяжонга соладиган тарихий вазифа ва масалалар қаторига биз маънавий баркамолликка етишда динни тўғри англаб тушуниб етишимиз, ҳуқуқий ва иқтисодий бозор макони-ни ташкил қилиш жараёнини тезлаштириш, тараққий этган илғор демократик институтларни бунёд қилиш, ўзига хос миллий ривожланишларни киритишимиз мумкин. Бу масалаларни ҳал этиб амалга оширишда муҳим омил сифатида исломнинг модернизациялашуви, уни қотиб қолган ақидалардан тозалаш, фан ва илғор технология ютуқларини эгаллаб бориш муаммолари майдонга чиқади.

Жадидларнинг халқаро алоқа ва муносабатлари уларга Россия, Туркия, Миср, Эрон жадидларининг дастури билан танишиш имконини берди. Лекин Туркиядаги ёш турклар ва Эрон тараққийпарварлари тажрибаларини Туркистон жадидлари механик тарзда ва ўша қолипда ўзлаштириб олмадилар. Аксинча жадидлар Европа ва Шарқ мамлакатларининг давлат қурилиши ва қонун чиқарувчилик кенг тажрибаларидан, Россия ва Шарқ халқларининг мустамлакачиликка қарши демократик ҳаракатлар кураши усуллари ва дастурларидан манфаатларига ҳамоҳанг бўлган ва миллий маданиятга мос келадиган зарур ўринларни олдилар.

1914 йилда бошланган Биринчи жаҳон уруши жадидларнинг фикрларини анча сиёсийлаштирди. Бу вақтга келиб улар парламентар монархия тузуми ҳақида ёздилар,

фуқароларнинг давлат органларининг шакллантириш-да қонун чиқариш ишида, давлатни идора қилишда қатнашуви ва иштироки йўллари ва усулларини ишлаб чиқишга уриндилар.

1917 йилда февраль ойида Россияда содир бўлган демократик инқилобга қадар тараққийпарварлар оқимини ташкил қилган Туркистон жадидларининг кескин ҳаракат қилувчи қисми бир қатор кенг сиёсий талабларни илгари сурди. Бу талаблар орасида маҳаллий туб аҳоли ҳуқуқларини кенгайтирилишини кўзда тутган ҳолда ўлкани идора этишни тубдан ислоҳ қилиш, туркистонликларга муайян миқдорда Давлат Думасидан ўрин ажратиш, асосий демократик эркинликларни таъмин этиш ва энг аввало миллий матбуот эркинлигига эришиш, чор якка ҳокимлиги тузумини конституциявий идора этиш тузуми билан алмаштириш каби талаблар ўрин олган эди.

Февраль демократик инқилоби натижасида ўрнатилган янги давлат тузумидан сўнг жадидлар Россия Федератив давлати таркибида Туркистон мухториятини ташкил этиш масаласини қўя бошладилар. Бу пайтга келиб миллий ижтимоий–сиёсий ташкилот ва партиялар ташкил топди, хусусан, жадидлар “Шўрои Исломия”, “Турон”, “Иттифоқ” каби ташкилотларни туздилар.

1917 йил давомида маҳаллий аҳолининг турли-туман ижтимоий қатламларини жадидлар ўз ортларидан эргаштирдилар, халқ орасида, уларнинг онгида, фикрларида мусулмонлар бирлашишлари, жипслашишлари зарурияти ҳиссини туғдирдилар. Бироқ, орадан кўп ўтмай жадидлар Муваққат ҳукумат ва унинг махсус ташкил этилган Туркистон Кўмитаси (Турккомитет Временного Правительства) ўлкада олдинги мустамлакачилик сиёсатидан воз кечмаганлигининг гувоҳи бўлдилар. Хусусан бу ҳолат 1917 йил ноябрь ойига режалаштирилган Таъсис Мажлисини чақириш ва уни тайёрлаш жараёнида юз берди.

Муваққат ҳукумат ўзининг тор, худбин манфаатлари доирасидан четга чиқмай, этилган туб масалаларни ҳал этишга ожизлик қилди. Натижада сиёсий тузумда ўзгариш бўлгани ҳолда, муҳим ижтимоий-иқтисодий, аграр, миллий, сулҳ масалалари амалда ечилмай қолаверди. Бу эса мамлакат ҳаётининг боши берк кўчага кириб, танглик, таназзул ҳолатларининг кучайиб боришига сабаб бўлди.

Жадидлар мустақиллик ва мухторият учун ҳаёт-мамот кураши вақти етиб келганини англаб етиб мустамлакачиликни қаттиқ ва аёвсиз танқид қила бошладилар, олдинги конституциявий монархик тузум ғояларидан воз кечиб, Туркистонга Россия Демократик Федератив Республикаси таркибида миллий ҳудудий мухторият берилишини талаб қила бошладилар.

Жадидларнинг ўша йиллардаги беқиёс хизматларидан яна бири барча Туркистон халқлари ва миллатларнинг қонун олдида тенглиги ҳақидаги ғоянинг илгари сурилиши бўлиб, бунга кўра Туркистон фуқаролари жамият ҳаётининг барча иқтисодий-сиёсий, ҳуқуқий ва маданий жабҳаларида тенг ҳуқуққа эга бўлишлари лозим эди. Давлат мустақиллиги тўғрисидаги ўзларининг ғояларини Туркистон жадидлари мамлакатнинг турли ижтимоий кучлари билан келишган ҳолда ҳаётга татбиқ этишни лозим топдилар. Жадидлар Таъсис Мажлисидан ўрин олиш учун жуда кўп уриндилар, ғайрат қилдилар, ҳатто бу жараёнда ўз сафларида тараққийпарварлар томонидан тузилган “Шўрои Исломия” ва жадидларнинг консерватив қисмидан ташкил топган “Уламо” жамияти каби ташкилотларга бўлиниш юз берганлигига қарамасдан, бирлашиш йўлидан бордилар, пировардида бу Туркистон федералистларининг “Турк Адами марказияти” партиясининг вужудга келишига олиб келди. Бироқ Туркистондаги 1917 йил Октябрь воқеалари, большевикларнинг ҳокимиятга келиши жадидларга ўз мақсад-ниятларининг амалга ошишига имкон бермади. Шунга қарамай, янги большевистик ҳокимиятнинг ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши ҳақидаги декларациясига асосланиб, улар 1917 йил 26 ноябрда Қўқонда ўлка мусулмонларининг IV Фавқулодда қурултойини чақирдилар ва Федератив Россия республикаси таркибида автономия ҳуқуқига асосланган Туркистон Мухториятини эълон қилдилар. Уч ойгина яшаган автоном республика тарихи қонли саҳифалардан иборат бўлиб, жадидлар таъқиб остига олиндилар ва 1937 йилга келиб ғоявий қарашлари совет мафқурасига тўғри келмаганлиги учун кўпчилиги қатағонга учрадилар.

Жадидчиликнинг тарихимизда тутган ўрни ва қиммати шундаки, биринчи бўлиб мустақиллик миллий мафқура-

сига асос солди, ғафлат уйқусида ётган мазлум Шарқни уйғотди ва кўзини очди, озодлик, эрк, миллий ғурур ва шаън ҳақида, буюк аждодлари, бой маданияти, умуман мустамлака истибдоди даврида унутилаёзган қадриятлар тўғрисида жар солди, овоза қилди. Жадидларнинг буюк тарихий хизматлари шундан иборатки, улар етилиб қолган ижтимоий муаммоларни ҳал қилишда эволюцион ислохот йўли асосида ишлаб чиқдилар, ижтимоий-даврий тузум ўзгаришларининг энг максимал эффектив йўлини таклиф қилдилар ва мустамлакачилик тартиботини йўқ қилишни талаб қилдилар.

Туркистон, Бухоро, Хоразм жадидларини йўли бир хил бўлмаган бўлиб ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга. Лекин уларнинг ҳаммаларини концептуал ғоялари ҳозирги давр буюк ўзгаришлар амалиётининг маънавий асослари бўлиб хизмат қилди, кенг камровли ислохотлар йўналиши ва бугунги кун стратегиясининг наслий ўзаги сифатида майдонга келди.

Бахтиёр НАЗАРОВ

ЎЗР ФА Тил ва адабиёт институти,
академик

ЎЗБЕК ВА ФРАНЦУЗ ОЗОДЛИК ШЕЪРИЯТИ: ТИПОЛОГИЯ МАСАЛАСИГА ДОИР

Улкан ижодкорларга хос хусусиятлардан бири уларнинг илк босқич асарларидаёқ теран истеъдоднинг намоён бўлишидир.

Чўлпон ана шундай санъаткорлар қаторида туради. Унинг дастлабки ижодий қизиқишлари, шеърлари, мақолаларидаёқ мамлакат ҳаёти ва адабиёти олдидаги долзарб муаммолар, вазифалар акс этди. Улардаги бадиий, илмий-эстетик қадриятлар, наинки ўз муҳити, шароити, даври, балки келгуси замонлар учун ҳам ибратли даражада экани билан ажралиб туради.

Бунга бир-иккигина мисол келтириш kifоя. “Тараққий” газетасини мунтазам ўқишга киришганида у 13 ёшлар

атрофида эди. Рус тилини ўрганиш зарурати ҳақида махсус мақола ёзиб, “Туркистон вилоятининг газети”да чоп эттирганида 15 ёшга тўлмаганди. Ўзини қизиқтирган саволлар билан шу ёшда Исмоил Ғаспиралига мактуб билан мурожаат этади: саволлар шу қадар долзарб эди-ки, аллома ўз жавобини “Туркистон вилоятининг газети”да эълон қилади. Чўлпоннинг 18 ёшда ёзган, умуман, Туркистон халқи ва адабиёти учун долзарб характердаги мақоласи ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. 20 ёшга борар бормас ёзган шеърларида ғарб халқлари ҳаётида кечган жаҳон аҳамиятига молик ҳодисаларга муносабат билдирилади.

Шу нуқтаи назардан Чўлпон ижодининг кичик бир қиррасига, хусусан, унинг шеърларида француз мотивлари акс этишига назар ташлаш ўринлидир. Бу ўринда, шоир ижодида француз мотивлари деганда, унинг асарларида акс этган Франция халқи ҳаётидаги айрим улкан тарихий воқеалар, жараёнлар, қаҳрамонлар ҳамда уларга поэтик муносабатни назарда тутамиз.

Шу маънода бир масалага ойдинлик киритиб олиш маъқул кўринади. Хўш, ёш, навқирон Чўлпон нима учун бошқа эмас, айнан француз мотивларини танлади, Франция тарихидаги воқеа-ҳодисаларга мурожаат этди, бу минтақадаги шоир-ёзувчиларнинг асарларига эътиборини қаратди?

Бунинг чуқур сабаблари бор эди, албатта. Ижоднинг дастлабки босқичидаёқ жадидчилик ҳаракати, жадидчилик ғояларига сидқидилдан ҳамкор ва ҳамнафас бўлган, аста-секин эмас, шиддат билан шу ҳаракат ва шу йўналишдаги адабиётнинг эътиборли вакиллари билан бирига айланиб бораётган Чўлпоннинг орзу-умидлари, бир тарафдан, халқининг истибдоддан қутулиб, озодликка чиқишини исташ, миллат ва Ватан тараққиётига ҳамдардлик, иккинчи тарафдан, ана шундай талотумлар силсиласида яшаётган юртдошлари қалбини акс эттириш, уларнинг изтироб ва умидларига ҳамроҳлик учун элни-юртни чорлаш, энг асосийси, мақсадлар йўлида, ватандошлар кўзини очишга интилиш билан чамбарчас алоқадор эди.

Чўлпон француз ҳаёти ва адабиётида ана шу орзу-умидларига монанд аналогларни кўради. Уларга мурожаат

этиш ва муносабат билдириш орқали ўз орзу-умидларини рўёбга чиқаришга интилади.

Чўлпоннинг француз мотивларига мурожаат этиши шу омиллар билан белгиланади. У ўзбек адабиётига олиб кираётган француз мотивлари ва уларда акс этган тарихий ҳодисаларнинг талқини ўз халқининг дунёқараши янги-ланишига ва, пировардида, жамият ҳаёти ва, эҳтимолки, ҳатто тузумни ўзгартиришга, муайян маънода, таъсир кўрсата олади, деб умид қилади. Шу тариқа ўз вақтида Францияда рўй берган айрим тарихий жараёнларнинг айрим аналоглари Туркистонда ҳам рўй бермасинми, деган ижтимоий қарашлар аста-секин ёш Чўлпон эстетик идеалида қарор топа боради. Француз маърифатпарвар ва ижтимоий адабиётида, асосан, эски тузумни, монархияни, хурофот ва бидъатни фош этиб, шу тариқа халқни озодликка, эрка чорлаш мотивлари Чўлпон ижодида шу масалалар билан бир қаторда Ватанни, миллатни истиб-доддан қутулишга чорлаш, унга қарши курашга отланиш мотивлари билан тўйиниб боради.

Йигирма ёшлар атрофидаги Чўлпон ижодининг шакл-ланишида жаҳон тарихи, шу жумладан француз жамия-тида бўлиб ўтган тараққийпарвар ҳаракатлар муҳим рол ўйнади, эстетик идеаллари чиниқишига жиддий таъсир кўрсатди.

Франсанинг ихтилоли неча йиллар тортилди,
Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди,
Қанча жонлар талаф бўлди, қанча қонлар тўкилди,
Қанча тўғри қахрамонлар “кофирлар” деб сўкилди.
Курашдилар азаматлар, хурриятни олдилар,
Франсани саодатли тўғри йўлга солдилар.
Сиз-да шундан ибрат олинг, қилинг шунга ихтимом,
Ўлим кутган дўстингиздан сизга салом, эҳтиром.
Чўлпон бу шеърни ёзганида 20 ёшда эди.

“Нажот” газетасининг 1917 йил 18 июнь, 20-сонида бо-силган бу шеър ҳақида Ҳ.Олимжон “Жадид адабиётининг синфий моҳияти масаласига” номли мақоласида ўз фикри-ни билдириб ўтган. Бу шеър ва мақолага шу кунги айрим мутахассисларимизнинг ҳам муносабати бор. Лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас, балки шеърнинг Чўлпон ижодида тутган ўрни ва унинг моҳияти ҳақида.

Эътибор берсангиз, шеър Франциядаги инқилобий ҳаракатларни талқин этишдан бошланса-да, асар моҳиятан бу ҳақидагина эмас. Француз халқининг эрк учун, эскиликдан ва монархия зуғумидан қутилиш учун олиб борган курашига муносабат асар индаллоси, холос. Француз халқининг эрк йўлидаги курашларини, ундаги айрим қинғирликларни эътироф этгач, муаллиф шеър давомида тасвир ва талқин замирига бошқа янги ғоя ва фикрларни яширади.

Авваламбор, француз жамиятида рўй берган ҳодисаларга нисбатан айтилган “Қанча виждон эгалари қора пулга сотилди” деган фикр замирида таҳайюли ишга тушган шеърхон учун мақсад, наинки француз ҳаёти, балки ўша давр Туркистон ҳаётига ҳам дахлдор бўлажagini кейинги мисранинг ўзиёқ тасдиқлаб турибди. Яхши ҳаёт, янги турмуш учун қон тўккан қанчадан қанча қахрамонлар “кофир”ликда айбланди, дейилган фикр бунга далил. Бизда, тарихан, илғор тараққиёт йўлига кирган, жадид ғояларини маъқуллаб, хурофот ва бидъатга қарши чиққан, бу борадаги аёвсиз кураш иштирокчиларини қадимчилар шундай деб атаганлар.

Ёшларга даъват деб исломда анъана бўлмаган кураш ва чорлов шеърнинг туб моҳиятини ташкил этади. Хуррият учун курашганлар Франсани саодат йўлига, тўғри йўлга солдилар, дейди шоир ва юртдошларини ана шундай курашга чорлайди, ундан ибрат олишга чақиради. Чўлпон Русиядаги феврал инқилобини бир вақтлар Францияда рўй берган курашларга ўхшатади, дейди Ҳамид Олимжон. Чўлпоннинг асл мақсади Туркистон халқини, айниқса, ёшларни, жадидларни хурликни қўлга киритиш учун саодатли тўғри йўл топишга чорлашдан иборат эди.

Шеър октябрь тўнтарувидан салкам ярим йил аввал ёзилган. Бу вақтда ҳам, албатта, эл-юртни очиқдан очиқ истибдоддан қутулишга чорлаш мумкин эмасди. Шу боис шоир бу мақсадни маълум даража яширин равишда: француз жамиятидаги ҳодисаларга муносабатдан келиб чиқувчи саодатли йўлга чорлов сифатида талқин этади. Юқоридаги шеър, унинг, айниқса, иккинчи байти, яна бир мулоҳазани уйғотади. Ундаги фикр, ғоя сизнинг қулоғингиз остида ҳам қайси бир бадий “башорат” талқини тарзида акс-садо бермадими? Айримлар қора пулга сотилишдан ташқари, қанчадан-қанча жонлар талафот кўриб, қонга

ботирилишлар-у, не-не қаҳрамонларнинг “кофир” деб айбланишида сиз фидойи, халқпарвар, ватанпарвар жадидларимизнинг келгусидаги қисматларини, “Туркистон мухторияти” эълон қилинишидан кейинги эл-юртнинг қонга ботирилиши ҳақидаги поэтик “башорат”ини ҳис этгандек бўлмадингизми?

Чўлпоннинг бевосита ва тўлиқ Париж коммунасига бағишланган ва шу ном билан аталган бир шеъри ҳам бор. Шўро даврида: Чўлпон халқ душмани, Ватан душмани бўлган эмас, унинг янги замонга муносиб шеърлари ҳам талайгина, ҳатто, жаҳон миқёсидаги улуғ инқилобий ходисалардан бири - Париж коммунасига бағишланган шеъри ҳам бор, шу боис миллатчи деб унга тавқи лаънат ёғдиравермайлик, ҳеч бўлмаса замонга муносиб шу ва шунга яқин асарларини чоп этайлик, деган фикрлар билдирилганда ҳам шўролар бундай қарашларни бир тийинга олмаган. Чунки, асосий мақсад, Чўлпонни бадномликда мустаҳкам тутиб туриш эди. Унинг асарларигина эмас, исми ҳам шўроларга номақбул эди. Чўлпон исмининг ўзиёқ халқнинг қайта уйғонишига таъсир кўрсатиб қўйишидан чўчиш эди.

Истиқлол бизга бошқа кўпдан-кўп ҳуқуқ қатори айрим тарихий, бадий асарларни янгича ўқиш, уларга янгича назар ташлаш имконини берди. Чўлпоннинг “Париж коммунаси” номли шеъри шундай асарлардан биридир. Асар Париж коммунасининг 50 йиллиги муносабати билан 1921 йилнинг мартада ёзилган. Миллатчидан олиб миллатчига солиниб, халқ душмани-ю миллат душмани деб, юз-кўзини очирмай савалайверишганидан, шўровий ҳаракатга таъсир этган айрим тарихий ходисаларни улуғлаб, шўро ғояларига қарши бўлса ҳам замона ҳаётига қарши эмаслигини кўрсатиш учун, ёки Париж коммунасига мойил бўлгани сабаб ёзгандир, эҳтимол, бу шеърни Чўлпон. Мен ҳам сўнги 25 йил мобайнида шеърни ҳар гал ўқиганимда шундай деб тушунганман. Лекин мазкур мақолага тайёрланиш жараёнида ушбу шеърда, қайси бир маънода, бошқа мақсад, янги тағқатлам фикрлар бордек туюлди. Шуларни сиз билан баҳам кўрсам. Чала жойларини тўлдирарсиз ёки сиз ҳам бошқа бирор фикр қўшимча қиларсиз.

Назаримда, “Париж коммунаси” шеърида Чўлпон ўз миллий мақсадларини, Истиқлол ғояларини ифодалашга, илгари суришга интилади.

Тахтлар пишиқ, қироллар бахти мустаҳкам эди, деб ёзади шеър аввалида муаллиф. Қуллар ўз ўрнида. Подшолар улуғ. Лекин Париж коммунаси содир бўлдию қиролликни, подшоҳликни олқишлаган байроқлар юз тубан кетди. Қашшоқлар ҳокимиятни қўлга олди. Афсуски, узоқ ушлаб туришнинг имкони топилмади. Ҳокимият ҳукмронликни тезда қайтариб олди.

“Париж коммунаси”даги бу поэтик фикрлар Париж коммунаси тарихий ҳодисаларигина эмас, “Туркистон мухторияти”нинг ҳам бошидан кечган ҳодисаларни ёдингизга солмаяптими?

Умр бўйи ёш тўкмаган шод, очик,
Ёш кўзларни бу ҳукумат ёшлади.

Бу кўзлар нафақат коммуналар, балки, айни вақтда, мухториятнинг ҳам кўз ёшлари эмасмикан?

Асосийси:

Янги турмуш қурмоқ бўлган фақирлар,
Эскиликка қўрқинч кураш бошлади.

Мана шу ўринда шоир, назаримда, асл муддаога, жадид қахрамонлари ифодаси ва тасвирига яқинроқ келгандек бўлади. Айниқса, “эскиликка қўрқинч кураш бошлади”, дейилган мисра менга жадидларнинг, дин ниқобидаги хурофот ва бидъатдан иборат эскиликка, бир тарафдан, қўрқа-қўрқа кураш бошлагани ва, иккинчи бир томондан, янги турмуш қурмоқчи бўлган жадидлар ҳукмрон ҳокимиятга қарши қўрқинчли, даҳшатли кураш бошлади, деб айтилаётгандек туюлади.

Бироқ, зулм, қоронғулик эрлари,
Эзувчини, таловчини қўллади.
Эзилувчи қашшоқларни, йўқсилни,
Иш бошида узоқ чоклар қўймади.

Бу поэтик фикрлар ҳам яна қайтиб, хотирамизга Туркистон мухториятини солади. Шеър сарлавҳасидаги, ичидаги 1-2 марта ишлатилган Париж, Коммуна сўзларини эътиборга олмасангиз гап Туркистон мухторияти ҳақда кетмаяптимикиан, деган хаёлга ҳам боради, киши.

Шеър давомида: Париж коммунаси “нурини” қора кучлар абадий ўчирдик, деб ўйладилар, лекин у бир умр ўчмади, деган фикрга дуч келамиз.

Асар ниҳоясида қуйидаги икки мисра бор:
Бу кун шунда ёниб турган қизил нур,
Париждаги коммунанинг аксидир!

Ушбу байтдаги сўнгги сўз хаёлимда негадир такрор-такрор айланаверди. Байтни қайта-қайта ўқийман, мушоҳадага тушаман. “Аксидир” сўзи шууримда чатнай-веради ва ниҳоят ниманидир топгандек бўламан. Сўнгги байт охиридаги “аксидир” сўзи “акс этди”, “инъикос” маъноси эмас, “тескарисидир” деган маънони назарда тут-маяптимикин? Агар шундай бўлса, шеър ниҳоясидаги бир сўз, чўққи фикр, асар тағзаминидаги яширин маъно асарга тамоман янги қиммат юклаган бўлади.

Шеърда талқин этилаётган Париж коммунаси улуг-ланияпти, у бостирилган, бўғилган бўлса ҳам, нури ҳозиргача ўчмаган. Ҳозир ҳам у бордек. Лекин шоир кўз олдида “ёниб турган қизил нур” (“қизил нур” образига алоҳида урғу қаратилишига эътибор беринг!) Париж коммунасидан таралган асл: Адолат, озодлик, эрк, инсонпарварлик, тўқис ҳаёт учун кураш маъноларини ифодаловчи нур эмас, унинг аксидир, демоқчи бўлади, назаримда.

Яна бир фикр: Париж коммунасининг тарихий аҳамияти, қиммати XX асрнинг 20-йилларида барчага маълум эди. Чўлпондек, наинки ҳар бир шеър, ҳатто, ҳар бир сўзга талабчан шоир учун уни яна бир бор эътироф этиш, кўкларга кўтаришнинг зарурати бормиди, деган фикрга ҳам боради киши ва ушбу шеърни шоир истиқлолга чорлаш ҳамда унинг сўнгги сўзида ифодаланган замон ва мамлакат учун ниҳоятда зарур ва долзарб фикрни айтиш учун ёзган бўлса, ажаб эмас, деган қарашга одамнинг ён босгиси келади. Агар бу қараш ўзини оқласа, юқоридаги каби очиқ айтиш мушкул бўлган Истиқлол, Озодлик, Адолат руҳига йўғрилган поэтик фикрларнинг айтиб олиниши, наинки яхши ёки маъқул, балки катта маҳорат намунаси деб баҳоланишга муносибдир.

Ўз вақтида машҳур бўлган “Интернационал” қўшиғининг матни Чўлпон ижодига ҳам таъсир кўрсатгани ҳақида қисқача мулоҳаза юритишдан аввал бу асар хусусидаги ҳозирги айрим қарашлар билан боғлиқ нуқталарга бироз тўхтаб ўтишга тўғри келади.

Чўлпон ижодига даҳлдорликдан келиб чикувчи “Интернационал”га доир мазкур фикрларимиздан мақсад

бу асарни тарғиб, ташвиқ қилиш эмас. Зотан, бу асарнинг тарихан ўйнаган роли ҳам, ундаги айрим фикрлар чекланган, бўлиб, кейинги замонлар учун бирёқлама таъсир этгани ҳам ҳозир элга маълум. Ўзбек шоирига “Интернационал” ўз замонига кўра таъсир кўрсатгани билан ғоя, мавзу, мазмун ва қаҳрамонларни Чўлпон ҳаётнинг ўзидан, атрофида рўй бераётган ижтимоий ҳодисалардан олди. Таъсирчан тарз уларнинг ифода йўсинини шакллантиришда эса, шоирга бу масаладаги адабий тажрибалар таъсир кўрсатди.

Наинки ғоя ва мазмун, балки, айниқса, шакл нуқтаи назаридан ҳам рўй берган бу таъсир Чўлпон ижодидаги миллатпарварлик ва ватанпарварлик руҳининг янада ўткирроқ зухур топиши борасидаги изланишларида муҳим рол ўйнаганини инкор қилиб бўлмайди.

Бу масалага муносабат, айти вақтда, Чўлпон дунёқарashiдаги қатор изланишлар, эврилишлар, силжишлар, ўзгаришларни ва уларнинг сабабларини очишга кўмак беради.

Чўлпон Октябрь тўнтарувидан сўнг эълон қилинган танловга мувофиқ, даврнинг бир гуруҳ етакчи шоирлари қаторида “Интернационал”ни ўзбек тилига ўгиришда иштирок этди. Чунки 1917–1918 йилларда кўпдан кўп (ёки деярли барча) зиёлилар, шоир-ёзувчилар, жадидчилик ҳаракатининг фаоллари қатори Чўлпонда ҳам “Интернационал” ғояларига, янги шўро ҳукуматининг баландпарвоз ваъдаларига маълум маънода ишончи бор эди. У ҳам кўплар қатори узоқ вақт орзу қилган ҳурликка эришамиз, турмуш тарзи яхшиланади, эркин нафас олиш имкониятлари туғилади, деб умид қилганди. Лекин шоирга ҳам, эл-юртга ҳам бу орзу-умидлар сароб экани маълум бўла борди ва Чўлпон ижодида эрк, озодлик, истиқлол ғоялари миллатпарварлик руҳи билан суғорилган ҳолда йилдан йилга янада кучайди. Бу кучайиш замирини шўро истибдодларидан қутулиш ғоялари ташкил этди. Чўлпон “Интернационал”ни таржима қилиш билан чекланмай, “Қизил байналмилал” шеърини ёзди. 1919 йил “Юриш марши”ни эълон қилди. Байналмилалчилик ҳаракати ва ғоялари туфайли энди, наинки Туркистон, балки умуман шарқда адолатга йўл очилади, чунки ғарбда бир улуг куч бош кўтарди, деган ишончлар кўп ўтмай барбод бўлди.

Золимлардан ўч олиш, эл-юртни истибдоддан холи кўриш шоир аъмолига, ижодининг лейтмотивига айлана борди.

Ул кучдирким, мазлумларга йўл очар,
Золимларга наъра тортар:
Ўч, ўч, ўч?!...

деб ёзди шоир. Ким билсин, Шўро тўнтарувининг ўша дастлабки йилларида бу қизил байналмилал Туркистонни чоризм лангари ташланган истибдод ва зулмдан ҳам қутқарса ажаб эмас, деб умид қилишда давом этгандир шоир? Кўп ўтмай у умидлари пуч бўлганини, истибдод баттар кучайганини англаб етди. “Париж коммунаси” шеъридаги “Қизил нур” ҳақиқий эмас, дейилган фикр ўзини оқлади.

Лекин Эжен Потъенинг “Интернационал”и Чўлпон ижоди, айниқса, шеърияти учун бесамар кетмади, айниқса, пафос масаласида, асарлари хужайрасидаги пўртана, озодлик ва эрка даъват, золимлардан ўч олиш ва бу йўлда элни, юртни курашга чорлаш, халқ руҳига истибдоддан қутулиш маслакларини сингдириш, азоб-уқубатлардан кўрқмай, зарур бўлса бу йўлда жонни тика олиш сингари поэтик ғояларнинг ифода тарзи Чўлпон шеърларида мустаҳкамлана боришида, назаримда, “Интернационал” кабилидаги асарларнинг ўзига хос ўрни бор. Бугина эмас, Чўлпон шеъриятида айрим зарб оҳанглариининг шаклланишида, маълум муддат марш жанрига эътибор кучаювида, хуллас, шаклий янгиланишларда ҳам Потъе таъсири йўқ эмас. Хусусан, “Эл байроғи” газетининг 1919 йил 13-сонида босилган, “Туркистон мухторияти”ни олқишлаб ёзилган шеър ва ундаги мазкур парчалар бунга далил бўла олади:

Кўз очинг, боқинг ҳар ён!

Қардошлар қандай замон!

Шодликка тўлди жаҳон!

Фидо бу кунларга жон!

Нақорат:

Туркистонли- шонимиз, туронли-унвонимиз,

Ватан – бизим жонимиз, фидо ўлсун қонимиз!

Бизлар темир жонлимиз!

Шавкатлимиз, шонлимиз!

Номусли, виждонлимиз!

Қайнаган турк қонимиз!

Шоирнинг, айниқса, Мухторият қўлга киритилганини чексиз олқишлаши, эндиги ва келгуси ҳаётга катта умид билдириши, миллий маршлар янграшини орзу қилиши ва булар тажассумидаги патетика ўша давр шўро поэзиясидаги айрим зўрма зўраки, сохта баландпарвозликдан фарқли ўлароқ замондош ватандошларнинг ички туйғулари гупуришига ниҳоятда мос эди:

Мухторият олинди
Ишлар йўлга солинди
Миллий маршлар чолинди
Душман ўртансун энди...

Бирок, афсуски, шоирнинг ишончга айланиш жараёнидаги умидлари чилпарчин бўлди. Шўролар мухториятни қонга ботириб, истибдодни давом эттирдилар.

Чўлпон орзу қилган озодлик, том маънодаги мустақиллик салкам етмиш беш йилдан кейингина қўлга киритилди.

Жаннат ИСМАИЛОВА

Ўзбекистон тарихи давлат музейи директори,
тарих фанлари доктори

МИЛЛИЙ – ОЗОДЛИК ҲАРАКАТЛАРИ ВА МАЪРИФАТПАРВАРЛАР

Ўзликни англаш, миллий ғурурни тарбиялаш, миллий онгни ўстириш билан боғлиқ, тарихий муаммоларидан бири – аждодларимизнинг ўз эрки, Ватан озодлиги йўлида мустамлакачилик зулмига қарши олиб борган курашлари тарихидир. Бу муаммолар мустабид тузум шароитида ўзининг холисона талқинини ололмади ва ололмасди ҳам. Чунки империапарастлик асосида қурилган давлат ўзи олиб бораётган зўравонлик, ғайримиллий сиёсатига қарши халқни бош кўтаришга ундовчи миллий туйғуларни кучайтирдан манфаатдор эмасди.

XIX асрнинг охирлари XX аср бошларида Туркистонда чор ҳукуматининг мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсати авжига чиққан эди. Ўлкада ўрнатилган сиёсий-

маъмурий тизим ўта ҳарбийлаштирилган бўлиб, бу тизим туб аҳоли манфаатлари, миллий урф-одатлар ва турмуш тарзини ҳисобга олмаган ҳолда шакллантирилиб, ғайритабиийлиги билан ажралиб турарди. Миллий давлатчилик ва қўшин тугатилди, туб аҳоли вакиллари олий ва ўрта бошқарув лавозимларига яқинлаштирилмади. Туб аҳоли вакиллари маҳаллий маъмурият лавозимларига, яъни волость бошлиғи, оқсоқол, элликбоши ва миршабликка тайинланган бўлсалар-да, улар ҳукуматнинг жойлардаги итоаткор хизматкорлари эди, холос. Уларнинг зиммасига фақат солиқларни йиғиб бериш, ҳукумат кўрсатмалари ва топшириқларини амалга ошириш, халқнинг кайфиятидан хабардор бўлиш юклатилган эди.

Ўлкада ҳукм сурган сиёсий тизимнинг моҳияти ва йўналиши мустамлакачиликка асосланган бўлиб, туб аҳолини тинимсиз ишлатиш, кучи ва ишлаб чиқарган маҳсулотидан фойдаланиш, табиий бойликларни ўзлаштириш ва руслаштириш сиёсатини амалга оширишдан иборат эди. Шунингдек, халққа сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар берилмай, қолоқлик ва қашшоқликда ушлаб туришга қаратилган сиёсат юргизилди. Сиёсий тузумга монанд равишда ҳукуматнинг иқтисодий сиёсати шаклланди. Ўлкадаги ер-сувларнинг, умуман табиатдаги барча бойликларнинг эгаси чор ҳукумати бўлиб, имкони борича уларни талаш йўлидан борди. Ўлкани хом ашё манбаига айлантириш мақсадида пахтачилик ривожлантирилди. Натижада ўлкада пахта яккаҳокимлигининг пойдевори бунёд этилди. Бу эса ўз навбатида деҳқонни бир парча еридан маҳрум бўлиб, қашшоқланишига олиб келди.

Мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсатининг маҳсули сифатида юзага келган сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт истиқлол учун курашларнинг замини ва сабабларини шакллантирди.

XX аср бошларида авж олиб кетган ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар маҳаллий аҳоли онгида ҳам зулмга қарши курашмоқ кераклигини, энди эскича яшаб бўлмаслигини англатди. Бу даврда маърифатпарварларнинг фаолияти яққол намоён бўлди. Янги усул мактабларини ташкил этиш жараёнлари, матбуотчилик фаолияти ва халқни ўз мустақиллиги учун курашга ундовчи мақолалар аҳолини маънавий онгини ўсишига катта таъсир кўрсатди. Уларнинг

асосий ғояси эрк ва озодлик бўлиб, бу мақсадга маърифат йўли билан етиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Чунки, замонавий қурул билан жиҳозланган Россия империясининг армиясига тайёргарликсиз қарши чиқиш халқни бадном этиш билан баробар эканлигини яхши тушунганлар.

1916 йилги халқ қўзғолони Туркистон ўлкасида мустахлак зулмига ва мустақиллик учун олиб борилган курашларнинг энг қудратлиси бўлиб, у оммавий равишда бутун ўлкани ларзага келтирди. Ана шундай оғир ва фожеали дамларда халқ билан бирга бўлган унинг манфаатларини ҳимоя қилган фидоий кишилар орасида жадид тараққийпарварлари алоҳида ажралиб турган. Шу пайтга қадар, халқни маърифат орқали уйғотиш, тарбиялаш, тараққиётга етаклаш мақсадида фаол саъйи-ҳаракатлар олиб борган жадидлар 1916 йил қўзғолони мисолида халқ қудратини, унинг иродасини ва кураш лаёқатини англаб етиш билан бирга, бу халқни озодликка олиб чиқиш, ҳурриятга эришиш учун курашиш зарурлигини англаб етдилар.

1916 йилда Туркистонда императорнинг мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги фармонининг эълон этилиши ва оммавий тус олган қўзғолонлар ўша даврда жамиятнинг турли тоифа вакилларининг томонидан ҳар хил баҳоланади. Турли тоифа вакиллари бу воқеага муносабати уларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий манфаатлари билан белгиланарди. Бу борада Туркистонда ўша даврда энг илғор фикрли зиёлилар, хусусан, маърифатпарварларнинг муносабатига доир оз бўлса-да қимматли маълумотлар бор. Маълум бўлишича, уларнинг энг йирик вакилларида бири, ўзбеклардан етишиб чиққан биринчи адвокат Убайдулла Асадуллахўжаев Қўқонда чиқарилган “Туркестанский голос” газетасининг муҳаррири А.А.Чайкин ва унинг укаси Вадим Чайкинлар билан биргаликда Петербургга бориб, Россия Давлат Думаси аъзоларига Туркистондаги қўзғолонлар ва умуман, туб аҳолининг бошига тушган азоб-уқубатларни маълум қилиб, арз қилганлар.

Убайдулла Асадуллахўжаев халқнинг номидан мардикорликка тегишли фармонни бекор қилинишини ва ўлкадаги кескин аҳволни ўрганиб, тегишли хулоса чиқарилиши, чора кўрилишини сўраган. Мустабид ҳукумат архивида айрим қайд этилган маълумотларга қараганда

Убайдулла Асадуллахўжаевни Петербургга боришини таъминлаш учун ўлканинг турли шаҳарларида маблағ тўпланган. Тошкент шаҳрида бу ишни амалга оширишда Мунаввар қори Абдурашидхонов фаол катнашган. Демак, Петербургга бориш масаласи жадидлар вакилларининг иштирокида ташкил этилган дейишга асос бор. Тўпланган маблағ Убайдулланинг укаси Башрулло Асадуллахўжаевга берилган. У бу пулни Петроградга акасига жўнатган¹. Ўлкада содир бўлаётган воқеалардан хабар топган Дума аъзолари бу масалага турлича муносабат билдиришган.

“Туркестанский голос” газетасининг 1916 йил 23 июль сонида босилган маълумотида кўрсатилишича, Думадаги мусулмонлар фракциясининг вакиллари Ю.Жаъфаров ва Тевкелевлар Туркистонда мардикорликка олинадиган одамларни ва уларнинг оилалари ҳақ-ҳуқуқларини белгилаш, сафарбарликни аста-секин амалга ошириш ҳақида чор ҳукуматига хат юборганлар. Хатда мардикорликка олишни уюштиришни халқнинг ўзига топширилиши, тавсия этилган аҳолини мардикорликка жўнатилиши қишлоқ хўжалигига зарба бериши таъкидланган.

Мусулмонлар фракцияси, Меҳнаткашлар фракцияси, Тараққийпарварлар фракцияси ва социал-демократлар партияси Россия Давлат Думасида Туркистондаги аҳволни муҳокама қилишни лозим, деб топганлар. Шундан сўнг Думада Туркистондаги император фармони ва кўзғолонлар бўйича текширув ишларини олиб бориш учун А.Ф.Керенский (“Трудовик фракцияси”), Тевкелев, Ю.Жаъфаров (Мусулмонлар фракцияси)лардан иборат комиссия тузилади. Ю.Жаъфаров зарур иш билан Кавказга кетганлиги учун Туркистонга А.Ф.Керенский ва Тевкелевлар келдилар. Маълумотда айтилишича, оддий халқ уларни келишини орзиқиб кутганлар.

Дума аъзоларини ўлкага келишида жадидлар, хусусан, Убайдулла Асадуллахўжаев катта роль ўйнадилар. Петроград университетини тамомлаган ва кейинчалик Туркистон мухториятига бошчилик қилган Мустафо Чўқаев Дума аъзоларидан иборат комиссияга таржимон ва кузатувчи бўлди².

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви. Туркистон генерал-губернатори идорасининг фонди, (ф.1) 31 рўйхат 1139 иш, 1 б.

² ЎЗР МДА, 483 Ф.1, 31 рўйхат, 1139 иш, 1 б.

1916 йил 7 августда Дума аъзолари Тошкентга келдилар, 22 августда эса Мустафо Чўқаев кузатувида Жиззахга жўнадилар. Маълумки, бу ердаги қўзғолон ниҳоятда шиддатли равишда ўтганлиги учун юзлаб кишилар ўлдирилган, мол-мулклари таланган ва ерлари тортиб олинган, Жиззах шаҳри тамомила вайронага айлантирилган эди. Чор маъмуриятининг бу ердаги амалга оширган ваҳшийлиги чексиз эди. Дума аъзолари мана шу ваҳшийлик ҳақида жонли гувоҳлардан маълумотларни қўлга киритадилар. Улар 23 августда Жиззахдан Самарқандга, бу ердан Мустафо Чўқаев билан биргаликда Андижонга келадилар. А.Ф.Керенский ва Тевкелев Жомеъ масжидига бориб, халойиқ билан суҳбатлашадилар. Уларни ўраб олган жамоа аҳли ўз дарду-аламини тўкиб солади. А.Ф.Керенский нутқ сўзлаб, аҳолини талабини қондиришга ҳаракат қилишини билдиради³. У чор ҳукуматининг юргизаётган нотўғри сиёсати орқасида мамлакатнинг ҳамма жойларида қўзғолон ва тартибсизликлар ҳукм сураётганлиги, уруш тугагандан сўнг Россияда революция кўтарилиб чор ҳукуматини ағдарилиши ва сайловлар асосида подшоҳсиз ҳокимият тузилиши ҳақида гапиради⁴.

Ўлкадаги махфий хизмат бўлимида А.Ф.Керенскийнинг Андижондаги фаолияти ҳақида ҳукуматга қуйидагича ахборот беради: Давлат Думасининг аъзоси ва Трудовик фракциясининг раиси Керенский ўзининг сўзлари билан туб аҳоли орасида давлат сиёсатиға қарши ташвиқот юргизиб, унинг онгида миллатчилик руҳини уйғотишга ҳаракат қилди⁵. Дума аъзолари Андижонда ўзбек, рус ва бошқа миллат вакиллари билан учрашиб, уларнинг талаби ва шикоятларига қулоқ солдилар. Аҳолини мардикорликка олиш ва унга боғлиқ ҳолда кўтарилган қўзғолонлар ҳақида ахборот берганлар”.

26 августда Дума аъзолари Андижондан чиқиб, Қўқон шаҳрига келдилар. Улар билан келган йирик савдогар Шоҳайдар Иноғомов билан биргаликда ҳаммалари “Лондон” меҳмонхонасига жойлашдилар. Бу ерда туб аҳолининг вакиллари билан суҳбат ўтказилди. Дума-

³ Ўша жойда, 9 б.

⁴ ЎЗР МДА, 483 Ф.1, 31 рўйхат, 1139 иш, 9 б.

⁵ Ўша жойда, 1 б.

да Туркистондан вакил бўлиши, ўлкани бошқаришни такомиллаштирилиши лозимлиги, қўзғолонларнинг келиб чиқиши сабаблари ҳақида савол-жавоблар олиб борилди. Дума аъзолари бу масалаларни Дума мажлисида кўтаришга ваъда бердилар. Сўнгра улар Қўқоннинг эски шаҳар қисмига бориб, у ерда туб аҳолининг вакиллари билан суҳбатлашдилар. Айниқса, қўзғолонларнинг сабаблари ва оқибатларига, мардикорликка сафарбар этишга доир масалаларга қизиқиш билан қаралди. 2 сентябрь куни А.Ф.Керенский Петроградга, кейинги куни эса Тевкелев Уфага жўнаб кетдилар. Дума аъзоларининг ўлкага келиши ва олиб борган суҳбатлари маҳаллий аҳолида император фармонини бекор қилинишига ёки юмшатилишига ишонч ҳосил қилган эди⁶.

Шундай қилиб, Дума аъзолари Туркистондаги аҳвол, мардикорликка сафарбарлик ва қўзғолонлар ҳақида маълумотлар тўплаб жўнаб кетганлар. Маърифатпарварлар саъй-ҳаракати билан уюштирилган бу ташриф ва учрашувлар фармон ижросини тўхтата олмасда, Тевкелевнинг аралашиши туфайли мардикорларнинг сони бир мунча камайтирилди. Бу эзилиб ётган халқ учун катта мадад эди.

1916 йил 9 сентябрда А.Ф.Керенский Туркистон генерал-губернатори Куропаткин номига шундай телеграмма юборди: “Шахсан ўзим Туркистон ўлкаси билан танишдим. Сизнинг эътиборингизни қуйидагиларга жалб қиламан. Туб аҳолини мардикорликка жалб этиш ички ишлар вазирлиги томонидан кўрсатмалар ишлаб чиқилмай бошлаб юборилган. Император фармонининг мақсади ва тартиби одамларга тушунтириб берилмаган. 15 сентябрда мардикорликка сафарбарликни бошлаш қўшинни ва мамлакатни ғалла, пахта ва гўшт билан таъминлаётган вилоятларнинг хўжалик ҳаётини кўпоришга олиб келади. Мени кузатишларим шуни кўрсатадики, давлат манфаатларини ҳимоя қилиш зарурияти қонуний кўрсатма тайёрлангунгача мардикорликка сафарбар этишни тўхтатишни тақозо этади. Керак бўлган тақдирда мен сизга кўрганларимнинг барчасини маълум қилишим мумкин”.

Бу телеграмма 18 сентябрда етиб келди, бу пайтда тайёргарлик ишлари асосан ниҳоясига етказилган эди. Бундан

⁶ Ўша жойда, 36

ташқари А.Н.Куропаткин учун Дума аъзосининг таклифи кучга эга бўлмай, у марказий ҳукумат раҳбарларининг кўрсатмасини инобатга олиши мумкин эди. Ҳукумат эса ҳамон император фармони бажарилишини талаб этмоқда эди. Тез орада Туркистон воқеалари Давлат Думасига киритилди. Ушбу масалани кўриш декабрь ойига режалаштирилди ва А.Ф.Керенский асосий маърузачи этиб тайинланди.

Дума мажлиси 1916 йил 13 декабрда очилди. А.Ф.Керенский маърузани Туркистондаги кўзғолонлар нафақат ўлкани, балки бутун Россиянинг ҳаётига таъсир кўрсатганлигини баён этиш билан бошлади. Унинг таърифлашича, кўзғолонлар иқтисодиётга ва тинч ҳаётга зарба бериш билан бирга бир неча минг русларни ва бир неча ўн минг туб аҳолини ҳалок бўлишига олиб келди. Бу ерда шуни айтиш лозимки, чор маъмуриятининг расмий ҳужжатларида маҳаллий аҳолидан бир неча ўн минг киши ҳалок бўлганлиги қайд этилмаган, чунки маъмурият ўзи уюштирган шафқатсиз қирғин-баротни яширган эди.

У императорнинг фармони Россия империясининг қонунларига зид равишда ўзбошимчалик билан эълон қилинганлигига алоҳида эътибор қаратди. Уни тайёрлашда ўлка маъмурияти билан келишилмаган ва маҳаллий шароит, имконият билан ҳисоблашилмаган. “Туркистон, - дейди А.Ф.Керенский, - бу Тула ёки Тамбов губернияси эмас. Унга Англия ёки Франция ўз мустамлакаларига қандай қараган бўлса шундай муносабатда бўлиши керак. Туркистон ўзига хос турмуш тарзи, иқтисодий ва сиёсий хусусиятларга эга бўлган катта бир дунёдир”.

Бу ерда А.Ф.Керенский ўлканинг ўзига хос хусусиятларини тўғри айтиш билан бир қаторда мустамлакалар билан муомала қилишда Англия ёки Франциядан ўрнак олишга даъват этади, улар мустамлакачилик сиёсатини ниҳоятда пухта ва маҳаллий шароитни ҳисобга олган ҳолда юргизганлигини таъкидлади. Демак, А.Ф.Керенский ўзини қанчалик “адолатпарвар” деб кўрсатмасин, барибир мустамлакачилик кайфияти ва манфаатларини инкор этмайди, у сиёсатни юмшатишни таклиф этди, холос. Асосий мақсад Туркистон аҳолисига эркинлик бериш

⁷ Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви Туркистон генерал-губернатори идорасининг фонди. (Ф.1) 31-рўйхат, 1100-иш, 265 б.

эмас эди, албатта. Чунончи Думадаги фракциялар чо-
ризм бошлиқ капиталистик алоқаларни ривожланишига
тўсқинлик қилаётган эски бошқарув тизимини ағдариб,
Россияда демократик республикани ташкил қилиш учун
курашаётган эди.

Маърифатпарварларнинг ҳаракати туфайли халқ
қўзғолонларининг Петербургда Россия Давлат Думасида
муҳокама этилиши ва император сиёсати ҳамда фармо-
нини қораланиши ўз даври учун катта сиёсий воқеа бўлиб,
Россия империясини маҳаллий халқ вакиллари билан
мунозара олиб бориш ва уларнинг арз-додини эшитишга
мажбур қилди.

Зайнобидин АБДИРАШИДОВ

Ўзбекистон Миллий университети,
фалсафа фанлари доктори

ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИ ВА МИЛЛИЙ ҒОЯ ТАРҒИБОТИ

Миллий ғоя, фалсафий маъносига кўра, бир миллатнинг
бирлашуви ва миллий ўзликни англаб етишни билдиради.
Жадидчилик асосчиларидан бири Исмоил Гаспринскийга
кўра, миллий ғоя миллат тараққиёти учун зарур ва энг
муҳим ишларни ҳаётга татбиқ этишга қаратилган даст-
лабки пойдеворни яратишни англатади. Унинг фикрича,
инсонларни бир ғоя остида бирлаштириш натижасида
жамиятнинг ҳар бир аъзоси миллат манфаатини ўзининг
шахсий манфаати сифатида қабул қила бошлайди; на-
тижада миллатга фойда келтирадиган ҳар қандай жамоат
ишдан ҳеч ким ўгирилиб кетмайди⁸.

Гаспринскийнинг Туркистондаги энг яқин ҳаммаслаги
Бехбудий эса қуйи ва юқори мактабнинг ислоҳ этилиши
миллатнинг ислоҳ этилишига олиб келади, деб ҳисоблайди.
Унинг таъкидлашича, миллатнинг ислоҳ этилиши бу мил-
лий ғоя бўлиб, уни барча тарғиб қилиши керак.⁹

⁸ Афкори умумия // Таржимон. 1886. №13; 1886. №14.

⁹ Миллатлар қандай тараққий этарлар? // Самарқанд, 30.07.1913

XIX асрнинг 2-ярмида Россияда амалга оширилган буржуа ислохотлари ҳамда Александр IIIнинг миллий сиёсати Россия қўл остида истиқомат қилаётган мусулмонларни жамиятда муносиб ўринларини топишга мажбур қилди. Бу йўналишда қилинган ишларнинг дастлабки сифатида Исмаил Гаспринскийнинг “Россияда мусулмончилик: фикрлар, қайдлар ва кузатувлар” асарини мисол қилиб келтириш мумкин. Бу кичик брошюрада Гаспринский Россия давлатининг мусулмон аҳолига ҳамда мусулмон жамиятида содир бўлаётган турли ўзгаришларга қандай мунсабатда бўлиши кераклигига оид назарий қарашларни акс эттиради. Бундан ташқари, Гаспринский ушбу асарида мусулмонлар билан Россия давлати ўртасида узоқ муддатга мўлжалланган алоқаларни шакллантириш механизмларига оид муаммоларни ҳам ўртага ташлайди. Гаспринский русларнинг миллий сиёсати асосини тенглик ва бошқа миллатлар ҳуқуқларни ҳурмат қилишга асосланишига урғу беради. У Россия мусулмонларининг маданий тараққиёти ва ривожига ҳақида сўз очар экан, бошланғич таълимни она тилида беришга мўлжалланган миллий мактабларнинг умуммиллий институтини яратишга қаратилган дастурни таклиф этди¹⁰.

Юқоридаги дастурни амалга оширишни тизимлаштириш учун эса Гаспринский миллат фойдаси учун керакли ва энг муҳим ишларни бажаришни асосини белгиловчи “умуммиллий ғоя” ишлаб чиқишни тарғиб қила бошлади. Ўз навбатида, миллатни бир “умуммиллий ғоя” остида бирлаштириш учун ишга мусулмон элитасини, яъни мусулмон жамиятининг зиёли қатламини жалб қилиш зарур эди. Ушбу қатлам фаолияти турли сиёсий, иқтисодий, таълим ва маданий институтлар ташкил этилишига қаратилиши керак эди. Гаспринский мусулмонларнинг бу зиёли қатламини икки катта гуруҳга ажратади: 1) ҳукмдорлар, маъмурлар ва олимлар; 2) тижорат ва ишлаб чиқариш синфи вакиллари.

Гаспринский “умуммиллий ғоя” моҳиятини тушунтирар экан, ушбу ғоя қолган барча ғоялардан юқори туриши кераклигини ёзади. Унинг фикрича, миллатни улуглаш,

¹⁰ Исмаил Бей ГАСПРИНСКИЙ. Русское мусульманство: Мысли, заметки и наблюдения. – Россия и Восток. – Казань, 1993. – С.16–58.

мақсадларни юқори кўтариш, миллатнинг ҳақиқий бирлиги – бу “умуммиллий ғоя”нинг туб моҳиятини ташкил этади. Бу ғоя миллатнинг интилиши ва фойдасини акс эттириши лозим. “Умуммиллий ғоя” – бу энг олий ва муқаддас нарса бўлиб, шариат қоидаларига кўра – энг улуғвор ва қимматбаҳо нарсадир¹¹.

Туркистон жадидчилиги Россия империясидаги бошқа мусулмон минтақаларидагига нисбатан анча кеч, XX аср бошларида майдонга келди. Ушбу ҳаракатнинг асосини Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Хива вакиллари ташкил этди. Айнан ана шу зиёли қатлам Туркистон мусулмонлари учун миллий ғояни шакллантириб берди. Туркистон жадидчилигини тадқиқ этувчи айрим олимларнинг таъкидлашларича, маҳаллий жадидлар 1917 йилга қадар умумий бир дастурга эга бўлмаганлар. Уларнинг фикрича, туркистонликларнинг дунёқарашини бир қадар ўзгартира олган Фитратнинг “Мунозара” ва “Ҳинд сайёҳи” асарлари 1917 йилга қадар туркистонлик жадидларнинг норасмий дастури сифатида қабул қилинган эди¹². Айни шу фикр-ни япониялик олим Х.Коматсу ҳам илгари суради ва Фитратнинг юқоридаги икки асари Бухоро ва Туркистондаги жадид – ислоҳотчилик ҳаракатининг манифести бўлганлигини таъкидлайди¹³.

Бу таъкид ва таърифлар, албатта, Туркистон жадидчилигининг моҳияти ва йўналишини аниқлашда нисбий ҳарактерга эга. 1911 йили Фитратнинг “Мунозара” ва “Ҳинд сайёҳи” асарлари нашр этилгунга қадар Туркистон жадидларининг фаолияти маълум бир босқичга кўтарилган, улар янги усул мактабларининг ёйилишида анчагина муваффақиятларга эришган, ва энг асосийси, Туркистонда миллий матбуотга асос солиб бўлган эдилар.

Туркистон жадидчилигининг асосларини тадқиқ этган америкалик тарихчи Адиб Холид унинг пайдо бўлишини

¹¹ Афкори умумия // Таржимон. 1886. №13

¹² История общественно-культурного реформаторства на Кавказе и в Центральной Азии (XIX-начало XX века). Самарканд: МИЦАИ, 2012. – С. 95–96.

¹³ KOMATSU Hisao. Muslim intellectuals and Japan: a Pan-Islamist mediator, Abdurreshid Ibrahim. In: Stephane A. Dudoignon, Komatsu Hisao, Kosugi Yasushi (eds.), *Intellectuals in the Modern Islamic World: Transmission, Transformation, Communication*. Routledge. – P.279.

Марказий Осиё жамиятининг трансформациясида ҳамда рус босқини ва унинг Ислом олами дохил бутун дунёни қайта тақсимлашга бўлган ҳаракати натижасида замонавийликка замонавий “жавоб” сифатида шаклланган, деб ҳисоблайди. Холид жадидча маърифат ёйиш орқали “замонавий ва шу билан бир қаторда мусулмончиликни маҳкам ушлаган ва Туркистонга содиқ бўлган янги элита”¹⁴ яратишга ва бунинг натижасида замонавий дунёда минтақанинг манфаатларини ҳимоя қилишга шай бўлган ишга ҳаракат қилган туркистонлик жадидлар ва уларнинг издошларини ажратиб кўрсатишга уринади. Холиднинг таъкидлашича, Туркистон жадидчилиги аксар ҳолатларда Қрим ва Волга-Урал татарлари фикрларини инкор этган ва мактаб иши, адабий тил ва бошқа масалаларда минтақа воқелигига мос йўллар топишга ҳаракат қилган¹⁵.

Шундай бўлса-да, туркистонлик жадидлар муҳим масалаларни ҳал қилишда Ички Россия мусулмонлари, айниқса Исмоил Гаспринский фикрларига кўпроқ таянганини ҳам айтиб ўтиш лозим.

И.Гаспринскийга кўра, миллий ғояни тарғиб қилиш учун энг биринчи восита бу хайрия жамиятлари эди. Туркистонда мусулмон хайрия жамиятларининг тарихи XIX асрнинг сўнгидан бошланади. Русларнинг Самарқандни босиб олганларига 25 йил тўлиши муносабати билан шаҳар қозиси Низомиддинхўжа ташаббуси остида 1894 йили 1500 сўм маблағ жамланиб маҳаллий аҳоли учун “Дор ул-ожизин” таъсис қилинган¹⁶. Орадан икки йил ўтиб, 1896 йили Фарғона вилояти Ўш шаҳрида маҳаллий мусулмонлар биринчи “Дор ул-ожизин” ташкил қилдилар. Ушбу “Дор ул-ожизин”нинг молиявий тарафини шаҳар савдогарлари ўз зиммаларига олишган¹⁷. Юқоридаги маълумотлар Туркистон генерал-губернаторлигида маҳаллий халқ тарафидан ташкил этилган замонавий хайрия муассасалари тўғрисидаги илк газета хабарлари эди. Бу “Дор ул-ожизин”ларнинг асосий вазифаси шаҳар

¹⁴ KHALID ADEEB. The politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Tsarist Central Asia. Ph.D. diss., University of Wisconsin-Madison, 1993.–P.218.

¹⁵ Юқоридаги манба. – P.23, 181–182, 262–328.

¹⁶ Самарқанд // Таржимон. 1894. №12.

¹⁷ [Ўш шаҳри...] // Таржимон. 1896. №27.

аҳолисида ёрдамга муҳтож қатламини иссиқ овқат ва бошпана билан таъминлаш бўлган эди. 1897 йили Бухоро амири Абдулахадхон Бухоро шаҳрида кам таъминланган ва ногиронларга мўлжалланган “Дор ул-ожизин” таъсис қилди. Ушбу хайрия муассасасида бериладиган икки маҳал иссиқ овқат амир ҳисобидан амалга тайин қилинган¹⁸. Айти шу вақтдан эътиборан Туркистонда маҳаллий халқларнинг замонавий мусулмон хайрия тизимида янги давр бошланди.

Туркистонда кенг қамровли замонавий хайрия жамияти таъсис қилиш масаласи биринчи бор 1906 йили “Тараққий” газетасида кун тартибига қўйилган эди¹⁹. Ана шундай кенг қамровли мусулмон хайрия жамияти орадан 3 йил ўтиб, 1909 йили 15 июль, айрим маълумотларга кўра, 10 августда²⁰ Тошкентда “Жамияти Имдодия” номи остида таъсис қилинди. Ушбу муассаса ташкилотчилари бошида Тошкент жадидларининг етакчиси Мунаввар қори Абдурашидхонов турди²¹. “Жамияти Имдодия”нинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат бўлган: 1) маҳаллий халқнинг барча қатламлари таълим олишлари учун турли мактаблар ташкил этиш; 2) йўқсил болалар ва етимларга ғамхўрлик қилиш; 3) турли бошпаналар ташкил этиш; 4) мусулмон талабаларига моддий ёрдам кўрсатиш ва ҳоказо²².

“Жамияти Имдодия” асосан аъзолик бадалидан даромад қилди²³. Жамият таъсис этилганидан бошлаб бир ярим йил давомида янги аъзолар жалб қилиш ва кейинги фаолиятини юргизиш учун маблағ йиғишдан бошқа ҳеч қандай фаолият олиб бормади. Туркистонлик жадидлар Ички Россия мусулмонлари амалга оширгандек садақа ва закотни хайрия жамияти фойдасига жалб қилишга муваффақ бўла олмадилар. Шаҳарнинг катта бой ва сав-

¹⁸ Бухорон шариф // Таржимон. 1897. №8.

¹⁹ Тараққий. 27.07; 3.08; 12.08. 1906.

²⁰ ДОБРОСМЫСЛОВ А.И. Ташкент в прошлом и настоящем.

Исторический очерк. – Ташкент, 1912. – С. 432.

²¹ МУҲАММАДЖОНОВ Мўминжон. Турмуш уринишлари (бир муллабаччанинг хотира дафтари). – Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1926. – Б.252–253.

²² Отчет мусульманского общества “Помощь” в Ташкенте // ТВГ. 1911. №9.

²³ KHALID ADEEB. The Politics of Muslim... – P. 133, 166.

догарлари жамоат ишларига аралашмасдилар ва бундай хайрия ишларига маблағ сарф қилишдан ўзларини тортдилар²⁴. Беҳбудий матбуот саҳифаларида эълон қилинган ўнлаб мақолаларида савдо ва ишлаб чиқариш вакиллари бошланган хайрия ишларини моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлашларига даъват қила бошлади. У шундай мақолаларидан бирида “турли даврларда тараққиёт ва ислохотларни сармоя ва унинг вакиллари дастаклаб келган. Миллатга далда бериш, мактаблар ислохи, ёшларимизни Европа олий ўқув юртларига киришларига тайёрлаш, умуммиллий ишларни амалга ошириш учун бизга “Хайрия жамиятлари”, кутубхоналар, жамғармалар, турли тўгараклар, газеталар, журналлар, нашриётлар ва ҳоказолар керак. Миллатнинг тараққиёти мана шу йўл билан амалга оширилади ва бу ишлар учун маблағ зарур. Маблағ эса бизнинг бойларимиз қўлида”, - деб ёзган эди²⁵.

“Жамияти Имдодия” ўз молиявий аҳволини яхшилаш ва таъминлаш мақсадида маблағ йиғишнинг турли усуллари билан фойдаланишга мажбур бўлди. Жамият раҳбарияти илгаридан рус ва айрим татар жамиятлари тарафидан хайрия ташкилотининг фойдаси учун ташкил этилган кўнгилочар томошалар ташкиллаштиришни қўллай бошлади. Ана шу мақсадда “Жамияти Имдодия” 1913 йили Тошкентда ўзининг фойдаси учун театр оқшоми ташкил этди. Ушбу оқшомда татар муаллифларининг асарлари асосида 2 спектакл ўйналди. Йиғилган 966 сўмдан 313 сўми театр труппасига, қолган маблағ эса жамият ҳисобига ўтказилди²⁶. Кейинчалик ушбу усулдан янги ташкил этилган турли жамият ва ташкилотлар тарафидан асосан янги усул мактаблари учун моддий ёрдам йиғиш мақсадида кенг фойдаланилди.

1913 йили Абдулла Авлоний ва Мунаввар қори ташаббуси билан “Жамияти Имдодия” қошида “Турон” жамияти ташкил этилди. Ушбу “Турон” жамияти икки йил давомида Тошкентда қироатхона очди, театр труппасини шакллантирди, газета ва нашриёт таъсис этди²⁷. Авлоний

²⁴ М.И. [Ташканд Жамияти Имдодияси] // Таржимон. 1910. №7.

²⁵ Миллатлар қандай тараққий этарлар? // Самарканд, 30.07.1913

²⁶ МУНАВВАР қори. Ташкандда театру // Таржимон. 1913. №170.

²⁷ ДОЛИМОВ У. Туркистонда жаҳид мактаблари. – Тошкент: Университет, 2006. – Б. 54.

жамият доирасида ўз мактаби ўқувчилари хорининг пластинкага биринчи ёзувини амалга оширди. Пластинкаларни сотишдан тушган фойда “Турон” жамияти ҳисобига ўтказилди²⁸. “Турон” драмтруппаси Тошкент шаҳри ва Фарғона вилояти бўйлаб гастроллар уюштирди. Жамият қўйилган спектакллардан тушган маблағларни янги усул мактабларини қўллаб-қувватлаш учун сарф этди.

Кўриниб турганидек, Туркистон жаҳидлари тарафидан тарғиб қилинган миллий ғоя савдо ва ишлаб чиқариш синфи вакиллари томонидан у қадар яхши кутиб олинмади. Бу эса ўз навбатида Туркистон мусулмонларини бир ёқадан бош чиқариб ҳаракат қилишга олиб келувчи миллий ғоя тарғиботида содир бўлган ғоявий инқирозни англатади. Туркистонда ташкил этилган хайрия ташкилотларининг молиявий жиҳати ҳеч қачон дуруст бўлмади. Адиб Холиднинг таъкидлашича, туркистонлик ислохотчилар савдогарларни, уларнинг маблағларидан бир қисмини хайрия ва васийлик ишларига жалб қилишга ҳаракат қилдилар. Аммо бу ҳаракатлар Туркистонда хайрия институтини ташкил этишда у қадар самара бермади²⁹. Кўзланган ишларни самарали амалга ошириш учун, Гаспринский таъкидлаганидек, жамиятнинг барча қатламларини бир миллий ғоя остида бирлаштириш лозим эди. Беҳбудий Туркистон мусулмонлари зиёли қатламининг бу тариқа иш тутганини “ҳар ким ўз фойдаси ва шахсий иши билан банд. Бизда умуммиллий ёки диний ва миллий ишлар фойдасига ҳаракат қиладиган одамлар йўқ. Бизда, бошқа миллатларда бўлганидек, миллатнинг тараққиёти учун жон куйдирадиган кишилар йўқ”³⁰, деб тушунтиришга ҳаракат қилади.

“Ойна” журналида чоп этилган бир мақолада Туркистон мусулмонлари шартли равишда уч гуруҳга тақсим қилинган эид: 1) бадавлат инсонлар: ер эгалари, савдогарлар, ишлаб чиқарувчилар; 2) турли контора ёки алоҳида одамлар қўлида хизмат қиладиган ўқимишлилар; 3) “миллат” ҳақида умуман тасаввурга эга бўлмаган оддий халқ³¹.

²⁸ МУНАВВАР қори. Ташкентда мусулман жамияти // Самарқанд. 1913. №37.

²⁹ KHALID ADEEB. The Politics...–P.119.

³⁰ Миллатлар қандай тараққий этарлар? // Самарқанд, 30.07.1913

³¹ МУЛЛА ИСҲОҚЖОН. Жавоб // Ойна. 1914. №11.

Бу тасниф муаллифининг фикрича, агар мана шу гуруҳ вакиллари бирлашса ва тиллари ва диллари билан моддий ёрдам кўрсатса миллат манфаати ва равнақи учун исталган ишни амалга ошириш мумкин. Лекин туркистонлик ислохотчилар етарли даражада ана шу “бирлик”ни таъмин эта олмадилар. Улар юқорида тасниф этилган гуруҳларни етарли даражада жамоат ишларига жалб қилиш учун уларнинг “тили”ни топа олмадилар. “Шўро” журналининг мухбирларидан бири бу борада ёзган сўзлари юқоридаги фикрни тасдиқлайди. Унинг ёзишича, мусулмон дунёсида, хусусан Туркистонда пулсизлик ва хайриянинг камлиги жуда кўп миллий лойиҳаларни барбод қилди³². Мана бу асос ва далил Туркистонда миллий ғояни шакллантириш ва унинг тарғиботи хусусиятларини аниқ кўрсатиб беради. Шунга қарамай Туркистон жадидлари бадий адабиёт ва турли театр сахналари орқали жамият эътиборини умуммиллий ишларни амалга оширишга қарата олди. Бундан ташқари, улар умуммиллий ишлар ва уларнинг муҳокамаларида фаол иштирок этадиган, айрим ҳолларда бир-бирларига қарши фикрда бўлган, жамият қатламини шакллантиришга муваффақ бўлдилар. Бу эса ХХ асрнинг 10-йилларида халқ орасида демократик кадриятлар ўса бошлаганидан далолат беради.

Туркистонда миллий ғоя тарғиботнинг оқсашига энг катта тўсиқ миллий матбуотнинг йўқлиги эди. Ички Россия мусулмонлари соф сиёсий ишлар билан шуғулланган вақтларда Туркистон жадидлари ва зиёлилари йиғилиб қолган муаммоларни ҳал қилиш учун турли жамиятлар тузиш тарғиботини давом эттираётган ёки айрим жойларда энди бошлаётган эдилар. Б.Қосимовнинг фикрига кўра, Туркистон жадидларининг газета, хайрия жамиятлари таъсис этиш, янги усул мактабларини ёйиш, театр ишлари ва бошқа барча ҳаракатлари бир миллий ғоя учун хизмат қилди. Унинг таъкидлашича, ҳар бир ғоянинг миллий ғояга айланиши учун икки талабга жавоб бериши керак: 1) ғоя миллатнинг ҳақиқий эҳтиёжидан, турмуш тарзидан, асрий анъаналаридан ва албатта, имкониятларидан келиб чиқиши керак; 2) ушбу ғоя миллат томонидан англаб ети-

³² ТОҲИРИЙ Иброҳим. Кўрган билгандан // Шўро. 1914. №23.

лиши, бошқа сўз билан айтганда, миллийлаштирилиши керак. Яъни, ғоя миллатнинг ҳар бир вакили юрагига етиб бориши керак³³.

Беҳбудий “Аъмомимиз ёинки муродимиз” сарлавҳали мақоласида туркистонликларнинг турли тадбир, тўйлари-дан тортиб миллий ўйинларигача бўлган ҳар кунлик турмуш тарзини таҳлил қилар экан, халқни кўзини очиб ён-теварагидаги миллатлар ишларига ва қандай яшаётганларига қарашга чақиради. У халқни исрофли тадбирлардан воз кечиб, уларга сарф қилинадиган маблағни иқтисодиётнинг барча тармоқларида миллий кадрлар тайёрлаш мақсадида давлат таълим муассасаларида болаларни ўқиши учун йўналтиришга даъват этади. Беҳбудий бу ҳаракатларини умуммиллий ишлар, олий мақсадлар, хоҳишлар ва интилишлар деб атади³⁴.

Бадий адабиёт, хусусан шеърят миллий ғоя тарғиботида жуда катта рол ўйнади. Жадид шоирлари биринчи навбатда янги илм, фанни улуғлади ва халқни ушбу илм ва фанларни ўрганишга тарғиб қилдилар. Улар замонавий илм ва фанни тараққиётга эришишнинг бирдан-бир йўли деб қарадилар. Самарқандлик шоир Сиддиқий-Ажзий туркистонликларни “бир ғоя атрофида жипслашиб, бир йўлдан бормоқни” ва бир “олий мақсад”га интилиб, у учун “курашишга” чақиради³⁵.

Б.Қосимовнинг таъкидлашича, Бастилия қаҳрамонларининг севимли шиорлари, Номик Камол, Тавфиқ Фикрат, кейинчалик Беҳбудий ва Мунаввар қори томонидан кўп қўлланилган “Ҳақ берилмас, олинур” сўзлари миллат қалбига сингиши лозим эди. Бошқа сўзлар билан айтадиган бўлсак, у ҳақиқий миллий ғояга айланиши керак эди. Ана шундагина бу ғоя ҳақиқий кучга айланади. Б.Қосимов фикрларини давом эттирар экан, бу амалга оширилиши ўта қийин бўлган иш эди, деган хулосага келади³⁶.

Ўз навбатида Гаспринский мусулмонларга сиёсий ҳуқуқлар берилиши муаммони ҳал қилмайди, деб ҳисоблади. Унга кўра, рус тили ва қонунларини билмас-

³³ ҚОСИМОВ Б. ва бошқ. Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти. – Тошкент: Маънавият, 2004. – Б.67.

³⁴ Аъмомимиз ёинки муродимиз // Ойина. 1914. №6–7.

³⁵ ҚОСИМОВ Б. ва бошқ. Миллий уйғониш... – Б.190.

³⁶ Юқоридаги манба. – С.294.

лик, ва энг асосийси – мусулмонларнинг замонавий билимлардан хабарсизлиги қўлга киритилган барча сиёсий ҳуқуқларни йўққа чиқаради ва “биргина рус маъмури қирқ ўқимишли мусулмонни жиловда ушлаб юришда давом этаверади”³⁷. Шунинг учун ҳам Туркистон жадидларининг асосий фаолиятлари мусулмонлар орасида замонавий билимларни тарғиботига қаратилган эди.

Абдурауф Фитрат “Қуръон” сарлавҳали мақоласида миллат тараққиёти хусусида фикр юритар экан, ўз фикрларини илм ўрганишни улуғловчи Қуръон оятлари орқали тушунтиришга ҳаракат қилади. Фитрат Қуръонни исталган миллатни саодатли ва кучли қилишга қодир бўлган ижтимоий қонунга қиёслайди. Бундан ташқари, у мусулмонларнинг ўша вақтдаги аҳволини Исломгача араблар яшаган “жоҳилият даври”га ўхшатади. Фитрат Қуръонда барча мусулмонлар саодат ва тарққиётга эришиш учун ҳаракат қилишлари кераклигига чақириқ кўради. Мақоласининг сўнгида Фитрат туркистонликларга савол билан мурожаат қилади: “Ажабо, биз ўзимизни инсон деб атаб, ҳақиқий инсон каби ҳаракат қилишни хотирга келтирмаймизми? Наҳотки, биз қиёматгача ўзимизнинг жоҳиллигимизни тушуна олмасак ва сабабларини қидиришга ҳамда уларни ҳал қилиш чораларини топишга қодир бўлмасак?”³⁸

Яна бир бошқа мақолада Фитрат яна савол билан мурожаат қилади: “Биз қандай қилиб тараққиётга эришамиз?” Мақола давомида у Туркистон мусулмонлари тараққиёт йўлини қандай топиш устида бош қотирмас ва бўлади, бизгача бошқа тараққий этган миллатлар барча йўлларни очиб қўйганлар, биз фақат уларни ўзлаштиришимиз керак ва энг асосийси бу ҳаракатимиз эътиқодимизга умуман дахли йўқ, эканлигини тушунтиришга ҳаракат қилади.³⁹

Фитрат Туркистон мусулмонларини жамоат ишлари билан шуғулланишга умуман хоҳишлари йўқлиги ёки бошлаб қўйилган турли ишларга кўмак бермасликларида айблайди. У мусулмонларни газета чиқариш, хайрия таш-

³⁷ Туркистон ишлари // Таржимон. 1906. №100.

³⁸ ФИТРАТ Абдурауф. Қуръон. // Ойина. 1915, № 16.

³⁹ ФИТРАТ Абдурауф. Танланган асарлар. 5-Жилд. Тошкент: Маънавият, 2010. – Б.108.

килотлари, янги усул мактаблар ва бошқа бошлаб қўйилган ишларни такомиллаштириш ва қўллаб-қувватлашга чақиради⁴⁰.

Ўз навбатида Беҳбудий ҳам жадидларнинг ёш авлодини миллатни бўлиш ва айрим умуммиллий лойиҳаларнинг муваффақиятсизликка учрашида айблади. Беҳбудийга кўра, жадидларнинг ёш авлоди ўртасида ғоявий жиҳатдан ихтилоф бор эди. Айнан ана шу ихтилоф сабаб халқ жадиддан юз ўгирди. Беҳбудий ёшларни тезроқ ўзаро келишув йўлини топишга ва йўқотилган халқ ишончини қайтаришга чақиради⁴¹.

Туркистонга Миллат ва Ватан нима эканлигини аниқ тасаввур қила оладиган ўқимишли ва зиёли ёш авлод керак эди. “Садойи Туркистон” газетаси ёзганидек, бу ёш авлод ўзининг хизмати, ҳаракати, ёрдами ва содиқлиги билан ҳақиқий зиёли эканлигини қўрсатиши керак эди.⁴²

Туркистон жадидлари миллий ғояни самарали тарғиботи учун 1914 йилдан бошлаб турли нашриёт, ширкат ва кутубхоналар ташкил қила бошладилар. Бундай муассасаларнинг асосий мақсади миллий ғоя тарғиботи ва сиёсий ироданинг мустаҳкамланишига хизмат қиладиган газета, журнал ва китобларни нашр қилиш ва Туркистон аҳолиси орасида тарқатишдан иборат эди. Бунда асосий эътибор ўрта авлод мусулмонлар аудиториясига қаратилди. Ана шундай ташкил этилган муассалар қаторига Қўқондаги “Ғайрат” кутубхонасини, Тошкентдаги “Нашриёт” ширкати, Бухородаги “Маърифат” кутубхонаси ва “Баракат” кооперативини мисол қилиш мумкин⁴³. Туркистонлик жадидларнинг бу ҳаракатини Гаспринский сўзлари билан айтадиган бўлсак, бу даврдан бошлаб Туркистон жадидла-

⁴⁰ ФИТРАТ Абдурауф. Ҳиммат ва саботи бўлмаган миллатнинг ҳаққи ҳаёти йўқдир // Ойина. 1915. №7.

⁴¹ Муҳтарам самарқандийлара холисона арз. // Хуррият. 03.05.1917.

⁴² Бизда ҳамият. // Садойи Туркистон. №58

⁴³ Togan A. Zeki VELIDİ. Hâtıralar. TürkistanveDigerMuslumanDoguTurklerininMilliVarlikveKültürMucadeleleri. – Istanbul: HikmetGazetecilik, 1969. – S.136; ҚОСИМОВ Б. Уйғонишшоири // Тавалло. Равнақул-ислом. – Тошкент: Фан, 1993. – Б.7–8; Carrèred'Encausse Hèlène. Islam and the Russian Empire.Reform and Revolution in Central Asia. (Comparative studies on Muslim societies; 8. BARBARA D. Metcalf, Editor). University of California Press, 1988. – P.92; САМОЙЛОВИЧ А. Первоетайноеобществомладобухарцев // Восток: журналлитературы, наукиискусства. Книга первая. – Петербург: Всемирная литература, 1922. – С.99.

рининг барча фаолиятлари “оғзаки тилдан босма матбуотга ўтди” ва халқ орасида тез ёйила бошлади⁴⁴.

1905 йил чор ҳукумати тарафидан Манифест эълон қилиниши натижсида империя мусулмон аҳолисининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти бутунлай ўз йўналишини ўзгартирди. Мусулмон зиёлилари биринчи навбатда мусулмон жамиятининг бирлигини сақлаб қолиш ва унинг диний ва таълим муассасалари ишида мухторликни таъминлашга қаратилди⁴⁵. Беҳбудий 3-Бутуроссия мусулмонлари съездида Туркистон делегацияси бошлиғи сифатида иштирок этди ва Туркистон бўйича асосий маъруза қилди⁴⁶. Туркистон делегацияси ўзининг кейинги фаолиятини съезд президиуми билан мувофиқлаштирган ҳолда олиб боришга ҳаракат қилди. Бу делегациянинг съезд президиуми билан бўлиб ўтган музокарасида вақф ва таълим ишлари, диний муаммолар ҳамда Туркистонда “Маҳкамаи Исломия” ташкил этиш масаласи муҳокама қилинди.⁴⁷ Бундай бошқарув тизими Гаспринский таклиф этган мухтор ташкилотнинг асосий бўғинини ташкил этар эди.⁴⁸

Беҳбудий съезд президиуми билан келишув ҳамда Россия мусулмонлар Иттифоқининг қабул қилинган дас-тури⁴⁹ асосида 1907 йил арпель ва ноябрь ойларида Давлат Думасининг Мусулмон фракциясига “Туркистон Маданий Мухторияти” лойиҳасини тақдим этди⁵⁰. Бу лойиҳа 74 моддадан иборат бўлиб, Маданий Мухторият тузилмаси ва фаолиятини тўлиқ қамраб олган эди. Япониялик олим Х.Коматсунинг таъкидлашича, Беҳбудий тақдим этган

⁴⁴ Мезон // Таржимон. 1913. №245.

⁴⁵ ХАБУТДИНОВ А., МУХЕТДИНОВ Д. Всероссийские мусульманские съезды 1905-1906 гг. Н.Новгород, 2005. –С.26.

⁴⁶ ПЯСКОВСКИЙ А.А. Революция 1905 – 1907 годов в Туркестане. – М., 1958. –С.559.

⁴⁷ Туркистон ишлари // Таржимон. 1906. №100.

⁴⁸ ХАБУТДИНОВ А. Татарское общественное движение в российском сообществе (конец XVIII – начало XX века). Дис... докт. ист. наук. – Казань, 2002. – С.87.

⁴⁹ ХАБУТДИНОВ А., МУХЕТДИНОВ Д. Всероссийские мусульманские съезды... –С. 52–59.

⁵⁰ Программа проекта с комментариями была опубликована Тимуром Кожаоглу: Hablemetoğlu Necip, Kocaoglu Timur. Behbudi'nin Türkistan Medeni Muhtariyeti Layihası. См.: Kocaoglu Timur (ed.). The Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900 – 1924). SOTA. – Haarlem, 2001. –P.436–466.

лойиха мусулмон диёрининг икки асосий устунини тан олдириш ва кучайтириш асосида Туркистон мусулмонларини бирлаштиришга йўналтирилган эди⁵¹.

Беҳбудийнинг “Туркистон Маданий Мухторияти” лойихаси амалга ошмаган бўлса-да, Беҳбудий яна бир бор 1917 йили “Турк Адам Марказият” партияси лойихасида иштирок этди⁵². Туркистон жадидлари тарғиб қилган миллий ғоянинг амалий натижаси 1917 йил 27 ноябрда Қўқон Мухторияти ташкил этилиши билан яқунланди. Мухторият кўп яшамади, у 1918 йил 20 февралда большевиклар томонидан яқсон қилинди.

Хулоса сифатида шуни қайд этиш керакки, Туркистон жадидлари миллатни жисплаштирувчи, ягона йўлга бошловчи миллий ғояни Ички Россия мусулмонларидан олган бўлсалар-да, маҳаллий воқеликка мослаган ҳолда қайта шакллантирдилар. Туркистон жадидлари бошланғич паллада таълим, замонавий билимлар тарғиби ҳамда маҳаллий аҳолининг турмуш шароитини ўзгартиришга қаратилган дастур асосида иш олиб борди. Айнан мана шу масалалар жадидларнинг миллий ғояси асосини ташкил этди. Миллий ғоя тарғиботи асосини ташкил этувчи хайрия муассасаларининг тўлақонли фаолиятига бир тарафдан маҳаллий савдогар ва ишлаб чиқарувчилар синфининг сустиги, иккинчи тарафдан атрофдаги мамлакатлардаги сиёсий вазият ҳамда чор ҳукуматининг ўлкада олиб борган сиёсати тўсқинлик қилди.

Туркистонда миллий матбуот ва хайрия муассасаларининг фаолияти жадидларнинг миллий ғоя борасидаги ҳаракатларини маҳаллий жамиятнинг турли қатламлари орасида у қадар таянч топа олмаганлигини кўрсатди. Шундай бўлса-да, матбуот ва адабиёт орқали жадидлар мусулмон аҳолиси ўртасида оз бўлса ҳам замонавий билимларни эгаллашга, жамоат ишларида қатнашишга бўлган қизиқишни уйғота олди.

⁵¹ KOMATSU Hisao. From Holy War to Autonomy: Dār al-Islām Imagined by Turkestani Muslim Intellectuals. Cahiers d'Asiecentrale, 17/18, 2009. – P. 467–471.

⁵² Багафсил маълумот учун, қаранг: KOMATSU Hisao. The Program of the Turkic Federalist Party in Turkestan (1917). Introduction and translation by Hisao Komatsu. In H.B.Paksoy (ed.). Central Asia Reader: The Rediscovery of History. Armonik: M.E.Sharpe, 1994. – P. 117–126.

Туркистон жадидларининг миллий ғояси ўз амалий татбиқини 1917 йили Қўқон Мухториятини ташкил этиш билан яқунлади. Мухторият Туркистоннинг биринчи ва сўнгги мустақил сиёсий тузулмаси сифатида тарихга кирди.

Рустам ШАМСУТДИНОВ
Андижон давлат университети,
тарих фанлари доктори,

Шодия САЙДАЛИЕВА
мустақил тадқиқотчи

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ НАМОЯНДАЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ҚАРАШЛАРИГА ДОИР

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида” китобида: “Жамиятшунослар Ўзбекистон тарихининг кўпгина саҳифаларини қайта битишлари... 1920-1930 йиллардаги адабий-ғоявий жараёнлар, коллективлаштириш ва бошқа ходисаларга ҳужжатлар асосида назар солишлари керак⁵³”лигини, бу масалалар ўз тадқиқотчиларига мунтазир бўлиб турганликларини қайд этган.

Юртбошимиз “Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир” номли янги асарида ХХ асрнинг 17-йилидан бошлаб ёзилган тарих китоблари ёлғон ғоялар асосида яратилганини алоҳида таъкидланган⁵⁴.

Ушбу методологик концепциядан келиб чиқиб, 1920 йилларда жадидчилик ҳаракати намояндаларининг мислсиз оғир ижтимоий-сиёсий шароитда ҳам ватанимиз келажаги, миллатимиз тараққиёти ва равнақи учун имкон борица фаолият кўрсатганликлари ҳақида мазкур ахборотда тўхталамиз.

⁵³ КАРИМОВ Ислом. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: “Ўзбекистон”. 2001. – Б. 91.

⁵⁴ КАРИМОВ Ислом. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. – Т.: “Ўзбекистон” 2015. – Б. 111.

Ўзбекистон миллий зиёлилари коммунистик режим, совет куч ишлатиш органларидан энг асосийси ҳисобланган ОГПУ ва унинг қуйи шўъбаларининг доимий кузатуви, назоратида бўлганлар. Миллий зиёлиларга миллатчи, ҳатто ўзбек шовинисти деган тамға босиш, уларни кенг омма кўз ўнгида бадном этиш, уларга нисбатан халқнинг нафрат-ғазабини кўзғатиш, шу йўл билан жамиятда қўрқув, ҳадиксираш вазиятини яратишдек маккарона ва мудҳиш сиёсат олиб борилган. Бу жараёни очиб беришнинг манбавий базалари совет режими даврида ёпиқ ҳисобланган, тадқиқотчилар улардан фойдалана олмаганлар. Эндиликда “ўта махфий” тамғаси босилган бундай ҳужжат ва материаллар билан танишиш, улар асосида тарихимизга янгича ёндашиш, инновацион фикрлар айтиш имкони туғилди. Москвадаги Россия ижтимоий сиёсий ташкилотлар тарихи давлат архиви⁵⁵да ана шундай ноёб ҳужжат ва материаллар сақланмоқда. Ўзбекистоннинг 1920 йиллардаги тарихи, хусусан миллий зиёлиларимизнинг фаолияти ва тақдирларини ўрганишга оид инновацион фикр-ғоялардан иборат бир қанча расмий ҳужжатлар - И.В.Сталиннинг Туркистон Компартияси МК ва Ўрта Осиё бюроси раҳбарлари билан олиб борган ёзишма хатлари, ВКП(б) МКнинг динга қарши комиссияси раиси Е.М.Ярославскийнинг ВКП(б) МК сиёсий бюросига тақдим қилган “Ташкилий бюронинг мусулмонлар диний ҳаракатлари тўғрисидаги қарор лойиҳасига ўзгартиришлар киритиш тўғрисида”ги маърузаси, ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги раиси Л.М.Бельский, Шарқ бўлими бошлиғи Яковлевнинг 1928 йил 1 декабрда Ўрта Осиё бюроси раиси И.А.Зеленскийга ёзган “Ўзбекистон шаҳарларидаги мадрасалари ахvoli тўғрисидаги маърузаси”, ВКП(б) МК масъул инструктори М.К.Амосовнинг ВКП(б) МКга 1929 йил 8 майда ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги раиси ўринбосари В.А.Каруцкийга, Шарқ бўлими бошлиғи В.М.Круковскийга, 1930 йил 6 февралдаги “Аксиланқилобий ташкилот – Ботиргапчилар тўғрисидаги”, ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги раиси Л.Г.Миронов, ОГПУ Шарқ бўлими бошлиғи Зи-

⁵⁵ РГАСПИ – Российский государственный архив социально политической истории.

бракнинг “Эски жадидчи, пантуркчи буржуа зиёлиларини Англияга муносабати” тезкор маърузаларини синчковлик билан, танқидий таҳлил этиш масалага ҳолисона ёндашув имконини беради. Уларни турли хил ноқонуний йўл, усуллар, ҳуфиёна ахборотлар, агентлар хабарлари, чақувлар асосида тайёрланганлигини ҳам эътиборга олиш зарур. Бирок, айрим сохта айблов, даъволар, фикрлар у ёки бу зиёлини қамоққа олиш, қатағон қилиш учун асос бўлиб хизмат қилганини ҳам ҳисобга олиш лозим бўлади. Юқорида номлари зикр этилган ҳужжатлардан бири – СССР ОГПУ-сининг 1928 йил 31 майда ВКП(б) МКга “Ўзбекистондаги сиёсий кайфият тўғрисида”ги маърузаси⁵⁶даги фикрларга тўхталиб ўтамиз. Ҳужжатда Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маданий ўсиш заминида ўзбек зиёлилари орасида Москва таъсиридан қутулиш тенденцияси ривожлана бошлагани қайд этилган.

Унда ўзбек зиёлиларида шовинизмнинг ривожи ва ўсиши тўғрисида агентура-ҳужжатли маълумотлар келтирилган. Маърузада бошқарув тизимини ўзбеклаштириш, панўзбекизм, советларга қарши тарғибот, ўзбек миллатчиларининг тактикаси, советларга қарши фаолиятнинг ташкилий тамойиллари, Ўзбекистонда бошқарувни қандай тушуниш лозим, оммадаги умидсизлик масалалари талқин қилинган. Бу ҳужжатда “Ўзбекистоннинг иқтисодий ва маданий ўсиши заминида зиёлилар орасида Москва таъсиридан қутулиш тенденцияси ривожлана бошлагани оқибатида озчиликни ташкил этган ўзбек бўлмаган элат, миллатларни менсимаслик, уларга нисбатан ўзбеклар гегемонлигини ўрнатишга интилиш сезилмоқда”, деган фикр ифодаланган. Бундай интилиш кўпроқ совет аппаратурини, умуман бошқарув тизимини маҳаллийлаштиришда яъни ўзбеклаштиришда ўз ифодасини топаётганлиги кўрсатилган. Бунга мисол қилиб бир қанча ҳуфиёналик билан тўпланган агентура маълумотлари келтирилган. Улар қанчалик рост, ёки тўқима тухмат, уюштирилган уйдирма эканлигини шу маърузанинг бутун мазмунидан тасаввур қилиш мумкин деб ўйлаймиз. Ҳужжат тафсилотлари билан танишгач Ўзбекистоннинг ўша 1920 йиллардаги иж-

⁵⁶ РГАСПИ 558-фонд, 11-рўйхат, 65-иш, 87-варақ; ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Книга 2. М. 2009.

тимойи-сиёсий, маданий-мафкуравий ҳаёт тарзи ҳақида ўқувчилар умумий тушунчаларга эга бўлсалар керак деб ўйлаймиз.

Жадидлар Ўзбекистонни бошқарувида ҳамон чоризм давридагидек европаликлар асосий ўриндаликлари, давлат, ҳукумат ва маҳаллий раҳбарлик органларини маҳаллийлаштириш амалда эмас қоғозда бажарилаётганлигини айтишга журъат қилганлар.

Мунаввар қори Абдурашидхонов маҳаллийлаштириш ғоясини европаликларнинг ўзлари дискредитация қилишмоқда, миллий кадрларни аввал тасдиқлайдилар, сўнгра муносиб эмас, деб ҳайдайдилар, муносиб кадрларни тайёрламайдилар, ишни кўзини биладиганларни эса “мафкураси” учун четлаштирадилар, европаликларга ҳеч қандай чегара қўйилмайди, ўзбекларни номига ишга жалб этаётгандек, аслида уларни ўз одамларибилан тўлдиришни кўзлайдилар, деб айтган. Унингча Ўзбекистонда Зеленский, Бельскийлар ҳукумати бор экан, ҳукумат таркибида ҳеч қандай ўзгариш бўлмайди, унинг таркиби Москвага қулоқ солади, маҳаллийлаштириш йўқ, атайлаб “Азияхлеб”га кирганимда унда бор-йўғи 1 ўзбек ишлаётганини шоҳиди бўлдим, ГПУ маҳаллийлаштирилмаган экан, Ўзбекистоннинг мустақиллиги қаерда қолади, гуруҳлараро курашни сунъий тарзда юзага келтиришмоқда, Москва буюради, сайловлар ГПУ назоратида ўтади, бизлар ўз одамларимизни қўямиз, улар эса бу кадрларни хайдайдилар.

Маърузада Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг “Революция бизга ҳеч нарса бермади, ҳамма нарса чоризм давридагидек эскича, фақат байроқ ўзгарган. Байроқ остида эса ўлкада ишсизлар жойлашмоқдалар” деган фикри келтирилган.

Бир партия аъзосининг ёзишича “ўзбеклар мислсиз зулмга бардош бермоқдалар, чунки ГПУ маҳаллийлаштирилмаган, у ерда мустамлакачилар аҳолини эзмоқда, ГПУ томонидан қамоққа олинганлар иссиз йўқолмоқда”. Яна бир партия аъзоси “Ўзбекистондаги русларнинг сиёсати чоризм сиёсатидан фарқ қилмайди, барча жойда европаликлар” деб ёзган.

Обиджон Маҳмудов эса Тошкентдан у ёки бу миллий раҳбар иши Москвага юборилади, у ерда эса арманилар

ўтирган бўлади. ГПУ ЎзССР Марказий ижроия комитетига бўйсунмайди, Москва раҳбарлигида иш олиб боради, янги байроқ остида аввалги мустамлакачилик сиёсати олиб борилмоқда деб таъкидлаган.

Ўзбекистоннинг маънавий-маърифий ҳаётига даҳлдор фикрлар ҳам ана шу маърузада ифодаланган.

Маърузада “Қизил Ўзбекистон” (ҳозирги “Ўзбекистон овози” газетасининг ўтмишдоши) газетасидаги мақоладан мана бу парча келтирилган: “Тошкентдаги 2 та мусиқа техникуми: эски ва янги шаҳарда. Эски шаҳардагисининг аҳволи ачинарли даражада, мутасадди органлар уни бюджетдан қийнамоқдалар. Айни вақтда янги шаҳардаги техникум гуллаб яшнамоқда, 200 га яқин ўқувчилар бор, ўзбек техникумида эса бору-йўғи 10 киши”.

Олий таълимда тенгсизлик мавжудлигини жадидлар пайқаб, бу адолатсизликни айтишни лозим билганлар. Ўқитувчи Эсон афанди ўз хатида “Ўрта Осиё давлат университети рус талабалари билан тўлиб кетган, ўзбеклар арзимас даражада озчиликни ташкил этмоқда. Больше-визмнинг энг салбий томони унинг мустамлакачилик сиёсати, Туркистонни европаликлар билан тўлдириб юбораётганлигидир”, деб ёзган. Масъул ходимнинг мақоласида Ўрта Осиё давлат университетида минглаб талабалар, ўзбеклар эса ўнлабдир ва у Ўрта Осиё давлат университети деб аталмоқда, деб таъкидлаган.

Маърузада Чўлпон Абдулхамид Сулаймон ўғлининг шеърлари ва Чўлпон атрофидаги гапларга алоҳида эътибор қаратилган. Чўлпон ва унинг издошлари совет ҳокимиятининг душманлари, миллий зиёлиларининг реакцион қисми жадидлардан ҳам хавфли эканлигига урғу берилган. Чўлпоннинг қоралама ёзганлари ҳам шарҳланган. Масалан Чўлпон “агар ўз миллатинг ривожига ҳақида ёзиш имконига эга бўлмасанг, бу сенинг учун катта жазодир, бундай шароитда Ўзбекистонда ҳаётнинг ўзи йўққа ўхшаб қолмоқда, кўплаб ўзбек ходимлари мустамлакачиларнинг миллатчилиги ва мустамлакачилигидан шикоят қилишмоқда, хатто масъул ходимлардан Усмонхон Эшонхўжаев ва Раҳим Иноғомовлар Москвада “Ўрта Осиё – социалистик мустамлака, унинг бойликлари Ўрта Осиёга сарфланмаяпти, совет ҳокимиятининг сиёсати аҳолининг

миллий ва иқтисодий талабларига мувофиқ келмаяпти, ўзбеклар ҳозирги шароитда мустақилликдан мутлақо маҳрумдир, умустамлакачилар ваяхудийларнинг қулидир, шу боис Фарғонада босмачилик кучаймоқда ва бу ҳаракат “Ўрта Осиёнинг бошқа районларига ҳам ўтиши мумкин”, деб айтган. Чўлпон маълумот олишда, мактаб, миллий адабиётда ҳам эркинлик йўқлигини, солиқлар шаҳар учун ҳам қишлоқ учун ҳам тўлаб бўлмайдиган миқдорда юқори экани, ўзбек ходимларининг кўпчилиги омма олдида ўз обрўларини йўқотиб қўйгани, улар фақатгина Москванинг талаби ижрочилари эканлиги, ҳақиқий ўзбек зиёлилари қувилаётгани, ўз қардошларимизнинг онгсизлигидан ва беъманилигидан фойдаланилаётганлигини айтган.

Маърузада миллий зиёлиларнинг мактабга бўлган муносабати тасвирланиб, қатор мисоллар келтирилган. Мунаввар қори: “Революция агар мактабни берган бўлса, бироқ, тарбиясини бизлар учун қабул қилиб бўлмайди.”

Советларга қарши турган ўқитувчилар ўзаро суҳбатларида “Ўқувчиларда ҳам миллий руҳ мустаҳкамланаётганини кўриш беҳад қувончлидир” деб айтишган.

Муҳожирликда Туркияда турган Ёқуб Файзий хотинига йўллаган хатида ўзбек мактабларида ҳатто фаррошлар ҳам мустамлакачиларданлиги, ўзбеклар эса мактабларни саранжом-саришта қилишга ҳам яқинлаштиришмаётганлиги, аҳвол жуда ҳам ачинарли эканлигини ёзган.

Турк, ўқитувчи Иброҳим афанди “Ўрта Осиё давлат университетида дарс бериш рус тилида олиб борилмоқда. Ўқувчиларнинг миллат учун фойдаси йўқ” деб айтган. Қаям Рамазон: “Ўзбек мактабларида ўзбек тили бўлиши керак, ўзимизникига эга бўлмасак, ўзимиз тайёрламасак бундай ҳолатдан чиқиб кетолмаймиз” деб ёзган. Мақолаларидан бирида у “Қишлоқ мактаблари ўқувчиларини ўзимизнинг ёзувчиларимиз, шоирларимиз асарлари билан таништиришимиз керак” деб кўрсатган.

Мунаввар қори: “Қишлоқ мактаблари орқали динга қарши тарғибот олиб бормаслик керак”.

Эсон афанди: “Яхшиси, ўрта ўқув юртларини аралаш бўлиши керак, аралаш мактабларда доимий равишда

ўзининг қуллик ҳолатини ҳис этиб, ўзбек ўқувчиларидан миллатчилар етишиб чиқади, соф ўзбек мактабларида улар қизиллар тарғиботига осонроқ тортиладилар, чунки ўзларини мактаб эгалари деб ҳис этадилар. Шуни қайд этиш керакки, ўзбек миллатчилари орасида ёшлардан ҳақиқий миллатчиларни тайёрлаш Озарбайжон ва чет эл мактаблари орқали тайёрлаш зарур. Бу соҳадаги уларнинг умидлари Берлиндан келган ўқувчилар мисолида яққол намоён бўлаётгани маълумдир. Москва ва бошқа мактабларида коммунистик тарбия берилмоқда. Бокуда Туркия таъсири кучли, Туркия билан алоқада бўлиш керак, бу ерда “мафкуравий фронт” йўқ, ўқитиш учун Бокуга юбориш керак”.

Маърузада “мафкуравий фронт” масаласида янги лотин алифбоси атрофидаги кураш қайд этилган, алифбога қарши туришнинг асосий сабаби шундаки, бу алифбо ва умуман туркий халқларни мусулмонлар олами ва мусулмон маданиятидан узиб, бир-бирларидан ажратиб қўяди. Аммо, миллий зиёлилар орасида янги алифбога ўтишга салбий муносабатда бўлишларига қарамай уларнинг орасида аввал қарши турган “янги туркий алифбо (ЯТА)”га мойиллик билдираётганлари ҳам борлиги, улар бу йўналишда ЯТАни эътироф этгандек бўлиб, амалда уни жорий қилмаслик, аста-секин унга саботаж қилиш йўлини тутаётганлар ҳақида ҳам фикр айтилган.

Ўзбек зиёлилари орасидаги гапларда “ЯТА – русларнинг мусулмонларни мумтоз адабиётидан узиб қўйишдаги яширинган мақсади экани, ёшлар ўз худосини ва миллатини эсдан чиқармайдилар” деган фикрлар ҳам келтирилган.

Андижондан Ҳасанхон шундай айтган: “Озарбайжонда ЯТА: биз, қардошимиз Озарбайжондан узилиб қолдик, аввал унинг адабиёти, газетасини ўқирдик. ЯТА мусулмон олами билан маданий алоқани йўқотишдир. Русларнинг яширин разил мақсадидир...”

Эшонхон: “Лотин – русларнинг разил мақсади, мусулмонларни эски маданиятдан ажратиб олишдир, ёшлар руслар қурбони бўлиб, ўз миллати ва худосини эсдан чиқарадилар”.

Ўқитувчи Содиқмирза Муҳаммедов: “Янги алифбо руслаштириш йўли. Бу янги миссионерлик”.

Ашурали Зоҳирӣ: “Лотин алифбоси – ўзбек халқи устидан ҳақорат қилишдир”.

Санжар – Жулқунбой: “Лотин алифбоси – қўғирчоқ комедиядир”.

Қаюм Рамазон: “Мен, лотинлаштиришга қаршиман. Кўришни хоҳламайман. Бироқ, ўз фикримни айтишдан қўрқаман. Ҳеч қачон мумтоз адабиётдан юз ўғирмаймиз. Лотинлаштириш амалга оширилмайди”.

Элбек: “Мен, антилотинчиман, лотин тўғри ёзиш масаласини ҳал қила олмайди. Мен, лотинлаштириш марказий комитетида 6 ой ишладим, лекин 6 кун ҳам ишлаган эмасман. Ким жинни? Шу иш учун менга пул берган кишими, ёки менми? Биз қарор қилдик ва тарқалдик, шу билан иш тамом! Мен ютиб чиқдим, 5 000 сўм ҳақ олдим. Мен лотинчи бўлишим мумкин, лекин, уни амалга оширилишига ишонмайман. Иккинчидан, ахир биз виждонга қарши кам ишляпмизми? Лекин улар буни амалга оширсалар “биз буни қилдик, деб айта оламиз”. Бундан ташқари, уларнинг ўзи мени ишга чақиринмоқда”. Коммунистлар бизларни ҳақорат қилмоқда, ўзларини ҳам ҳақорат қилмоқда. Ёшлардан ҳақиқий социалистлар тайёрланмоқда. Амал курсиси учун жанг қилишмоқда, Москов талабаларини ҳам сотиб олиб ўзларининг гуруҳий курашига қўшиб олмоқда. Чўлпоннинг яна мана бу фикрлари келтирилган: “Мен шеър ёзишни ташладим, саҳнага бораман ва пьеса ёзаман... Ўзбекистон ходимлари бир-бирларини ғажишмоқда, натижада халқ эзилмоқда. Буни кўриб туриб мен халқ номидан фиғон чекаман. Барча батрак ва камбағаллар, ўртаҳоллар ва бойлар зулм остидадирлар”.

Москвага йўлланган ана шу маърузада Чўлпоннинг куйидаги фикрлари келтирилган: “Тилни ўрганиш ва тожикларнинг келиб чиқишини ўрганиш учун Бартольд раислиги остида комиссия ташкил этилган, унга Андижоннинг собиқ миссионери Кузнецов киритилган. Комиссия тожик тили рус тили билан ўхшаш, тожиклар келиб чиқиш жиҳатидан мустамлакачилар ва эронийларга жуда ҳам яқиндир деган фикрга келган. Тошкент тожиклари – эронлилардир. Бу профессор совет ҳокимиятидан яхши маош билан таъминланган. Миллатлар орасига

низо уруғини сочишни яхши кўради.” Ушбудан маълумки, буюк ватанпарвар, миллатпарвар Чўлпон академик В.В.Бартольднинг тилшуносликка оид фикрини ва 1913 йили Парижда “Марказий Осиёда цивилизация ва тиллар кураши” мавзуида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган, Андижон уезд-шаҳар маориф бошлиғи, рус чиновниги Пётр Кузнецовнинг 1898 йилги Андижон қўзғолони тарихини сохталаштирганидан бохабар бўлгани, академик Бартольд, профессор Кузнецовларнинг илмий қарашлари билан келиша олмаганлигини билиш қийин эмас. Бу унинг ижтимоий, сиёсий, маънавий, мафкуравий соҳада ўз замонасининг етук кишиси бўлганлигидан далолатдир.

ОГПУнинг юқоридаги маърузасида Чўлпонга қарши қаратилган Фитрат, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Садриддин Айний, Элбекларнинг салбий фикрлари ҳам келтирилган. Шунинг билан бир қаторда Чўлпонни ёқлаб чиққанлар ҳам эслатиб ўтилган. Ўша вақтда партия аъзоси бўлган Ойбек шундай ёзган: “Чўлпон – ҳақиқий шоир, ўз миллати қайғусини куйловчисидир, ўз шеърларида ўз халқининг мазлумлик ҳолатини дард-алам билан гапирмоқда. Унга бўладиган ҳужум фақат бегона миллатчилик томонидан бўлади”. Шокир Сулаймон шундай ёзган: “Чўлпонга қарши бошқаларнинг ҳам ҳужуми бўлаяпти. Бутун ўзбек маданияти ҳалок бўлиши мумкин”.

Юқорида номлари зикр этилган жадидлар ва уларнинг яқинлари ҳақидаги фикрлар, маълумотлар уларни қатағон қилиш учун советларнинг куч ишлатар органлари учун асосий манба, дастак бўлиб хизмат қилди.

Хуллас, жадидларнинг Ўзбекистон жамиятида халқ маорифи, олий таълимни ривожлантириш, бунда миллий кадрлар тарбиялашга асосий эътибор берилиши зарурлиги, бунинг учун совет бошқарув органларини миллийлаштириш кераклиги ҳақида олиб борган баҳоли қудрат фаолиятини кенг очиб бериш учун кўплаб янгидан янги ҳужжатларни ўрганиш, таҳлил этиш орқали илмий истеъмолга солиш ҳозирги тарихшунослигимизнинг долзарб масалаларидан эканлиги аниқ ва равшандир.

ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШ БОСҚИЧЛАРИ

Туркистон халқларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётда жаҳон халқларидан ортда қолаётганлигини XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ўтган илғор фикрли зиёлилар ўз вақтида англаб етган эдилар. Улар бу қолоқлик исканжасидан қутилишнинг ягона йўли деб илм-маърифатни танладилар. Ушбу даврда ижод этган шоир Зокиржон Фурқат илм-фаннинг тараққиёт учун нечоғлик аҳамиятли эканлигини англаган ҳолда қуйидаги байтни битган эди:

Керак ҳар илмдан бўлмоқ хабардор,
Бўлур ҳар қайси ўз вақтида даркор.

Илм тараққиётнинг негизи эканлигини англаб етган илғор зиёлилар аввало қолоқликдан қутилишнинг асосий шарти деб, маърифатни танладилар. Шу мақсад йўлида XIX асрнинг сўнгги чорагида Водийда дастлабки янги усул мактаблари очилди.

Фарғона ўқув юртлари инспекторининг Туркистон ўқув юртлари бош инспекторига 1909 йил 6 декабрда йўллаган янги усул мактаби ҳақидаги маълумотномасида кўрсатилишича, Водийдаги дастлабки янги усул мактаблари Қўқон уездида Аҳмаджон қори томонидан 1892 йилда очилган⁵⁷.

Фарғонадаги жадидчилик ҳаракатининг атоқли намояндаларидан Исҳоқхон Ибрат ҳам Қўқонда мадрасани тамомлагач, 1886 йилда Тўрақўрғонда мактаб очади лекин у тез орада ёпилади⁵⁸.

Жадидларнинг ҳаракати туфайли XX аср бошларига келиб Водийда ўнлаб янги усул мактаблари фаолият кўрсатмоқда эди.

⁵⁷ ЎзР МДА, И-47 фонд, 1-рўйхат, 1004-иш, 95-варақнинг орқа томони.

⁵⁸ НОСИРОВ О., МАЪМУРОВ М. Ўзбек адабиётчининг муҳим саналари. – Наманган: Нам ДУ, 1993. – Б. 124.

XX аср бошларида бутун Россия империясида талабалар ҳаракати кенг ёйилгани каби, муслмон мадрасаларида ҳам талабаларнинг сиёсий фаоллиги бир мунча ортган эди. Жумладан, Фарғонада ҳам дастлабки тараққийпарвар жамиятлар ташкил топди. 1908 йилга келиб эса, Қўқон шаҳрининг бир гуруҳ илғор фикрли мадраса талабалари томонидан “Шамсинур” жамияти тузилади⁵⁹.

Жамият аъзолари халқ оммасини илмли, маърифатли қилишни, мадрасаларда аниқ фанлар ўқитилишини жорий қилинишини биринчи галдаги вазифалардан деб билдилар.

Жамият йиғилишларида ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий масалалар ҳам муҳокама қилинган.

“Шамсинур” жамияти фаолиятида жадидларнинг сезиларли таъсири бўлган. Фарғонанинг атоқли жадидларидан Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам ўз сиёсий фаолиятини илк бор шу жамиятдан бошлаган⁶⁰.

1912 йил 20 июлда Қўқон шаҳрида “Қўқон артистлар тўғараги” ташкил этилган бўлиб, Ҳамза унинг асосчиларидан бири эди⁶¹. Тўғаракнинг мақсади драматик асарларни ўрганиш ва уларни саҳналаштириш ҳамда санъат хаваскорларини унга жалб этишдан иборат эди. 1914-1916 йиллар мобайнида у 18 дан ортиқ адабий-публицистик асарлар яратди.

Биринчи жаҳон уруши йилларида ўлка зиёлилари ижтимоий-сиёсий ҳаётга фаол аралаша бошладилар.

1916 йил Қўқон шаҳрида тараққийпарварлар томонидан “Ғайрат” жамияти тузилади. Бу жамиятнинг ўз олдига қўйган мақсадлари, биринчидан, янги усул мактабларини дарслик, дафтар ва ўқув қуроллари билан таъминлаш бўлса, иккинчидан, ерли халқ орасида китоб, газета ва журналларни маҳаллий тилда чоп этиб, тарқатишдан иборат бўлган. Жамиятга қарашли дўконда, ўша давр маҳаллий аҳоли орасида машҳур бўлган “Вақт”, “Сўз”, “Очиқ сўз” газеталарининг савдоси қизғин бўлган. Бундан ташқари жамият томонидан рус тилидаги газеталардан Андижон-

⁵⁹ БОБОҲОНОВ А. Ҳамза Ҳакимзоданинг педагогик ғоялари. – Т.: Қизил Ўзбекистон, 1960. – Б. 13.

⁶⁰ БАБАҲАНОВ А.А. Общественно-педагогическая и литературная деятельность Хамзы. – Т.: Ўқитувчи, 1979. – С. 26.

⁶¹ История Коканда..... – С. 32.

да нашр этиладиган “Туркестанский голос” газетаси ҳам тарқатилган⁶².

А.А.Чайкин муҳаррирлиги остида нашр этиладиган “Туркестанский голос” газетасининг Фарғона жадидлари томонидан тарқатилишига тараққийпарварлар билан рус демократлари орасидаги ҳамкорликнинг бир кўриниши сифатида баҳо бериш мумкин.

Газета саҳифаларида маҳаллий аҳоли мактаб-маориф тизими ҳақида ҳам кўплаб мақолалар эълон қилинган: “... Маданиятли ерли аҳоли ҳозирги замон шароити уларнинг болалари олдига қандай талабларни қўяётганлигини бутунлай англаб етдилар. Бугунги рус-тузем мактабларининг қониқарсизлигидан, улар ўз фарзандларини билимли қилиш учун бошқача йўлларни қидира бошладилар. Бунинг натижасида янги усул мактаблари пайдо бўлди...”⁶³.

Кўқон шаҳридаги “Ғайрат” мусулмон маърифатпарварлик жамияти аъзолари орасида “Туркестанский голос” газетасининг кўп сонли пайчилари мавжуд эди. Юқоридаги газета муҳарририятининг умумий раҳбарлиги остида 1916 йилнинг октябр ойи бошларидан эътиборан, Андижон шаҳрида маҳаллий тилдаги матбуотни ташкил этиш учун ҳаракатлар бўлган.

Хужжатларнинг гувоҳлик беришича, 1916 йил 9 октябрда Кўқон шаҳрида таниқли жадид Обиджон Абдухолик ўғли Маҳмудов хонадонида “Ғайрат” жамияти нашри афкорини ташкил этиш, хусусий босмахона масалаларини ҳал қилиш учун навбатдаги йиғилиш бўлиб ўтади. Нашр учун Кўқоннинг маҳаллий бойлари маблағ ажратажакларини билдирадилар⁶⁴. Обиджон Маҳмудов бу борада фаоллардан ҳисобланган. Махфий полиция маълумотларига кўра, “Ғайрат” жамияти “Ёш сартларнинг тўнғич ташкилотларидан” бўлган.

Мустамлакачилар томонидан Тошкентда чоп этиладиган жадидларнинг “Садойи Туркистон” газетаси ёпиб қўйилгач, таниқли жадид Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев Тошкентдан Андижонга келган эди. Миллий матбуотимизнинг қалдирғочлари “Тараққий”, “Хуршид”, “Шухрат”

⁶² Ўз МДА, 1-И фонд, 31- рўйхат, 1144-иш, В. 36.

⁶³ Туркестанский Голос.-1916.-12 нояб.

⁶⁴ Ўша манба.

ва бошқа газеталарнинг ҳеч қанча сони чиқмасдан ёпиб қўйилиши, чор маъмурларининг ўлка халқларини ҳар жиҳатдан асоратда сақлашга интилиб олиб борган сиёсатининг бир кўриниши эди. Худди шундай аянчли қисмат “Садойи Туркистон” газетаси бошига ҳам тушди. Шундан сўнг муҳаррир Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев газетани Андижонда чиқаришга ҳаракат қилди. Бироқ Фарғона вилояти ҳарбий губернатори Асадуллаҳўжаевнинг газета чиқаришига рухсат бермайди⁶⁵.

1916 йилга келиб жадидлар томонидан Андижон шаҳрида “Тараққийпарвар” жамияти тузилди. Бу даврда ўлка жадидларининг сиёсий фаоллиги анча ошган бўлиб, улар ўз йиғилишларида, газета ва журналлардаги мақолаларида маърифий мавзулар билан бирга ижтимоий, иқтисодий масалаларни ҳам кўтариб чиқа бошлаганлар. Андижондаги бу жамият таниқли жадид Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев раҳбарлигида тузилган эди. “Тараққийпарвар” жамияти сафида маҳаллий миллат вакилларида ташқари Чайкин, Шапиро ва Оқун каби шахслар ҳам бўлиб, жамият ташкилий жиҳатдан яхши уюштирилган эди⁶⁶.

Андижонлик тараққийпарварлар томонидан Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” пьесаси ҳам саханага қўйилган. Пьеса янги усул мактабларининг ўқитувчилари, театр ҳаваскорлари томонидан сахнада ижро этилган⁶⁷.

1916 йилнинг октябрь ойи бошларида Андижон шаҳрида муҳолифат йўналишидаги “Туркестанский голос” газетаси идорасида муҳаррир А.А.Чайкин раҳбарлигида ҳар куни кечқурунлари Андижонлик 20 га яқин илғор фикрдаги ёшларнинг йиғилишлари ҳақидаги маълумотлар тўпланди. Ушбу гуруҳдаги ёшлар ўзларини “Тараққийпарвар”лар деб атаганлар⁶⁸. Анатолий Афанасьевич Чайкин идорасидаги йиғилишларда мавжуд ижтимоий-сиёсий вазият ҳақидаги масалалар кўриб чиқилган.

⁶⁵ ТОЖИБОЕВ Р. Мустамлакачилар ва миллий матбуотимиз Жамият ва бошқарув. -1997. – Б. 61.

⁶⁶ ЎзМДА. 461-фонд, 1- рўйхат, 2023-иш, В.15.

⁶⁷ Ўша ҳужжат.

⁶⁸ ЎзМДА. 461-фонд, 1- рўйхат, 2023-иш, В. 23.

Андижонда илғор фикрли ёшлар жамиятининг пайдо бўлиши, уларнинг ўлка ижтимоий-сиёсий ҳаётига фаол аралашиб бориши, мустамлака ҳукумат айғоқчиларининг эътиборини ўзига тортган.

1916 йил 25 июндаги Подшо Николай II нинг фронт ортидаги ишлар учун маҳаллий аҳолидан мардикорликка олиш ҳақидаги фармони Андижонда ҳам халқнинг кескин норозилигига сабаб бўлган эди. 1916 йил июл ойида Андижон жамоатчилиги номидан Петербургга бир гуруҳ тараққийпарварлар бориб, Туркистонда рўй бераётган воқеаларни изоҳлаб, Давлат Думаси аъзоларидан Андижонга келишларини муҳим масала сифатида ўртага қўйдилар. IV Давлат думаси аъзолари А.Ф.Керенский ва К.Б.Тевкелевлар 24 август куни Андижонга келишади ва жомъе масжидида маҳаллий аҳолидан июл воқеалари ҳақида, уларнинг арз-шикоятлари хусусида сўровлар уюштирадилар. Депутатларни таниқли жадидлар Асадуллахўжаев, Мустафо Чўқаев ва бошқалар кузатиб борганлар⁶⁹.

Аҳолидан тушган ариза ва шикоятларни Асадуллахўжаев рус тилига таржима қилиб, Куропаткинга вазиятни тушунтириб берган. Асадуллахўжаевнинг генерал-губернаторга ўз номидан ёзилган аризасида подшо маъмурларининг порахўр, товламачи эканлигини аниқ фош этиб ёзган эди⁷⁰.

Тараққийпарварларнинг саъйи-ҳаракати зое кетмади. Тез орада генерал-губернатор фармони билан Андижон уезди бошлиғи ва шаҳар бош оқсоқоли ўз вазифаларидан озод этилдилар. Бу эса айтилган чоғда уларнинг маҳаллий халқ орасида обрў ва эътиборларини ошишига сабаб бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, Фарғона водийсидаги жадидчилик ҳаракатининг ривожланиш жараёнини қуйидаги 3 та босқичга бўлиш мумкин:

1) XIX аср охирларидан 1908 йилгача бўлган маърифатчилик босқичи. Бу даврда водийда дастлабки янги усул мактаблари; Тўрақўрғонда Исҳоқхон Ибрат, Қўқонда Мулла Шоазим домла, Салоҳиддин домла, Абдулвахҳоб Ибодий, Андижонда Шамсиддин домла, Азим Қодиров ва

⁶⁹ СОДИҚОВ Х. Туркистон уч инқилоб даврида Фан ва Турмуш.-1990. №3. – Б. 15.

⁷⁰ СОДИҚОВ Х. Кўрсатилан манба... – Б. 16.

бошқалар томонидан очилди. “Таржимон” ва бошқа газета-журналлар водий зиёлилари орасида кенг ёйилди. Наманганда Исҳоқхон Ибрат томонидан “Матбааи Исҳоқия” босмахонаси очилди.

2) 1908 йиллардан 1917 йилгача маърифатпарварликнинг кенгайиши ва сиёсий фаоллашувнинг ўсиш босқичи. Қўқонда “Шамсинур” жамияти (1908), “Артистлар тўғараги”нинг (1912) тузилиши, жаҳид мактаблари сонининг ортиб бориши. Миллий матбуотининг ривожланиши, янги усул мактаблари учун дарсликлар ёзилиши. Андижонда “Тараққийпарвар” жамиятининг, Қўқонда “Ғайрат” жамияти ва кутубхонасининг очилиши, Фарғона жаҳидларининг водийдаги бошқа демократик ҳаракатлар билан ҳамкорликда фаолият юритишлари, Қўқонда “Садойи Фарғона” ва “Ферганское ехо” газеталарининг чоп этилиши, матбаа ишларининг йўлга қўйилиши, илм-фан, адабиёт, маданият-маорифни миллийлаштириш учун курашнинг кучайиши.

3) 1917 йил февралидан 1918 йил мартигача Фарғона жаҳидларининг Туркистон Мухторияти учун кураш босқичи. 1917 йил феврал инқилобидан кейин “Тирик сўз”, “Кенгаш”, “Юрт”, “Хуррият”, “Равнакул Исломи” каби янги журналларнинг нашр этилиши, “Шўрои Исломия” нинг фаолиятида фарғоналик тараққийпарварларнинг фаол иштироки. Туркистон Мухториятида Фарғона жаҳидларининг иштироки.

Башорат ЖАМИЛОВА,
Бухоро давлат университети,
доцент

ВАТАН АРМОН, ИСТИҚЛОЛ ОРЗУ...

Ҳар бир даврнинг ўзига хос муаммолари, покланиш ва янгилашни жароёни бўлиши табиийдир. Истиқлолнинг дастлабки йилларида кечган воқеалар, ўзгаришлар ҳам давримизнинг муҳим талаби, ҳаётий эҳтиёж эканлиги эндиликда аён ҳақиқат. Асосийси, шу даврдан кўп нарсани ўз номи билан аташга ўргандик. Яқин тарихимизга холислик

билан ёндашиб, унинг оқ-у қора саҳифалари очик-ойдин айтиш вақти келганлиги англашилиб борди.

Машъум 1937 йил халқнинг жуда кўп асл фарзандларини тухмат, ҳасад билан бағридан юлиб кетди. Улар ўз вақтида халқи, юрти учун қилган хайрли ишлари эвазига кўрган азоб-уқубатлари, фожиали қисматлари ва оилаларининг сарсон-саргардонлиги етмаганидек, номлари халқ орасида бадном қилинди. Натижада, халқимиз ўз фарзандларининг номини тилга олишдан, ёзган асарлари-ю, қилган хизматларини ўрганишдан чўчиб, узоқ йиллар дилидагини тилига чиқаролмай юрди. Зотан, ана шундай фидойи инсонлардан бири, маърифатпарвар ва оташин публицист, маориф етакчиси Маннон Абдуллаев Рамзийдир. Ўтган асрнинг 20-30-йиллар матбуотида Рамз, Рамзий таҳаллуси билан танилган Маннон Абдуллаев номи истиқлол арафасида айрим манбаларда тилга олина бошлади⁷¹.

...1990 йилнинг сентябрида журналистика факультетининг бир гуруҳ битирувчи талабаларига қатағон қурбони бўлган, аммо шахси ҳали ўрганилмаган маърифатпарвар публицист, журналистлар ҳаёти ва ижодини ўрганиш, номини тиклаш бўйича диплом иши мавзулари тавсия этилди. Ушбу сатрлар муаллифига эса XX аср бошларидаги маорифчи публицист Маннон Рамзий ижоди тўғри келди. Рост, битирувчи талабалар ўша кезде бу каби мавзуларни тадқиқ этиш машаққатларни тўла ҳис қилмаганди. Шу сабабли энциклопедик луғатлардан бу тарихий шахслар ҳақида маълумот олиш, Ўзбекистон Миллий кутубхонасидаги архив материалларидан “Маориф ва ўқитгувчи”, “Садойи Туркистон”, “Садойи Фарғона”, “Иштирокиюн” каби матбуот нашрларининг 1905-1930 йиллардаги сақланиб қолган сонларидан улар мақоласини излаб топиш, сўнгра эски ўзбек ёзуvidан ўз алифбомизга ҳижжалаб кўчириб чиқиш, ниҳоят, махсус рухсатнома орқали Ўзбекистон Давлат Хавфсизлиги Комитети Бош Бошқармаси архивидан ўша шахсларга, жумладан, Маннон Абдуллаевич Рамзийга тегишли “Дело”ни ўрганиш орқали битирув иш мавзусига ойдинлик киритилган эди. Жами 36 ҳужжатдан иборат бу “Иш”да Маннон Рамзийнинг 1920 йилдаёқ Му-

⁷¹ АЛЕКСЕЕВ С. Восстановливая справедливость. // Вечерный Ташкент, 1990, 13 август;

наввар қори, Боту, Олтойлар қаторида “Чиғатой гурунги”, “Миллий иттиҳод”, “Миллий истиқлол” “аксилинқилобчи” ташкилот аъзоси сифатида қамоққа олингани, отиш ҳукми кейинчалик 10 йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилганидан бошлаб, то 1938 йилдаги ўлим жазоси ижро этилгунга қадар бўлган маорифчи, журналист, публицист сифатидаги фаолияти маълум бўлди.

Кейинчалик эса М.Рамзийнинг яқинларини топиш мақсадида ўша ҳужжатларда кўрсатилган манзиллар бўйича қидиришга тушдик. Архив ҳужжатларида қайд этилган маҳалла, кўчаларни излаб, унинг бир жияни орқали Рамзийнинг ўғиллари – Билик ва Элдор Рамзийлар билан учрашишга муяссар бўлдик. Натижада, қатағонга учраган бир йирик тарихий шахс тақдири, қисмати, ижоди ва истеъдоди, маориф соҳасидаги хизматлари, энг муҳими кўплаб публицистик мақолалар муаллифи сифатида ёрқин из қолдирган Маннон Рамзий ижодига бағишланган битирув ишини ёзиш ҳамда муваффақиятли ҳимоя қилишга эришган эдик. Бинобарин, ушбу шахснинг жадид маърифатпарварлари сингари миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссаси бениҳоя каттадир.

Маннон Абдуллаев 1896 йил Тошкент шаҳрида камбағал деҳқон оиласида дунёга келади. У дастлабки саводини эски мактабда чиқаради. Бухоро мадрасасида таҳсил олган вақтида амакиси Муҳаммад Файзийнинг уйида хизматкорлик қилади. 1917-18 йилда масжид имоми бўлган бўлса, кейинги ҳаётини ёш авлод тарбияси ҳамда маориф хизматига бағишлайди. М.Рамзий 1923 йилгача Халқ маорифи идораларида ишлаган. Шу йилдан бошлаб Тошкент Эски шаҳар Ижроия қўмитасининг раиси этиб сайланади. Кейин эса район қўмитасининг котиби, “Туркистон” газетасининг муҳаррири лавозимида ишлайди. 1925-26 йилларда у Тошкент вилояти фирқа қўмитасининг бўлими мудир, “Қизил Ўзбекистон” рўзномасининг масъул муҳаррири, 1927-29 йилларда эса “Маориф ва ўқитғувчи” ойномасининг муҳаррири, Халқ маорифи комиссари вазифаларини бажарган. 1929 йил 28 мартдан эса Самарқанддаги Илмий текшириш институтининг директори бўлган.

Рамзийнинг сўров баённомаларида келтирилишича, у 1922 йилнинг ёзида А.Икромов таклифи билан “Чиғатой гурунги”, 1925 йилдан “Миллий иттиҳод”, кейинчалик “Миллий истиқлол” уюшмаларига кириб, Чўлпон, Фитрат, А.Икромов, А.Тожиев, Қосим Сорокин, Босит Қориев кабилар билан танишган. Уларнинг асосий мақсади халқ турмушини яхшилаш, юртнинг обод ва озод бўлиши, ватанпарвар фарзандларни тарбиялаш, ерли камбағал-деҳқон болаларини илм-ҳунар эгаллашга даъват этиш кабилар бўлган. Зотан, архив ҳужжатларида сарғайиб ётган маълумотларнинг қай даражада рост ёки ёлғонлиги бизга қоронғидир, аммо ўша инсонларнинг яқин кишилари, фарзандлари берган кўрсатмалар, улар хотирасида сақланаётган ҳақиқат алдамчи эмас, албатта. Жумладан, 1991 йилда 73 ёшли Билик Рамзидан ёзиб олинган айрим маълумотлар фикримизни тасдиқлайди.

1930 йилнинг биринчи сентябри Маннон Рамз учун энг даҳшатли, ҳаётини остин-устун қилиб, бир умр айрилиқ гирдобига тортадиган қора кунларнинг даракчиси бўлиб кирди. У Самарқанд Илмий-текшириш институтининг директори лавозимида ишлаб турган чоғида, ўша вақтдаги Давлат сиёсий бошқармаси бўлими томонидан ҳибсга олиниб, партия сафидан ўчирилади. Бир неча кун Тошкент турмасида сақлангач, марказга жўнатилади. 61 ёшли онаси Ҳамро аянинг ва эндигина 29 баҳорни қаршилаган турмуш ўртоғи Турсунхон Файзиеванинг елиб-югиришлари зое кетади. Улар М.Рамз ҳақида аниқ маълумот ололмай сарсон бўладилар. “Халқ душмани” сифатида қораланган М.Рамзийнинг 3 ёшли Элдор ва 12 ёшли Билик (асли исми Убайдулла бўлиб, илмли бўлсин дея, шундай аташган) ҳам оталарининг эрта-индин кириб келишини интиқлик билан кутар; оталари ҳақида янглиш ишлар бўлаётгани, қачондир ҳақ қарор топишига чин дилдан ишонарди.

Аммо марказда бир йилга яқин олиб борилган тергов хулосалари натижасида Маннон Абдуллаев “айб”ларига тўла икром қилинади ва отишга ҳукм қилинади, кейинчалик бу ҳукм 10 йиллик қамоқ жазоси билан алмаштирилади. У хат ёзиш, “передача” олиш ҳуқуқидан маҳрум этилади.

К.Икромов ўзининг “Дело моего отца” асарида отаси билан маслакдош, суҳбатдош бўлган кўпгина шахслар билан

учрашиб, “Рамзий ва Ботулар нега қораланган?”,– деган саволни қўяди. Шунда Р.Шокирбеков: “ Улар фақат битта саволни қўйишган,– дейди,– нима учун миллий кадрларга ишонч йўқ?”. “Бу савол нафақат уларнинг ўзини,– деб таъкидлайди М.Ўринхўжаев,– балки кўплаб авлодларни ҳам тортиб кетди”⁷².

Ҳақиқатан, миллий жумҳуриятни мустақил ривожлантириш, корхона ва ўқув юртларига кўпроқ ерли халқ фарзандларини жалб қилиш, улар саводхонлигини ошириш хусусидаги қарашлар ва тарғиботлар собиқ шўро тузумига ёқмаган. Шу сабабли Бутир турмасида жазо муддатини ўтаётган М.Рамз 1933 йилнинг ёзида “Ухтпечлаг”га кўчирилади. Сентябрь ойида эса А.Икромовдан “...руҳингни туширма, туҳматларга қарши шикоят хати ёз!”– мазмунидаги мактуб олади. Марказий қўмигага ёзган 3 та аризаси жавобсиз қолишига қарамай, 1934 йилнинг саратонида 4-аризани ҳам ёзиб, ёзувчи Остап Вишняннинг хотини (у лагерга келиб турган) орқали Москвага–Тожиёвга етказди. Шу йилнинг ноябрида М.Рамз Москвага чақирилиб, муддатидан олдин қамоқдан бўшатилади ва Кисловодск санаториясига жўнатилади. Сўнгра, Ростов-Донда ишга тикланиш учун йўлланма берилади. М.Рамз Ростовдаги “Ростсельмаш” заводидида ишга жойлашгач, 1935 йилнинг ёз ойларида Тошкентдан оиласини кўчириб, олиб кетади. Аммо, у ерда туриб ҳам ўз юртига қайтиш, матбуотда ишлаш истагида республика марказқўмига бир неча марта хат йўллайди. Фирқага тикланмагани боис бунинг иложи бўлмаганидан, қачондир ҳақиқат қарор топиб, она-Ватанига қайтиш умиди билан яшайди.

М.Рамз “Ростсельмаш” заводининг кадрлар тайёрлаш бўлими бошлиғи бўлиб ишлар экан, бу ерда ҳам аввало, сифатли ишчилар тайёрлаш, курслар очиб, ишчиларни ўқитиш, кадрлар танқислигини ҳал қилиш бўйича тадбирлар ишлаб чиқишга фаол қатнашади. У ерда Куликов, Никонов, Козлов, Умнов каби ҳамфикр ходимлар билан танишади. Улар заводнинг режаларини бажариш, трактор-комбайн цехларига кадрлар етиштириш учун уч ойлик курсларга колхозчиларни ёллаш натижасида ишчилар ўрнини тўлдириш муаммоларини ҳал этишга ҳаракат

⁷² К.ИКРОМОВ. Дело моего отца. // Знамья, 1989, май-июнь

қиладилар. Уларнинг суҳбатларидан бирида Никоновнинг Америкада бўлгани, у ерда техника қудрати ҳамда алоҳида тадбиркорлик натижасида ишчилар турмуши жуда ривожланганлиги тилга олинади. Кейинчалик, ана шу хулосаси учун унинг устидан жиноий иш қўзғалади ва бу суҳбатнинг гувоҳи бўлганлар, жумладан, М.Рамз ҳам тергов қилинади-ю, асосли далиллар йўқлиги учун жиноий жавобгарликка тортилмайди.

Шундан кўп ўтмай, 1937 йилнинг августида М.Рамзий энди А.Икромов “иши” бўйича қамоққа олинади. 10 кун муддатда Ростов-Дондаги турмада сақлангач, Тошкентга келтирилади. Бу ерда М.Рамзий ўзи билан бирга қамоққа олинган Абдулхай Тожиев, Абдулхамид Сулаймонов, Босит Қориев, Акмал Икромов, Аъзам Аюпов, Абдурауф Фитрат – жами 34 нафар маҳбус билан юзлаштирилиб, тергов қилингач, айбловларга маҳбусларнинг барчаси тўла “икрор” қилинади, “берилган кўрсатмалар” тасдиқлаб олинади. Унга ҳам “халқ душмани” деган тамға босилиб, Ўзбекистон ССЖ жиноят кодексининг 60-62-67-моддалари билан айблов қўйилади. Бундан ташқари, уни Ўзбекистондаги махфий ташкилотларнинг иштирокчиси, “Ростсельмаш” заводидаги “ўнг троцкийчилар маслакдоши ҳамда аксилинқилобчи кадрлар тайёрловчи жосус” сифатида РСФСР жиноят кодексининг 58-1, 58-7, 58-8, 58-11 моддалари билан айблашади. Шулар асосида М.Рамзий олий жазо – отишга ҳукм қилинади. Аммо ҳукмнинг қай тариқа ва қаерда ижро этилгани ҳам номаълум.

С.Алексеевнинг “Восстановливая справедливость” мақоласида “...Рамзи приговорен к расстрелу. В этот же день приговор был приведен в исполнение в Москве” (“Вечерний Ташкент”, 30 августа, 1990) дейилган бўлса, архивда сақланаётган “Дело”нинг 1956 йил 26 октябрдаги маълумотномасида М.Рамзий 1944 йил 26 июлда жазо муддатини ўташ чоғида вафот этганлиги қайд қилинган. ЎзСЭда эса унинг 1939 йил Тошкентда вафот этганлиги ҳақидаги маълумот берилган. 1957 йилнинг 3 декабрида эса Рамзий тергови бўйича ҳукм бекор қилингани, қўшимча далиллар унинг айбсизлигини тасдиқлагани ҳамда унинг номи тўлиқ оқлангани маълум қилинган.

Маннон Рамзийнинг қариндошлари, яқинларини излаб топиш, тўғриси қийин кечмади. Негаки, ўша архив ҳужжатларидаги манзил – Самарқанд дарвоза, Термиз проезди, 7-уйни излаб топиш истагида борганимизда, айнан шу хонадонда Рамзийнинг жияни истиқомат қилишини гувоҳи бўлдик. М.Рамзийнинг Элдор исмли ўғиллари Тошкент шаҳридан анча олисроқдаги маҳаллада яшашаркан. Ўша манзилни излаб топганимизда, дарвозани 60 ёшлардан ошиб қолган Элдор Рамзийнинг ўзи очди. Биз мақсадимиз ва М.Рамзий ҳақида сўраганимиз биланоқ у киши жуда кўрқиб кетди (чунки бу вақтда ҳали истиқлолга эришилмаган, оғзи куйганлар ҳамон қатикни пуфлаб ичарди-да). Сўнгра, кўрқа-писа ён атрофга олазарак боқиб: “Мен отам ҳақида ҳеч нарса билмайман, жуда ёш бўлганман. Мендан анча каттароқ ёшдаги акам Билик Рамзий Тошкент шаҳрида яшайди”, – деб манзилни берди. Шундан кейин Билик Рамзийни излаб топдик. У киши ҳам 73 ёшга етиб қолган, бизга ишонқирамай, бирор маълумот айтишга дарров рози бўлмади. Биз эса М.Рамзий шахсини махсус ўрганаётганимизни зўрға тушунтирдик (чунки Билик Рамзий бутун умрини ўз юртдан олисда ўтказганлиги сабали, она тилини тушуниши ва сўзлаши анча мушкул эди). Оғир кунлар, турли дард-аламларни бошидан кечириб, анчагина хаста ва заиф ҳолга келган Б.Рамзий ҳарқалай айрим воқеаларни эслашга куч топди:

“... Оиламиз 1930 йилнинг 1 сентябригача жумҳуриятнинг ўша вақтдаги пойтахти Самарқанд шаҳрида истиқомат қилар эдик. Отам бу пайтда Илмий текшириш институтининг директори эдилар. У киши қамоққа олинган, оиламиз пароканда бўлди. Яшаб турган уйимизни дарҳол бўшатишимизни айтиб, “халқ душманининг болалари” сифатида кўчага ҳайдашди. Ойимни ҳам фирқа сафидан ўчириб, ишдан бўшатиб юборишди. Синглисига юраги ачиган тоғам Мирочил Файзиев бизни Тошкентга – ўз уйига кўчириб олиб келди. Бу ерда ҳам бизни пана-панадан нотаниш шахслар четга имлаб, отам М.Рамзийнинг қўлёмалари бўлса, ўқимоқчи экани, у кишининг ёзганларига қизиқишини айтарди. Ёки, даб-дурустдан сўроққа тутарди. Танишлар, қўни-қўшнилар эса биздан иложи борича узоқроқ юрар, кўрмаганга олиб, юзини тескари ўгириб кетишарди. Ҳатто ўз амаким ҳам “бизникига

қоронғи тушганда келинлар, биров кўриб қолмасин”, – деб ҳадиксирарди. Бир куни тоғам менга жаҳл билан бундай дедилар: “Отангни ҳалоллиги, халқпарварлиги бошига етди. Ўзи ва болаларининг келажagini ўйламай, Ватан, юрт деб жонини қурбон қилди. Пули, имконияти борлигида бирор бошпана, ҳовли қуриб олишини ёки харажатини кўтарса, ўзим солиб беришимни унга неча марта айтдим. У эса: “Йўқ. Биз учун ортиқча ҳовли-жой қуришга эҳтиёж йўқ, ҳали халқ оч-яланғоч, битта ҳам уйга ёлчимай қашшоқ яшаса-ю, биз мансабимизни суистеъмол қилиб, уй қураимизми, деб унамаган эди. Мана, уларнинг поклиги, виждонлилигининг оқибати...”. Ҳа, чиндан ҳам биз энди бутунлай уй-жойсиз қолган эдик. 3-4 йил ичида отамдан атиги бир мартагина мохорка қоғозига ёзилган: “Қўрқманглар, Сталинга хат ёзинглар, менинг ҳеч қандай айбим йўқ”, – деб ёзилган мактуб келганди. Онам ва отамнинг дўстлари жуда кўп аризалар ёзиши, суриштириши сабаблими, у киши 1934 йилда қамоқдан озод қилинди...”

Билик Рамзий ҳикоя қилишича, шунда ҳам М.Рамзийга Ростов-Донда ишлаш учун йўлланма берилган. 1935 йилнинг ёзида М.Рамзий оиласини Тошкентдан Ростовга кўчириб олиб кетади. Бу вақтда Билик Рамзий Тошкент Механика техникумини тугатган, укаси Элдор эса 8 ёшли бола эди. Б.Рамзий Ростов-Донда “Машинастроительный” институтининг кечки бўлимида ўқиш билан бирга, кундузи “Ростсельмаш” заводида ишлайди. Улар заводнинг 2 хонали уйида яшаб туришади.

М.Рамз 1937 йил 2-мартга қамоққа олингач, бегона юрtdа кимсасиз қолган оиласи бошига тагин бесаранжомлик тушади. Эри ҳақида ҳеч нарса аниқлай олмаган Турсунхон кичик ўғлини олиб Тошкентга жўнайди. Катта ўғли Билик эса институтни қизил диплом билан битириб, аспирантурада ўқий бошлайди. Уруш бошлангач, Б.Рамзий дипломларини конвертга солиб Тошкентга жўнатади-да, ҳамма қатори урушга кетади.

1941 йилнинг октябрида Билик Рамзий Урал фронтга кўчирилади. 1943 йилда Шимолий Ғарбий фронтда фирқа сафига киради. Айни пайтда зобитлар олий мактабини ҳам тугатади. Мардонавор жанг қилиб, 1946 йилда Тошкентга қайтган Билик Рамзийни ҳамон қатор нохушликлар кутиб турарди. Аввало, отасидан ҳанузгача ном-нишон йўқ эди.

Уларни “халқ душмани”, “хоин”нинг фарзандлари сифатида ёмонотлиғ қилиб келиш давом этмоқда эди. Шу сабабли Билик Рамзий олий маълумотли фирқа аъзоси, Улуғ Ватан уруши қатнашчиси бўлишига қарамай, ўз юртида бирор ишга қабул қилинмайди. 1949 йилдан ҚҚАЖда ишлашга мажбур бўлади. У ердаги қийинчиликлар, ҳар хил иғволарнинг ҳамон тинмаганлиги сабабли хотини касалликка чалиниб, бевақт вафот этади. Энди фарзандларидан ҳам хавотирга тушган Билик Рамзий уларни Москва олиб кетади. Сўнгра ўзи Москва областидаги Каломин оғир танк қурилиши (Каломинский завод тяжело танкостроения) заводида оддий ишчи вазифасидан билимдонлиги, жонкуяр ишчи ва қобилияти сабабли завод директори лавозимигача кўтарилади.

У шарафли меҳнати туфайли 1960-66 йилларда “Меҳнат Қизил Байроқ” ордени ҳамда фахрий медаллар билан тақдирланган. Билик Рамзий намунали фаолияти сабабли Франция, Япония, Италия, Финляндия, Германия, Руминия сингари мамлакатларда малака ошириб қайтади. Шунингдек у Давлат мукофоти лауреати, МК бюроси аъзоси, МК КПСС Пленуми аъзоси, шунингдек, область, шаҳар советларига депутат этиб сайланади.

1971 йилдан эса Тошкент “Экскваторний” заводи директори бўлиб ишга келади. Б.Рамзийнинг оиласи ҳам ўзи сингари олий маълумотли, илм-фанни қадрловчи покдомон инсонлар эканлиги алоҳида таъкидга лойиқ. Унинг 2 нафар қизи Москва Каломин заводининг олий малакали ишчиси, кичик ўғил-қизлари ҳам илм олишга иштиёқманд. Элдор Рамзийнинг ҳам 4 нафар қизи бўлиб, барчаси оилали бўлишган.

Дарҳақиқат, бутун умри отаси ҳақидаги ҳақиқатни рўёбга чиқаришдан умидворлик, кетма-кет суриштиришларнинг самарасизлиги, асосийси эса тузум ва замоннинг носозликларидан кўнгли зардобга тўлган авлод болалигини хотирлаш нақадар оғирлигини ҳис қилмаслик мумкин эмас. Қатағон қурбонлари шу тариқа ўз болалари бағридан юлиб олингани қанчалик аянчли эканини Билик Маннович Рамзийнинг отаси ҳақидаги армонли нидоларидан яққол англашилади: “...шундай ҳалол, покиза одамни беҳуда қурбон қилиб юборишди-я, ҳеч ким билмаса ҳам, мен биламан, ишонаман, мен бир умр отамга сажда қилиб

ўтганман, ҳақиқий инсонларнинг қиёфасини ўшаларда кўрардим”, – деган эди кекса отахон кўзларига ёш олиб.

Ҳа, Маннон Рамз илмпарвар, халқпарварлиги сабабли қатагон қурбони бўлди. Хотини ва фарзандларининг билим олиши, миллатни юксалтиришни ўз саодати деб билгани учун шундай қисматга дучор бўлган.

Бундан ташқари, М.Рамзнинг ўзбек матбуоти тарихидаги ўрни ҳам ўтган асрнинг 20-30 йилларида ғоят самарали кечган. У журналистик фаолияти давомида “Туркистон”, “Қизил Ўзбекистон” газета, “Маориф ва ўқитғувчи” журналнинг деярли ҳар сонисида бош мақола ёзиб, олий ўқув юртлари, рабфак(ишчилар факультети), мактаб ва техникумлардаги ўқиш-ўқитиш ишлари, таълим-тарбия соҳасидаги камчиликларни таҳлил қилиб, таклиф ҳамда мулоҳазаларини баён қилиб борган.

М.Рамзнинг шундай долзарб мавзудаги 10 та бош мақоласи “Маориф ва ўқитғувчи” журналининг 1927-29 йилги сонларида, 17 таси “Туркистон” газетасининг 1923-24 йилги, 10 таси “Қизил Ўзбекистон” газетасининг 1927 йилги сонларида эълон қилинган.

Чин мураббий, журналист ва маориф ходими Маннон Абдуллаев (Рамзий) публицистикасидаги етакчи мавзуларни ҳам шу маънода таълим-тарбия, қишлоқ ва болалар турмуши, иқтисодий муаммолар ташкил этади. Рамзийнинг матбуот ва маориф соҳасидаги кўп йиллик тажрибаси ва тўплаган маълумотлари уларга асос бўлиб хизмат қилган. Шу боисдан ҳам унинг публицистик мақолалари аниқ факт ва рақамларга асосланганлиги билан ажралиб туради. Адибнинг “Хотун-қизларимиз эркли турмушга чиқсунлар”, “Чин таълим-тарбия эгалари етишадир” мақолаларида асосан ёшлар тўғрисида фикр юритилган, тарбиячиларнинг масъулиятли вазифаси таъкидлана туриб, болаларнинг ўқиши ва билим олишига монетьлик қилувчи иллатларни очишга ҳаракат қилинган. Хусусан, муаллифнинг маориф ва маданият соҳасидаги ўзгаришларга оид қарашлари аҳамиятга молик. У қишлоқ болаларининг мактабларга кам (шаҳарлик болаларнинг 51,3 фоизи бўлгани ҳолда, қишлоқ ёшлари 9,1 фоиз) жалб қилиниши сабаблари, ижтимоий аҳвол ва иқтисодий қийинчиликлар тўғрисида ташвишланиб ёзади: “Батрак-камбағалларнинг болалари ёшлиқдан оталари ёнида

дастёрлик қилиб, уларнинг ишларига боқишиб кетадилар. Ёхуд оёқ кийим, уст кийим бўлмағонидан, мактабга ёзилгон бўлсалар ҳам қатнолмай қоладилар”⁷³. Муаллиф бу камчиликларни бартараф этиш учун уларга моддий ёрдам кўрсатиш, маҳаллий бюджетдан маълум миқдорда (бир йилга 150 минг сўм) маблағ ажратилишини таклиф қилади. Шунингдек, мақолада узоқдан қатнайдиغان болаларни араваларда келтириб, қайтиб олиб бориб қўйиш, интернатлар ёнида ётоқхоналар барпо қилиш каби ўринли таклифлар ҳам илгари сурилган. Албатта, булар шунчаки мулоҳаза эмас. Публицист қатор далил ва рақамлар асосида миллат болалари маънавиятидаги кемтикликни ойдинлаштириш баробарида Халқ маорифи комиссари сифатида амалий ёрдам ҳам бера олган. Бу билан у ўз қарашларининг амалий моҳиятини кучайтиришга эришгани адиб публицистикасининг халқчиллигини таъминловчи долзарб хусусиятга айланган.

М.Рамзининг ижтимоий-сиёсий, маориф ва маданият, ер ва солиқлар, ишчи-деҳқонлар ва ҳунармандлар аҳволи мавзусига бағишланган публицистик мақолалари ҳам ўз даврининг долзарб муаммолари эди. Унинг кўпгина мақолаларида ерли халқнинг яшаш шароити, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, шаҳар саноатини юксалтириш, хотин-қизларнинг озод ҳаёт кечириши таҳлил этилган. Жумладан, ерлик деҳқонларнинг назарий билимсизликлари оқибатида кўпгина боғларнинг чакалак ҳолига келиб қолиши, мевали дарахтларни саралаш, кўпайтириш борасидаги мулоҳазаларини баён қилар экан, қуйидагиларни алоҳида таъкидлайди: “...Сўзнинг қисқаси ер-сув комиссарлиги томонидан чиқаdurғон журнал ҳам ўрисча чиқади. Туркистонда яшағучи халқнинг кўпчилиги боғбонлик билан кун кўргувчилардир. Ерлик тилда жўрнал чиқариш, зироат ишларида ҳам одамларни жойларга юбориб ишлатиш ҳам биринчи планда тутилсун...”⁷⁴. Ёки, публицистнинг бошқа бир мақоласида Туркистонда яшайдиган халқларнинг саноатдаги камчиликлари, ҳунармандларга эътборсизлик, қишлоқ ва шаҳардаги ишсизликлар сабаби ҳақида мушоҳада юри-

⁷³ РАМЗИЙ М. Яна бир муҳим юмуш // Маориф ва ўқитувчи. – 1928. - № 12.

⁷⁴ РАМЗИЙ М. Боғбонликни кўтариш керак. // Туркистон, 1924 йил, 2 июнь.

тилиб, қуйидагилар уқдирилади: “Албатта, Туркистонда бўлгон хом ашёларнинг ҳаммасини ҳам Русияга олиб бориб, ундаги корхоналарда ишлатиш керак, деган фикр тўғри эмас. Туркистоннинг ўзида ҳам завод ва корхоналар вужудга келтириш лозимдир. Гўстпрўмнинг вазифаси бутун кучларни ерлик халқ ичидан олишга жалб этишдир⁷⁵”.

Умуман, М.Рамзий ўз халқининг зиёли, маърифатпарвар вакили сифатида барча соҳада ривожланишга ҳисса қўша олган. У бутун фаолияти ва ижодини юртнинг порлоқ истиқболи учун сарфлашга ҳаракат қилган. “Истеъдодли ва доно одамлар ҳеч қачон оёқ тагига қараб яшамайдилар,—деб ёзади Х.Мажидов.—Улар туяга миниб, узоқни кўзлаган донишмандлардек олис уфқларни мўлжалга олиб юрадилар. Эртанги кун, яшаш ва кураш, яратиш завқи билан яшайдилар”.

Дарҳақиқат, М.Рамзийнинг публицистик мақолаларида илгари сурилган ғоялар, ижтимоий фаолияти, маориф ва маданият соҳасидаги хизматлари ўз юртининг порлоқ истиқболига, мустақиллигига қаратилгани яққол ойдинлашади.

Нодира ХОЛИҚОВА,

Тошкент Сингапур менежментни ривожлантириш институти,
филология фанлари номзоди

ИСТИҚЛОЛНИНГ ҒОЯВИЙ РАҲНАМОЛАРИ

Тарих гувоҳки, халқимиз юнон, араб, мўғул, эрон ва рус босқинлари оқибатида ниҳоятда оғир кунлар, бир-биридан мусибатли воқеа-ҳодисаларни бошдан кечирган. Лекин ҳар бир босқинчилик, қирғин эл-юртнинг сабр-бардоши, иродаси ва матонатини гўё синовдан ўтказган. Ижтимоий, иқтисодий, сиёсий ва маданий таназзул тўсиқларини енгиб ўтган халқ яна қаддини ростлаб, тараққиёт сари дадил одим ташлаган. Бу ҳолат ва ҳаракат ўз-ўзидан юзага чиқмаган, албатта.

⁷⁵ РАМЗИЙ М. Ерлик ишчилар турмуши. // Туркистон, 1924 йил, 17 февраль.

Уруш – бу асосан оддий, мазлум халқ бошига ёғилган бало-қазо, кулфат ва мусибат демак. Биринчи жаҳон урушида Русия армияси жуда кўп талафот кўриб, асосий кучлар фронтга сафарбар этилгани боис уларнинг ўрнини тўлдириш учун Николай ҳукуматига ишчи кучи зарур бўлиб қолган эди. Бу кучни мустамлака ўлкалардан тўплаш мақсадида императорнинг 1916 йил 25 июн кунги фармонида кўра Туркистон, Сибир ва Кавказ халқининг 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган барча эркакларига мажбурий сафарбарлик эълон қилинади⁷⁶.

Очлик, қаҳатчилик, бениҳоя жабр-зулм, бунинг устига мардикорликка олиш ҳақидаги фармон халқнинг норозилиги ва нафратини кучайтириб юборди. 1916 йилнинг ёзида бошланган халқ кўзғолони шу даражада кенг қулоч ёйдикки, Туркистоннинг деярли барча шаҳар ва қишлоқларини қамраб олди. Унда ўзбек, тожик, қозоқ, туркман, қирғиз, қорақалпоқ ва уйғурлар фаол қатнашди. Кўзғолон аксидоси бутун Россия империяси бўйлаб тарқалди.

Энг аянчлиси, халқ бошига тушган бу кўргуликлар етмаганидек, маҳаллий бой-амалдорлар ҳам ўз мунофиқлик ва разилликларини намойиш этишган. 1916 йил кўзғолонини келтириб чиқарган сабабларни аниқлаш мақсадида Туркистонга келган Россия Давлат Думаси вакили депутат А.Ф.Керенский бу хусусда қуйидагиларни маълум қилган: “Маъмурлар одамларнинг ёшини чўнтақларига солинган пулга қараб аниқлашган. Мен ўз кўзим билан кўрган 60 ёшли қария рўйхатга 30 ёшли деб ёзилган, чунки 300 сўм тўлашга қурби етмаган. 25-30 ёшли йигитча эса бойвуччалиги туфайли 50 ёш деб қайд этилган⁷⁷”.

Халқнинг аскарликка эмас, мардикорликка олинишини аждоқларимиз ҳақорат дея қабул қилгани ҳақиқатга яқиндир. Бироқ Туркистон халқи ўша пайтда аскарликка тайёр эмас эди. Чорасиз вазиятда қолган жадидлар юртдошларимизни мардикорликка сафарбарликка даъват этар экан, улар бир неча мақсадларни кўзда тутган эдилар. Жумладан, мардикорлик даврида юртдошларимизнинг,

⁷⁶ Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 4

⁷⁷ Зиёева Д. Туркистон миллий озодлик ҳаракати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000. – Б. 13.

аввало, бошқа миллатларнинг ишчи батальони, турли партиялари билан танишиш, фронт ортида ҳарбий тай-ёргарлик кўриш ҳамда ҳарбий саводхонлигини ошириш имконияти бўлиши мумкин эди. Заки Валидийнинг таъкидлашича, "...миллатимиз русларнинг туркистонликлардан аскар олмаслигини ўзларига "оқ подшоҳнинг буюк инояти" ва "берган имтиёзлари", деб талқин қилган. Лекин 1916 йилда ва инқилоб даврида Туркистоннинг бошига келган балоларга, очликка ва русларнинг тажовузига қарши муқобиллик мажбуриятини ҳис қилган миллат (аввало, жадидлар – Х.Н.) қурол ишлатиш ва аскарликнинг бутун бир асрий тажрибасини ўрганиш лозимлигини тушуниб етди"⁷⁸. Содир бўлаётган воқеа-ҳодисалар "замонавий ҳарб усули"ни ўрганишни тақозо этар эди. Адабиётшунос Н.Каримов тўғри таъкидлаганидек: "Чор ҳокимиятининг немислар билан урушда ҳоли танг келиб қолганини кўрган жадидлар яқин йиллар орасида мустақиллик учун ҳаракат бошланиши мумкинлигини сезиб, Биринчи жаҳон уруши фронтларида бўлажак ўзбек миллий қўшинини яратишни орзу қилганлар. Улар мўлжалига кўра, қурол-яроғ билан муомала қилишни ўрганган ўзбеклар яқин вақт ичида миллий инқилобни амалга ошириши мумкин эди"⁷⁹. Дарҳақиқат, бундай имконият туркистонликлар учун 1916 йилда пайдо бўлган эди. Биринчи жаҳон уруши даврида "мағлубиятга учраш ва бутун дунё олдида шармандаи шармисор бўлиш хавфи "оқ подшо"ни 1916 йили нафақат мусулмон ўлкаларидаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларни мардикорликка олишга мажбур этди, балки Марказий Россиядаги олий ўқув юртларида таҳсил кўраётган мусулмон талабаларнинг ҳам ҳарбий хизматга чақирилишига сабаб бўлди. 1916 йил июлида учинчи курс талабаси Назир Тўрақулов ҳам Минск бўсағасидаги ғарбий фронтга йўриқчи сифатида сафарбар этилди"⁸⁰. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, аслида фронт орти ишларига сафарбар

⁷⁸ Қаранг: А. ZEKI VELIDI TOGAN. Bugünkü türkili (Türkistan) ve yakın tarihi. Cilt I. Batı ve Kuzey Türkistan. – İstanbul – 1981. – S. 579.

⁷⁹ КАРИМОВ Н. Жадидлар 1916 йилда // Миллий тикланиш, 1998, 22 сентябрь.

⁸⁰ КАРИМОВ Н. Атоқли журналист ва дипломат // Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2005. - № 2. – Б. 114.

этилган туркистонликлар (4 минг киши) уруш майдониға жўнатилгани, уларнинг кўпчилиги немис аскарлари томонидан ўлдирилгани ҳақида маълумотлар учрайди⁸¹. Жадид зиёлилари кўзлаган мақсадлар қанчалар амалга ошган ёки олмаганига тарих гувоҳдир.

Тарихдан аёнки, ҳуррият ва озодликка ҳеч қачон қурбонсиз эришилмаган. Ҳоким мутега озодликни ҳеч қачон ўз ихтиёри билан қўшқўллаб топширмаган. У фақат куч билан, қон билангина олинган.

Шунча қурбонлар, шунча ваҳшийликлардан сўнг ҳам халқимиз мустабид ҳукумат тазйиқидан қутула олмади. Чунки қўзғолон бостирилгач, минглаб кишилар осилиб, қамалиб, бадарға қилинди, мардикорликка сафарбарлик ишлари амалга оширилди.

Бу қўзғолоннинг ғоявий ташаббускорлари ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Ушбу озодлик ҳаракати вужудга келишида сиёсий ташкилотлар ва ғоявий раҳнамолар унча роль ўйнамади. 1916 йил май ойининг бошларида Самарқандда сафарбарликнинг олдини олиш хусусида Бехбудий томонидан кенгаш ўтказилишига қарамай, Туркистонда Маҳмудхўжа Бехбудий ва Мунаввар қори (Қозоғистонда Танишбой ўғли ва Бойтурсун ўғли) атрофида тўпланган гуруҳларнинг бу қўзғолонларда тутган ўрни деярли сезилмади. Ушбу йиғинда қатнашган Мунаввар қори, Пахлавон Ниёз, Усмон Хўжа ўғли, Обиджон Маҳмуд ва Қори Комил сафарбарликка қарши бош кўтариб чиқишни режалаштирган эди⁸². Мазкур режага мувофиқ номлари зикр этилган шахсларнинг ёхуд бошқаларнинг раҳнамолигида ҳам бу ҳаракат натижа бермагани тарихдан аён. Шу боис жадидлар эндиликда ўлкадаги қирғиннинг олдини олиш чорасини кўрадилар. Улар, аввало, чор маъмурияти ҳарбий ҳаракатларининг олдини олиш мақсадида мардикорликка сафарбарликни уюштирадилар.

Дарҳақиқат, жадидлар қўзғолон қатнашчилари тақдири ҳақида қайғуриб, Россия Давлат Думасининг тафтиш комиссиясини туздиришга муваффақ бўладилар.

⁸¹ Бу ҳақда қаранг: Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви материаллари. Фонд № 461, рўйхат № 1, йиғма жилд № 919. Сведения по панисламу.

⁸² Бу ҳақда қаранг: ALWORTH E. *Central Asia. A century of Russian Rule.* – New York and London: Columbia University Press, 1967. – P. 213.

Бу ишни Убайдулла Хўжаев ва Вадим Чайкинлар амалга оширадilar. Чор маъмуриятининг қўзғолончиларга қарши кўрган чора-тадбирлари устидан ошкора шикоят қилган биргина киши – адвокат Убайдулла Хўжаев бўлди. Ўзининг ҳимоя нутқида у қуйидагиларни айтган: “Нима учун туркистонликлар фронт ортида хизмат қилиши керак? Кимнинг фойдасига ва нима учун? Туркистонликлар ҳақли равишда бундан бош тортсалар, уларнинг бошини кесасиз. Агар улар Русия томонидан қўлланган чораларга қарши чора кўрсалар, сиз бу бечораларнинг қишлоқларига, шаҳарларига ва уйларига ўт қўясиз. Аёлларнинг, ёш болаларнинг ва қарияларнинг бошларини қилич билан кесасиз... Агар сиз қўзғолончилар жазога тортилиши керак, деб ҳисобласангиз, асосий жинойатчини қидиришингиз лозим. Токи бош жинойатчи Петербургда ва уларнинг ёрдамчилари Туркистонда экан, бу бечора, бегуноҳ, ўз ҳуқуқини талаб қилаётганларни адолат юзасидан осий орқали ўлимга ҳукм этишнинг ўзи жинойатдир”⁸⁵. Адвокат Убайдулла Хўжаевнинг нутқи чинакам жасорат намунаси эди.

Жадидларнинг Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев каби раҳнаmolари халқни мардикорликка боришга даъват этар экан, бунда, биринчидан, оммавий қирғин ва қатағоннинг олдини олиш мақсади кўзда тутилган бўлса, иккинчидан, миллат ёшларининг юрт кўриб, ҳарбий тажриба орттириши истаги ифодаланган эди.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, жадидлар – истиқлол курашининг ғоявий илҳомчилари эдилар. Юртбошимиз айтганидек, Ўзбекистон мустақиллигининг тикланиши тасодифий ва фавқулоддаги ҳодиса бўлмай, унинг учун кураш илдишлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Миллатимиз фидойилари бўлмиш жадид зиёлилари орзу қилган истиқлолга, ҳур ва озод Ўзбекистонга эришдик. Совет даврида жаҳон харитасидан ўчирилган Ўзбекистонни билмаган ва тан олмаган мамлакат қолмади. Озодлик гаштини сураётган ўзбегим эндиликда дунё саҳнига бўйлашмоқда.

⁸⁵ Қаранг: НАҲИТ В. Turkestan im XX. Jahrhundert. – Darmstadt, 1956. – Рр. 29-30. Там же. – Б. 4.

ЖАДИД МАТБУОТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Дилором АЛИМОВА,
ЎзРФА Тарих институти,
тарих фанлари доктори

БЕЗ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЕЧАТИ “НЕТ САМОЙ НАЦИИ” – КОНЦЕПЦИЯ РАЗВИТИЯ ДЖАДИДСКОЙ ПРЕССЫ

Одним из самых эффективных форм интегрирования реформаторов Центральной Азии была национальная периодическая печать, которая начавшись формироваться в конце XIX в. получила бурное развитие в начале XX в., несмотря на бесконечный контроль и запреты царского режима.

Органы печати являлись, по мнению просветителей, важнейшим инструментом идейного воздействия на сознание широких слоев общественности. Как писал один из туркестанских прогрессистов “без национальной печати нет самой нации”⁸⁴. Печать для них была своеобразной трибуной, через которую они доводили до масс свои идеи обновления общества. В течение первых десятилетий XX столетия в Центральной Азии, при их непосредственном участии, были открыты такие газеты и журналы, как “Тариккий”, “Хуршид” (1906 г.), “Осиё”, “Тужжор”, “Шухрат” (1907), “Турон”, “Бухорои Шариф” (1912), “Ойна”, “Самарканд” (1913), “Садои Фаргона”, “Садои Туркистон” (1914-1915). На основе новой волны просветительства в

⁸⁴ Подробнее см.: ТУРДЫЕВ Ш. Редактора газеты называли – “Таракий” (Прогресс). О судьбе восточного просветителя Исмаила Габитова //

1917 г. были организованы такие печатные органы, как “Хуррият”, “Нажот”, “Кенгаш”, “Турон”, “Улуг Туркистон”. Эти газеты уже вели пропаганду широкой программы политических реформ.

В общей сложности их было более 15, и это была уже большая идеологическая сила. Диапазон тем был очень широк, от просветительских до политических. Национальная печать наглядно продемонстрировала наличие в крае нового типа человека, с прогрессивным мышлением, заботящегося о благе нации и борющегося с косностью, отсталостью, невежеством.

История национальной прессы началась 27 июня 1906 г., когда ташкентские прогрессисты во главе с Исмаилом Обидовым (Габитовым) начали издание первой газеты на узбекском языке “Тариккий” (“Прогресс”).

Исмаил Габитов⁸⁵ родился 19 июля 1881 г. в городе Кульджа в Восточном Туркестане в семье торговца. Его отец Шарафуддин Габитов, был образованным человеком, знал многие восточные языки, долгое время служил в посольстве России в Кульдже⁸⁶. После его смерти в 1890 г. (по некоторым данным в 1887 г.⁸⁷), Исмаил Габитов при поддержке брата матери Рашида Сулейманова переезжает с матерью в Казань. Здесь до 1900 года будущий просветитель живет и учится в реальном училище⁸⁸. После окончания училища Исмаил Габитов переезжает в Москву и поступает в школу зодчества.

После революции 1905 г. он уезжает в Туркестанский край. Уже в Ташкенте под сильным влиянием от происходивших вокруг революционных событий, вместе с прогрессивными представителями просвещения и культуры Мунаввар кары Абдурашидовым, Абдуллою Авлони, Махмудходжой Бехбуди и другими начинает выпускать

⁸⁵ АБДУАЗИЗОВА Н.А. Туркистон матбуоти тарихи. – Тошкент: Академия, 2000. – Б. 80.

⁸⁶ АБДУАЗИЗОВА Н.А. Туркистон матбуоти тарихи. – Тошкент: Академия, 2000. – Б. 80.

⁸⁷ ЖАЛОЛОВ А., Ўзганбоев Х. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётида вақтли матбуотнинг ўрни (“Туркистон вилоятининг газети”, “Тариккий”, “Самарқанд”, “Туркистон” кунномалари асосида). – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 60.

⁸⁸ Тараккий. 1906, 14 июнь.

газету на узбекском языке “Тарақкий” (“Прогресс”), первый номер которой вышел 14 (27) июня 1906 г. Газета сразу же начинает пропагандировать идеи свободы, равенства, дружбы народов, выступает против колониальной политики царизма.

В одной из своих редакционных статей, И.Габитов писал о том, что хотя 17 октября в Манифесте российского императора и было объявлено о свободе слова, но реальная “свобода” в Туркестане по-прежнему существует лишь на бумаге. И царская цензура, внимательно наблюдающая за всяким печатным изданием, по-прежнему вычеркивает любое негодное ей слово, не говоря уж о свободолюбивых или же – о независимых мыслях⁸⁹.

Значительное внимание на страницах газеты уделялось пропаганде межэтнической и межконфессиональной толерантности. Так, например, в статье “Ташкент, 12 августа”, была подвергнута резкой критике политика властей по разжиганию межнациональной вражды⁹⁰. “Они (чиновники) как волки ходячие среди баранов унижают и бранят нашу религию и священный Коран. Пишут они об этом на страницах своих (...) газет и распространяют их по всему миру. Стравливают людей на основе межнациональных отношений, противопоставляя людей друг другу, указывая: “ты русский, ты казах, ты сарт, ты еврей...”

Когда все народы России начали думать, что они теперь освободились от гнета, в стране начался грабеж казанских татар, начались погромы евреев, убивали бакинских и тифлисских мусульман, армян.

Народ же Туркестана по-прежнему заставляют унижаться и преклоняться перед царскими чиновниками, подвергая телесным и моральным наказаниям⁹¹.

Конечно же газета уделяла большое внимание проблемам просвещения. В первом и во втором номерах газеты была опубликована статья Мунаввар кары Абдурашидханова “Наши невежества являются сложными невежествами”, в которой говоря о необходимости реформирования школ и медресе, автор писал: “там ... должны преподавать

⁸⁹ Тарақкий. 1906, 12 август.

⁹⁰ Тарақкий. 1906, 12 август.

⁹¹ Тарақкий. 1906, 14 (27) июнь.

светские науки, географию, историю, математику и другие предметы. Не зная эти предметы, наши бедные дети до сих пор остаются без нужных знаний и ходят, как слуги и чарикеры...”⁹².

В статье “Польза просвещения”⁹³ М.Бехбуди так же затрагивал вопросы, связанные с огромной ролью и значением просвещения в умственном и духовном развитии человека.

Привлечение излишнего внимания читателей и населения Туркестана к проблемам исламской духовности, к вопросам свободы слова и к предлагаемым преобразованиям не устраивало местных чиновников, и газета “Тараккий” была закрыта 20 августа 1906 года, а ее редактор И.Габитов арестован.

Позже А.Авлони в статье “История узбекской периодической печати” писал: “Среди народа эта газета приобрела такую известность, что даже самого редактора газеты Исмаила Габитова начали называть – “Тараккий”⁹⁴.

И.Габитова выслали из Туркестанского края в один из отдаленных городов под наблюдение местной полиции. Освободившись из ссылки, он уехал в Западный Китай. Там он прожил около трех лет, после чего вновь возвратился в Туркестан, в г. Самарканд, где до 1910 г. работал в “Русско-Китайском банке”. В 1910 г. он переехал в Ташкент, где уже работал в “Русско-Полтавском” банке.

В связи с ликвидацией банка в 1913 г. и вплоть до октябрьского переворота 1917 г., И. Габитов работал в различных профсоюзных организациях города. В начале 1918 г. он был назначен сначала заместителем наркома, а затем наркомом внутренних дел Туркестанской Автономной Республики. На этой должности он проработал до июня 1918 г. С 1920 г. до самого ареста НКВД он проживал и работал в Москве.

После закрытия газеты “Тараккий” в сентябре 1906 г. под редакцией Мунаввара кары Абдурашидханова начала

⁹² Тараккий. 1906, 14 (27) июнь.

⁹³ АВЛОНИЙ А. Бурунги ўзбек вақтиги матбуотининг тарихи // Миллий ўйғониш. – Тошкент, 1993. – Б. 116.

⁹⁴ АБДУРАШИДХОНОВ М. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2003. – Б. 27.

издаваться газета “Хуршид” (“Солнце”)⁹⁵. С 6 сентября по 16 ноября 1906 г. вышло всего 11 номеров.

Газета объективно освещала экономические, общественно-политические и культурные процессы, протекавшие в крае, актуальные проблемы туркестанского общества. Регулярно на страницах “Хуршид” публиковались статьи из цикла “Новые школы и медресе в Туркестане”, пропагандировавшие идеи просвещения и духовности среди населения. Газета много внимания уделяла реформам школ, необходимости трансформации быта и культуры туркестанского общества. В одной из передовиц, в частности говорилось, что газета преследует цель доказать неверность утверждения, что будто бы среди мусульман нет и не может быть единства.

“Хуршид” как и “Тараккий” просуществовала очень короткий период и была закрыта по приказу генерал-губернатора Туркестана. Обе газеты сыграли большую роль в общественно-политической и культурной жизни Туркестана. В этом конечно была большая заслуга его редакторов – Мунаввара кары и Габитова.

В декабре 1907 г. А. Авлони получил разрешение на издание газеты “Шухрат” (“Слава”). А. Авлони, в сотрудничестве с М. Бехбуди, Мирмухсином, М. Абдурашидхановым, Мискином, редактором казанской газеты “Тонг” Рафиком Собировым⁹⁶, продолжил идеи газеты “Хуршид”, начал борьбу против невежества и суеверия, бесправия и угнетения. Характеризуя их деятельность и в целом газету “Шухрат”, Н.Остроумов в секретном донесении туркестанскому генерал-губернатору рекомендовал ее закрыть⁹⁷. И она была закрыта.

Купец Саидкарим Саидазимбай издавал газету “Тужжор” (первый выпуск 27 августа 1907 г.). Главное направление этой газеты была пропаганда новых коммерческих

⁹⁵ ЖАЛОЛОВА А., Ўзганбоев Х. Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг тараққиётда вақтли матбуотнинг ўрни (“Туркистон вилоятининг газети”, “Тариққий”, “Самарқанд”, “Туркистон” кунномалари асосида). – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 7.

⁹⁶ АБДУРАШИДХОНОВ М. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2003. – Б. 31.

⁹⁷ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. 3-жилд. – Б.520.

и торговых отношений, одновременно и экономического просвещения. Было издано всего 36 номеров. В 1908 г. газета была закрыта.

Следующим изданием джадидского толка была газета “Осиё” (“Азия”)⁹⁸. Она выходила с 9 апреля 1908 г. в Ташкенте, на узбекском языке, два раза в неделю. Редактором ее был Ахмаджон Бектемиров (Мухаммаджон).

Характеризуя все эти печатные издания и, в частности “Осиё” Н.Бобровников, в “Записке по вопросу о распространении русского образования среди туземного населения русских владений в Средней Азии” писал: “В мусульманской печати нет партии, всё что печатается мусульманами, проникнуто одной и той же идеей: пробудить самосознание мусульман и призвать их к социальной и политической работе на националистической почве для освобождения мусульман от тяготеющего над ними господства иноверцев. Отмеченное стремление известно и в России и в Западной Европе, замечено оно и в Средней Азии, где была попытка издавать рукописный или гектографированный вскоре закрытый журнал “Азия”. Поэтому я здесь не останавливаюсь на общем вопросе, но для доказательства всеобщности этого направления позволю себе назвать малоизвестный мусульманский журнал “Ла Исламизм”, четвертый год издаваемый на французском и английском языках на острове св. Маврикия. Оказывается, живущие на небольшом острове отделенного океана мусульмане бодро пропагандирует те же идеи, как г. Агаев в Баку, г. Гаспринский в Крыму, сотрудники газеты Азия в Коканде, Казанские татарские газеты и мусульманские депутаты государственной думы в Таврическом дворце”⁹⁹. Несмотря на подобные анализы чиновников, способствовавших закрытию газет, взамен им приходили другие.

Если первоначально печатные органы национально-прогрессивного движения функционировали только в Ташкенте, то с 1912 г. газеты начали выходить и в других городах Туркестана. Так, в Бухаре издавались газеты “Бухорой Шариф” (“Священная Бухара”), основанная

⁹⁸ ЦГА РУз, ф. И-47, оп. 1, д. 955, л. 256 об.

⁹⁹ Бухорой Шариф. 1912, 11 март.

азербайджанцами Мирзо Жалол Юсуфзаде и “Турон” под редакцией Г. Хусайни.

Просветители Бухары возлагали большие надежды на ежедневную газету как важное средство пропаганды и агитации новых идей. Именно с такими намерениями по инициативе молодых бухарцев была издана первая “Бухорои Шариф” (“Благородная Бухара”), приоритетной задачей которой было “распространение цивилизации и идеи единства”¹⁰⁰.

Интересно, что еще в 1906 г. азербайджанский журнал “Мулло Насреддин” отмечал интерес населения Бухары к периодической печати и предлагал будущую газету бухарцев именовать “Гафлат” (“Отсталость”)¹⁰¹.

“Бухорои Шариф” выпускалась в Кагане в типографии Л. Н. Леви (Левина), большим форматом на четырех страницах. С 11 марта 1912 г. по 2 января 1913 г. было выпущено 153 номера¹⁰².

Основная тематика материалов была посвящена созданию новометодных школ, реформам преподавания в медресе, новым методам обучения коммерческой деятельности. Учредителями этой газеты были участники движения джадидов, молодые бухарцы, торговец каракулем Мирзо Сиродж Хаким и лекарь Мирзо Мухиддин, редактором Хайдарходжа Мирбадалов. В январе 1912 г. одно из татарских изданий “Баен-ул-хак” (“Правдивое слово”) сообщало о том, что в Бухаре будет издаваться ежедневная газета. Первые пять месяцев с 11 марта по 3 августа 1912 г. газета выходила ежедневно, а после 3 раза в неделю с 1-го по 34 номер.

С 20 апреля 1912 г. обязанности редактора были возложены на М.Дж. Юсуфзаде, который был приглашен из Баку¹⁰³. Большинство редакционных статей принадлежало его перу.

¹⁰⁰ Мулло Насреддин. – Тифлис, 1906. – №27. – С. 6.

¹⁰¹ ГАФАРОВ Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате (начало XX века). – Худжанд, 2000. – С. 120.

¹⁰² ГАФАРОВ Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате (начало XX века). – Худжанд, 2000. – С. 120.

¹⁰³ ГАФАРОВ Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате (начало XX века). – Худжанд, 2000. – С. 122.

М. Бехбуди тесно сотрудничал с А. Фитрат и др. Так 28 ноября 1912 г. газета опубликовала статью М. Бехбуди “Усули джадиди чи гуна аст?” (“Каков новый метод?”), где автор знакомил читателей с новометодными школами джадидов в Туркестане, раскрывая особенности методики и организации обучения в них.

Необходимо особо отметить публицистическую деятельность в “Бухорои Шариф” Абдурауфа Фитрата. В своей обширной проблемной статье “Истикбол” (“Будущее”), он подвергал резкой критике многие стороны жизни бухарцев: экономический кризис, бедность и нищета людей, низкую неграмотность большинства населения Бухары начала XX века¹⁰⁴.

В газете печатались отрывки из произведений и рассказов писателей других народов, особенно образцы русской литературы. Примечателен тот факт, что в сорока одном номере газеты с 60-го номера по 101-ый номер – было напечатано 12 больших и малых произведений Л.Н.Толстого под рубрикой “Произведения графа Толстого”, в том числе “Кавказский пленник”, “Бог правду видит, да не сразу все скажет”, “Ильяс”, “Богу или Мамонне”, “Любите друг друга”, “Китайская царевна Силянчи”, “Два купца” и др. На страницах газеты были напечатаны “Данко” и “Старуха Изергиль” А.М.Горького. “Китайские рассказы французского писателя Анри де Рене, переведенные на таджикский язык.

В рубрике “Местные новости” и “Вести из Туркестана” печатались репортажи и статьи о политической жизни эмирата, поездках эмира Алимхана, развитии торговли Туркестана. Рубрика “Вести из-за границы” знакомила население Бухары с жизнью народов Ирана, Ирака, Афганистана, Турции, Китая и других стран. На страницах “Бухорои Шариф” печатались заметки и статьи из различных журналов и газет зарубежных стран: “Сиродж-ул-ахбар”, “Хаблулматин”, “Мулло Насреддин”, также материалы газет “Тарджумон” и “Шуро”, издаваемых в других регионах России. Следует отметить, что начиная с 14 июля 1912 г. в качестве приложения к газете “Бухорои Шариф” дважды в неделю стала выпускаться газета “Турон” изда-

¹⁰⁴ ЦГА РУз, ф. И-18, оп. 1, д. 8752, л. 28.

ваемая на узбекском языке. В сентябре того же года газета “Турон”, стала самостоятельным изданием, после чего издавалась регулярно три раза в неделю.

Газета “Турон” так же, как и “Бухорои Шариф”, способствовала активной критике социальной жизни и выступила ярким пропагандистом просвещения и научных знаний.

Газета “Бухорои Шариф” сумела за короткий срок обрести своих читателей и заслужила их внимание. Чем больше росла популярность газеты среди населения, тем больше ее стали опасаться эмирские власти.

В декабре 1912 г. представитель губернатора Петров просил эмира Бухары закрыть газету. Эмир Алимхан согласился и дал указ о закрытии газеты. После выхода 153 номеров 2 января 1913 г. издание этой газеты было прекращено.

Под редакторством М. Бехбуди издавались газета “Самарканд” или “Новый Самарканд”, первый журнал “Ойна”¹⁰⁵. Газета “Самарканд” была одной из первых двуязычных газет Туркестана. С апреля 1913 г. – было издано 45 номеров. Газета выходила в неделю два раза и распространялась по всей Средней Азии. Представителем газеты в Ходженте был Мирзохид Мирокилов, в Самаркандской области Акбар Шохмансуров.

После издания 26 и 27 номеров газеты под названием “Новый Самарканд”, с 28 номера вновь она стала выходить под прежним названием “Самарканд”¹⁰⁶.

Махмудходжа Бехбуди в беседе с корреспондентом газеты “Туркестанские ведомости” Г.Андреевым, отвечая на вопрос, что натолкнуло на издание газеты и журнала, отвечал: “... как и все подданные культурного государства должны стремиться к яркому свету просвещения. А самый лучший способ к очищению пути к свету культуры есть пресса. Вот почему ваш покорный слуга впервые в Самарканде взялся за издание газеты “Самарканд”. Мои номера газеты несли с собой в нашу мусульманскую темную среду свет образования. Я писал о том, что пора ханских времен,

¹⁰⁵ АБДУАЗИЗОВА Н.А. Туркистон матбуоти тарихи. – Тошкент: Академия, 2000. – Б. 97.

¹⁰⁶ АНДРЕЕВ Гр. Самаркандский журнал “Ойна” и его редактор-издатель Махмуд-ходжи Бегбуди // Туркестанские ведомости. 1915, 17(30) сентября.

времен рабства и невежества, навсегда миновала. Теперь каждый свободно может заниматься тем, чем он желает, каждый по своему свободно может молиться своему Богу¹⁰⁷.

В одном из первых номеров газеты “Самарканд” была помещена статья М. Бехбуди “Наша программа”, которая свидетельствовала о том, какую важную роль реформаторы придавали изучению русского языка и культуры. “Цель нашего издания, – писал автор, – вызвать в мусульманах Туркестана интерес к общеевропейской и, в особенности, к русской культуре, убедить их с одной стороны в том, что русская культура, гражданственность и законы приносят нам мусульманам большую пользу, а также в том, что ни Коран, ни Шариат не находятся в противоречии с этим.

Познакомить (мусульман) с русской историей и внедрить в их сознание, что они и русские – это дети одной общей родины, с которой они уже много веков связаны неразрывными узами.

Побудить мусульман Туркестана посылать своих детей в русские учебные заведения, чтобы создать (воспитать) из них полезных работников на благо общей родины.

Мы будем стараться знакомить русскую интеллигенцию с нашим мусульманским бытом и историей и просим ее содействия пойти нам на встречу в нашей задаче объединения русского (российского) мусульманства, составляющего около 12% всего населения империи вообще и 91% населения Туркестана в частности, с русским народом на пути к прогрессу, культуре и счастью нашей общей родины¹⁰⁸.

Главное детище Махмудходжи Бехбуди – журнал “Ойна”¹⁰⁹, является ярчайшим памятником его идей и кипучей деятельности. Первый номер журнала вышел 20

¹⁰⁷ БЕХБУДИ М. Наша программа // Самарканд, 1913, 19 апреля.

¹⁰⁸ Цит. по: Алимова Д.А. История как история, история как наука. В 2 томах. Т. II. Феномен джадидизма. – Ташкент: Узбекистан, 2009. – С. 120-125.

¹⁰⁹ БЕХБУДИЙ М. Ойна чист? // Ойна. 1913. № 1. Б. 25. / Перевод с таджикского; в оригинале: “Ойна... бар вай инсон назар афканад, худро мебинад, ва аз чи гунагии холок ва қиёфе ва вахче ки иборат аз сурхи ва зарди ва саёҳи ва сафеди аст, ва ҳосил шудаи аз таъсири моддий ва маънавий аст, воқиф ва огоҳ мешавад. Ва пас ба илоз мекушад. Ойнаи одамай одаме аст... Дўстон ойнаи акдигаранд... Ва яке аз хоси инсон оинасо зист”.

августа 1913 г. В общей сложности 52 номера, хранящиеся в Национальной библиотеке Узбекистана им. Алишера Навои составляют 1256 страниц. Всего было издано 68 номеров. Журнал выходил еженедельно, объем каждого номера был в пределах 24 страниц. С 47-го номера начали помещаться фотоиллюстрации. Они в большинстве своем воспроизводили архитектурные памятники Самарканда и пункты остановки путешествия М. Бехбуди, опубликовано несколько фотографий Исмаила Гаспринского. Название на обложке было дано на четырех языках: узбекском, таджикском, арабском и русском: “Ойна”, “Кузгу”, “Миръат”, “Зеркало”. Что же это такое “Ойна”? Ставя этот вопрос М.Бехбуди отвечал: “Зеркало – это то, в чем человек видит себя, получает представление о собственном облике. Красный или желтый, черный или белый цвета, превалируя в нем, являются результатом какого-то физического или душевного состояния... И человек начинает искать пути воздействия (на свое здоровье)...¹¹⁰. Но этого мало, ибо истинным зеркалом человека является другой человек. Другья – зеркала друг друга. И только человеку дано искусство создавать зеркала¹¹¹.”

В идее создания “Ойна” М.Бехбуди опирался на опыт своих учителей. Известно, что и Исмаил Гаспринский до издания газеты “Таржимон” издавал листки под названием “Миръоти жаид” – “Новое зеркало”, а казы Абдурашид Ибрагимов в 1902 – 1909 гг. – журнал реформистско-регионального толка “Миръот-Кузгу”, в Азербайджане в 1910 г. выходил художественный журнал под таким же названием¹¹².

В том, что название “Ойна” дается на нескольких языках выразилась языковая концепция М. Бехбуди, считавшего, что необходимо знать иностранные языки и для обучения, и для развития науки и культуры, и для всего прогресса. Недаром в первом же номере журнала была помещена его

¹¹⁰ БЕХБУДИЙ М. Ойна чист? // Ойна. 1913. № 1. – Б. 25.

¹¹¹ БАЛДАУФ И. Махмудхўжа Бехбудий Фаластинда // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1993. 21 май.

¹¹² Ойна. 1913. № 1. – Б. 14.

статья “Икки эмас, тўрт тил лозим”¹¹³ (Нужны не два языка, а четыре).

Некоторые исследователи считают, что “Ойна” была запрещена после года издания. Однако, еще в 49-ом номере редакция предупреждала своих читателей о том, что журнал закрывается из-за финансовых затруднений, сокращения числа подписчиков. В беседе с Г.Андреевым М.Бехбуди признается: “В прошлом году я насчитывал 300 подписчиков, а к началу второго года издания их осталось только всего 200. Да и то больше всего подписчиков дает Фергана (более 100), наша Самаркандская область около 50. Таким образом, мне пришлось терпеть на первых порах лишь одни убытки”¹¹⁴. Далее слова Бехбуди объясняют и другие моменты, по причине которых выход журнала был затруднен – это необходимость экономии, а также отсутствие подходящих сотрудников в журнале. “Я сотрудничаю исключительно один”¹¹⁵, – жаловался М. Бехбуди. Не исключено, что переутомление и нездоровье также вынудили редактора сложить с себя обязанности.

Еще одной причиной решения М. Бехбуди закрыть журнал могло быть чрезмерное давление цензуры. Журнал подвергался “чистке” военным цензором. В одном из последних номеров редакция помещает объявление, в котором объясняет задержку выхода журнала из-за цензуры¹¹⁶. Но сколь кратко бы ни издавалась “Ойна”, она сделала свое дело, став рупором идей джадидов и самого М.Бехбуди.

Изучая содержание “Ойна”, мы пытались проверить правомерность высказывания Г.Андреева о том, что М.Бехбуди издавал журнал “Ойна” несколько юмористического характера. Однако большинство статей сатирического и публицистического плана, как правило, носят проблемный характер. Вместе с тем, последующие слова М.Бехбуди, по воспоминаниям Г.Андреева, объясняют многое, обнаруживая мудрость тактики М.Бехбуди.

¹¹³ АНДРЕЕВ Г. Самаркандский журнал “Ойна” и его редактор-издатель Махмуд-Ходжа Бегбуди // Туркестанские ведомости. 1915. 17 сентября.

¹¹⁴ Там же.

¹¹⁵ Ойна. 1914. № 49. Б. 1165.

¹¹⁶ АНДРЕЕВ Г. Самаркандский журнал “Ойна” и его редактор-издатель Махмуд-Ходжа Бегбуди // Туркестанские ведомости. 1915. 17 сентября.

“Сущность взглядов журнала аналогична с прекратившейся газетой “Самарканд”. Но путь к свету я здесь избрал другой. И из обличительной тактики перешел на сатирическую, юмористическую, думая, что злым смехом можно больше пробрать, чем бранью и громкими словами проповеди”¹¹⁷.

О высокой популярности журнала свидетельствуют письма и телеграммы, направляемые сюда и посвященные самым разным сторонам жизни. Например, в 51-ом номере “Ойна” за 14 апреля 1914 г. были опубликованы письма российских мусульман из Казани и Бухары, студентов, обучающихся в университете Индии, свидетельствующие о широком диапазоне распространения журнала. Письма свидетельствовали и о том, что общество просыпается, в них была просьба продолжить издание журнала. Значит журнал занял большое место в духовной жизни своих современников.

В 1914-1915 годах под редакцией Убайдуллы Ходжаева издавалась газета “Садои Туркистон” (Голос Туркестана)¹¹⁸.

Один из видных лидеров джадидского движения, общественный, политический и государственный деятель Убайдуллаходжа Асадуллаходжаев¹¹⁹ – известный больше как Убайдулла Ходжаев родился в 1880 г. в городе Ташкенте. По окончании русско-туземной школы, работал переводчиком в государственных учреждениях. Успешно окончив юридический факультет Саратовского университета он стал одним из первых узбекских адвокатов. Работал в Ташкентском окружном суде. Став сторонником демократических идей У. Ходжаев сплотил вокруг себя молодежь и организовал тайное общество “Умид” (Надежда). Позже эта организация стала называться “Тараккий-парвар” (Прогрессист) и превратилась в одну из основных организаций джадидов.

¹¹⁷ Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 3-жилд... – Б. 520.

¹¹⁸ Цит. по: АЛИМОВА Д.А. История как история, история как наука. В 2 томах. Т. II. Феномен джадидизма. – Ташкент: Узбекистан, 2009. – С. 178-179.

¹¹⁹ Цит. по: АЛИМОВА Д.А. История как история, история как наука. В 2 томах. Т. II. Феномен джадидизма. – Ташкент: Узбекистан, 2009. – С. 172-173.

В 1914 г. при помощи местных меценатов У.Ходжаев под своей редакцией начал издавать газету “Садои Туркистон” (Голос Туркестана), которая стала трибуной национальных прогрессистов. На страницах этой газеты печатались статьи, призывающие туркестанцев приложить все усилия для продвижения к прогрессу. Одним из главных путей для достижения этого считалось просвещение и повышение политического сознания народа, особенно молодого поколения. Нередко газета публиковала статьи, в которых выдвигались вопросы национального самоопределения и обретения независимости. После ее закрытия царской администрацией, У.Ходжаев переезжает в Андижан и там издает новую газету на русском языке под названием “Туркестанский голос”.

После февральской революции 1917 г. он становится самым активным участником политического движения за автономию Туркестана и избирается председателем Ташкентской организации “Шуро-исломия” и одновременно членом Всероссийского совета мусульман. У.Ходжаев постоянно находился в контакте с прогрессивными политическими лидерами России. Выступая на Туркестанских и Всероссийских мусульманских съездах он поднимал вопросы социального и государственного устройства Туркестанского края.

Активно участвуя в движении за автономию Туркестана, У. Ходжаев являлся одним из авторов программных документов создаваемой Туркестанской автономной республики в составе Российской Федеративной демократической республики. В ноябре 1917 г. состоялся IV Чрезвычайный съезд мусульман Туркестана, где было образовано Временное правительство Туркестанской автономной республики – Туркистон Мухторияти. Убайдулла Ходжаев был избран военным министром Туркестанской автономии. После ликвидации Туркистон Мухторияти в феврале 1918 года он уезжает в Оренбург и с Ахмадом Заки Валиди принимает активное участие в формировании правительства Башкирской Автономии.

В 1920-1938 годы У. Ходжаев преследовался из-за своих политических взглядов, противоречащих идеологии со-

ветской власти. В 1938 году, как и многие узбекские прогрессисты, был арестован и расстрелян.

Вслед за “Садои Туркистон” стала выходить газета “Садои Фаргона” (Голос Ферганы). Его первый номер вышла 3 апреля 1914 г. Это была первая газета в Ферганской долине, издателем и редактором которой был Обиджан Махмудов – кокандский предприниматель и промышленник, известный просветитель, объединявший вокруг себя передовую интеллигенцию Коканда. (Его биографию мы приводили выше).

Общественный, политический и государственный деятель, один из крупнейших финансистов Обиджан Махмудов¹²⁰ был ведущим представителем ферганских прогрессистов. Окончив Санкт-Петербургский горно-металлургический институт, он стал первым узбекским горным инженером в Туркестане.

По его инициативе и непосредственном руководстве в 1914 г. в Коканде была открыта типография, где начали издаваться газеты ферганских джадидов “Садои Фаргона” и “Ферганское эхо” на русском языке. Газета “Садои Фаргона” имела широкое распространение не только в Туркестане, но и была известна мусульманской общественности России.

Часто выступая в джадидской печати О.Махмудов в своих актуальных статьях на первый план выдвигал идеи просвещения, свободы и независимости, развития национального самосознания народа.

Принимая активное участие в движении за автономию Туркестана, он всячески содействовал образованию Туркестанской автономной республики. На IV Чрезвычайном съезде мусульман Туркестана, проходившем в ноябре 1917 г. было сформировано Временное правительство Туркестанской автономии и О.Махмудов был избран на должность министра продовольствия. После ликвидации Туркистон Мухторияти в феврале 1918 г. О.Махмудов остался в Коканде и продолжал работать в просветительских учреждениях, внося большой вклад в развитие культуры

¹²⁰ Садои Фаргона. 1914, 3 апрель.

и образования не только Ферганской долины, но и всего Туркестана.

Обиджон Махмудов скончался 21 ноября 1936 года.

Первый номер “Садои Фаргона” отпечатан был на китайском шелке арабской графикой и содержал статью редактора “Максад ва маслак” – о целях и идеологии издания, ее просветительской миссии. Здесь же была помещена статья члена редакционной коллегии газеты, педагога Ашурали Зохири, где раскрывалась роль газеты в духовной жизни общества. На второй странице газеты поэт Шокир Мухтор в статье “С чего начинать?” дал глубокий анализ причин экономического и духовного отставания Туркестана и острой необходимости исправления создавшегося положения.

Известный просветитель Холид Саид поздравлял читателей с выходом газеты, считая это прогрессивным явлением в культурной жизни ферганской долины. Здесь же – первый фельетон, подписанный инициалами “М.Ш” (возможно Шокир Мухтор). В форме диалога двух друзей Али и Вали высмеиваются табибы – шарлатаны, которые пользуются невежеством людей. На четвертой странице стихотворное поздравление Аъзама Даврона под названием “Едгори Даврон”¹²¹.

Первые материалы “Садои Фаргона” составляли статьи, раскрывающие общественную роль самой газеты, возложенную на нее прогрессистами. Они видели в “Садои Фаргона” мощное оружие – (“биринчи илож ва чора”) – воздействия на мировоззрение и представления масс¹²². Обиджон Махмудов писал: “Сведения газеты вызывают гнев и ненависть по отношению к негативной деятельности человека, а хорошие новости, например, сведения о достижениях техники пробуждают чувство гордости и стремление к совершенству. Это, в свою очередь, соответствует требованиям нашего пророка, отраженным в

¹²¹ ЯҶЁ КОРИ. Каломунносни ала кадари укалахум // Садои Фаргона. 1914, 20 апрель.

¹²² МАҶМУДОВ О. Газета надур ва на учун лозим // Садои Фаргона. 1914, 10 апрель.

Хадисах¹²³. На страницах газеты, как и других изданий джадидов, в первую очередь, обсуждались вопросы усовершенствования джадидских школ. Ферганские джадиды поддерживали Махмудходжа Бехбуди, который отрицательно оценивал деятельность русско-туземных школ¹²⁴.

Рассуждения о деятельности новых школ всегда сопровождались экскурсом в историю просвещения Средней Азии и, в целом, Востока. Джадиды обращались к примерам из великого прошлого и призывали людей к пробуждению от невежества. Например, Халид Саид сравнивал час, проведенный с невежей с днем проведенным в тюрьме¹²⁵.

Особенно серьезно волновало джадидов положение женщин. Но это не было пересмотром старых взглядов или призывом установить равноправие женщин с мужчинами и обеспечить их выход на общественную арену. Осознавая тяжелое социальное и бытовое положение женщин, джадиды ограничивались пока рассуждениями о материнском долге, о том, что только образованная женщина может воспитать полноценного гражданина общества.

Особое внимание уделялось в газете вопросам быта и традициям, критике подвергались чрезмерные расточительства в проведении свадебных и похоронных церемоний. Джадиды Туркестана во главе с М. Бехбуди боролись с этим различными методами, вплоть до получения фетвы духовенства.

В отношении языка прогрессисты избрали путь строгого применения тюркского, и были против арабизмов и вторжения турецких, персидских терминов. Ашурали Зохири в своей большой статье "Она тили" ("Родной язык") с тревогой писал о том, что деятели литературы своим увлечением "османским" и татарским языками наносят вред развитию узбекского языка. Считая газету одним из самых действенных средств для развития языка он требовал издавать местные газеты на узбекском языке¹²⁶.

¹²³ Туркистон вилоятининг газети. 1909, 2 октябрь.

¹²⁴ ХОЛИД САЙИД. Тарбият иксири аъзамдур // Садои Фарғона. 1914, 27 апрел.

¹²⁵ ЗОҲИРИЙ А. Она тили // Садои Фарғона. 1914, 13 апрел.

¹²⁶ Садои Фарғона. 1914, 1 июнь. Подпись: "Қалам".

Единство и взаимоуважение между нациями и народами джадиды считали одним из показателей уровня культуры. “Садои Фаргона”, а также “Садои Туркистон”, “Ойна” уделяли этому большое внимание. Состояние здоровья и забота о его совершенствовании также считалось признаком культуры. Название статьи “Саломат фикр ва тоза акл саломат баданда булур”, является прямым переводом с русского языка (“Здоровый дух в здоровом теле”)¹²⁷.

Хотя, ферганские прогрессисты открыто не писали о явных причинах экономической отсталости края, превратившегося в сырьевой придаток России, они придавали большое значение задачам экономического развития Туркестана. Особое внимание они уделяли развитию профессиональной квалификации местных предпринимателей. В этой связи с их стороны был введен в оборот абсолютно новый термин “тадрижий маданият” – “эволюционная культура”. Джадиды были уверены в том, что просвещение одна из форм развития экономики, и потому призывали предпринимателей постоянно знакомиться с материалами газеты¹²⁸. Но, нам известно, что Бехбуди, Фитрат и другие джадиды понимали экономическое образование в более широком смысле, включая сюда и ознакомление с новыми технологиями, развивающимися в России и на Западе и говорили о необходимости технологизации экономики Туркестана.

Не было, наверное, сфер жизни, к которым бы они не обращались, потому что они понимали, что пресса – это главный инструмент, через который они могли довести до сознания масс мысль о путях прогресса.

Невиданные для Туркестанского края средства массовой информации в виде журналов и газет сотрясали жизнь общества в начале XX века. В своей совокупности периодическая печать новой формации сыграла огромную роль в просвещении населения, в пробуждении в сознании молодежи Центральной Азии новых идей и пропаганде образования.

¹²⁷ ИБРОҲИМ ДАВРОН. Худбинлик ёки виждонлик // Садои Фаргона. 1914, 18 апрель.

¹²⁸ “Тараққий” №1. 1906 йил 14 июн.

Бахтиёр ҲАСАНОВ,
“Қатағон қурбонлари хотираси”
музейи директори,
тарих фанлари доктори

ЖАДИД МАТБУОТИ САҲИФАЛАРИДА ТУРКИСТОНДА ТАЪЛИМ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЁРИТИЛИШИ

Дастлабки жадид матбуоти 1883 йил Боғчасаройда нашр этилган И.Ғаспиралининг “Таржимон” газетасидир. “Таржимон” бутун туркий дунёга ёйилиб, Туркистондаги Россия империясининг мустамлакачилик зулмига қарши мақолалари билан ўлкада ўзликни англашни бошлаб берди. 1905 йил октябрда “Қозон мухбири”, 1906 йил Аҳмад Ҳоди Мақсудийнинг “Юлдуз”, Фотиҳ Каримийнинг “Вақт”, Петербургда “Улфат” газеталари чиқди. Туркистондаги жадид матбуоти 1905 йилдан бошланади. Авлоний 1905-17 йилларда Туркистонда 22 газета ва 8 журнал нашр этилганига гувоҳлик берса, 1927 йил Зиё Саид 1870-1927 йилларда 45 та газета ва 36 номда журнал нашр этилганини ёзганди. Юқоридаги матбуот нашрларининг аксар қисми жадид тараққийпарварлари томонидан чиқарилган. Туркистондаги илк миллий газета 1906 йил 27 июн куни татар тараққийпарвари Исмоил Обидий муҳаррирлиги остида чоп этилган “Тараққий” газетаси ҳисобланади. Газета чиқиши муносабати билан Исмоилбек Ғаспирали, Абдулла Тўқайлардек йирик тараққийпарварлар табрик номаларини йўлладилар, Мунаввар қори, Авлонийларнинг мақолалари бу газетани халқ ўртасида янада машҳур бўлишига ёрдам берди.

“Тараққий”нинг илк сониди муҳаррир Исмоил Обидий ўзининг “Тошкент 14 июн” мақоласида Туркистон мусулмонларига мурожаат қилиб, барчани ўзаро низо-ларга чек қўйиб бирликка чақиради. Газетанинг шиори ҳам мақсаддан келиб чиққан ҳолда “Нажот: маслакда сабот; тўғрилиқни ижобат” деб белгиланди. Муаллиф миллатнинг ёруғ жаҳонда яшаб қолиш-қолмаслиги, унинг тараққиёти ёхуд таназзули ёлғизгина мана шу то-

тувликка, миллатнинг илму маърифатига боғлиқ дейди. У Россия империясида кечаётган курашлар ва инқилоб натижасида жорий этилаётган демократик ислохотлардан фақатгина маърифатли миллатлар фойдалана олишини уқтиради. Газетхонларга “Тараққий”нинг чоп этилиши учун рухсатноманинг олиниши ҳам айнан ҳуррият берган эркинликлар самараси бўлди, дейди. Бу мақола туркистонлик тараққийпарварлар томонидан жуда қизиғин қарши олинди. Айниқса, газетанинг мазкур сонининг 2-3 бетларида Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг “Бизнинг жаҳл, жаҳли мураккаб” мақоласи босилган¹²⁹. Бу мақолада ҳам бутун Туркистон халқларининг анъанавий турмуш тарзи таҳлил этилган. Унда айрим иллатларнинг жамият тараққиёти учун ғов бўлаётганлиги, буларга қарши курашга бутун миллатни жалб этади. Бу мақола ўз вақтида бутун Туркистон элининг илғор қисмини ларзага солди ва ҳали ҳамон Мунавварқори ғояларидан, унинг ақлий даҳосидан намуна бўлиб севиб ўқилади.

“Тараққий”нинг 3-сонида чоп этилган И.Обидийнинг “Тошкент 22 июн” деб номланган мақоласида ҳам муаллиф илму маърифатни Туркистон келажаги учун ягона нажот йўли сифатида таърифлашдан бошлайди. Бироқ, мақола давомида Обидий рус инқилоби ва унинг мустамлака халқлари фойдаси учун чиқарилаётган айрим имтиёзларини, қонун қарорларини Туркистон тупроғига ҳам жорий этиш масалаларини муҳокама қилади. У бу муаммони очиқчасига кўтармайди, чунки газетани очишда сиёсий масалаларга аралашмасликка хат берган эди. Шунга қарамай Туркистон халқининг сиёсий маданиятини ошириш, маълум мақсадлар атрофида ташкилотлар атрофида уюшиш ва сиёсий партиялар зарурлигига аҳамият қаратади. Бу борада туркистонликларнинг европа таълимини олган мутахассисларга, илмга, тажрибали юристларга мухтожлигига эътибор қаратади. Шу соннинг ўзида “Қаламкаш” имзоси билан ёзилган “Ул бул нарсалар” мақоласида масала янада ойдинлаштирилади. Яъни, инқилоб натижасида кўркувга тушиб қолган чор ҳукуматининг сиёсий чекинишларидан унумли фойдаланиб қолишга, бу йўлда маҳаллий кучларни сиёсий бирликка чақиради¹³⁰. Айниқса, газетанинг

¹²⁹ “Тараққий” №1. 1906 йил 14 июн.

¹³⁰ “Тараққий” №3. 1906 йил 22 июн.

сўнги сонларидан бирида “Умумий ўқитув” номли мақолада муаллиф Россия империясининг руслаштириш сиёсатига қарши дадиллик билан бошланғич таълим энг аввало маҳаллий миллатларнинг она тилида бўлуви лозим, деган қарорни илгари суради¹³¹. Шунингдек, газетада Фансуруллохон Худоёрхоннинг хати босилган эди. Унда маҳаллий бойларни “Хайрия жамияти” очишга, мусулмонларнинг етим болаларини ҳомийликка олиш ва улар учун мактаблар очишга чақиради¹³². Умуман, “Тараққий” газетаси Туркистондаги илк жаҳид газетаси бўлишига қарамай бутун минтақани жаҳид ғоялари атрофида жипслаштиришга эришди. Мустамлакачи маъмурлар газетани зудлик билан ёпиш чораларини қидира бошлайди ва кўп ўтмай бунинг урдасидан чиқдилар. Шунга қарамай бу газета ўзбек миллий матбуотининг тамал тоши сифатида залворли ўрин эгаллаган.

1906 йил 6 сентябрида Мунаввар қорининг “Хуршид” газетаси, 1907 йил 1 декабрида Авлонийнинг “Шухрат” газетаси, 1908 йил Аҳмаджон Бектемировнинг “Осиё” газеталари дунё юзини кўрди. 1909-1913 йиллар давомида Россия империясида мустамлакачи маъмурлар томонидан деярли барча жаҳид матбуоти нашрлари ёпиб ташланди. Жаҳидлар ҳаракати намояндаларига қарши таъқиб авж олдирилди. Бунда энг аввало, маҳаллий консерватив кучлар, уламолардан ҳам фойдаланилди. “Қадим” “жаҳид” муаммоси ўйлаб топилди ва улар ўртасидаги кўпдан буён маълум бўлган зиддиятлар атайлаб авж олдирилди.

Жаҳид маърифатпарварларининг ғояларининг тарқатувчиси бўлган бу газеталар бутун Туркистон халқи томонидан қизгин қарши олинди. Абдулла Авлонийнинг “муллалар ғазит ўқувчиларни “жаҳидчилар” деб атар эдилар” деган сўзи ҳам жаҳид матбуотининг халқ ўртасидаги мавқеидан далолат беради. 1913 йилдагина Маҳмудхўжа Беҳбудий “Самарқанд” газетасини нашр этишга рухсат олди. Туркистондаги илк жаҳид журнали 1913 йилда Беҳбудий томонидан нашр этилган “Ойна”дир. 1914 йил У.Асадуллахўжаевнинг “Садои Туркистон”и, О.Маҳмудовнинг “Садои Фарғона” газеталари ҳам Туркистондаги жаҳид матбуоти тарихидан мустаҳкам ўрин

¹³¹ “Тараққий” №16. 1906 йил 9 август.

¹³² “Тараққий”. №17. 1906 йил 12 август.

олди. 1917 йил февралдан сўнг “Нажот” (Мунаввар қори), “Шўрои Ислом” (А.Баттол), “Турон” (Авлоний), “Хуррият” (Фитрат), “Кенгаш” (Мунаввар қори, Заки Валидий), “Эл байроғи” (Б.Солиев, А.Зоҳирий), “Улуғ Туркистон” (К.Бакир)лар чоп этилди.

Туркистонда жадидчилик ҳаракати ХХ асрнинг бошларида ўз тараққиёт чўққисига кўтарилди. Жадидчилик ижтимоий, сиёсий, маърифий ҳаракат сифатида “жадид” – “янги”гина эмас, ҳақиқатан “янги тафаккур”, “янги инсон”, “янги авлод” мафкурасига айланди. Дарҳақиқат, мазкур даврда Туркистон халқларининг ижтимоий-сиёсий онги, маданияти, санъати ва миллатнинг маънавий юксалишидаги барча ижобий ўзгаришларни жадид тараққийпарварларининг иштирокисиз тасаввур этиб бўлмайди. Жадидлар Туркистоннинг ўрта асрчилик жаҳолатларини очиб ташлади ва тарихан қисқа даврда миллий матбуот, маориф, театр соҳаларини дунёга келтирди.

Бироқ, Туркистонда жадид тараққийпарварларининг фаолияти учун ҳар доим ҳам етарли шароит бўлмади. Улар доимий равишда таъқиб ва тазйиқлар остида иш олиб бордилар. Россия империясининг Туркистонда фаолият олиб борган масъуллари, хусусан, Н.Остроумов раҳбарлигидаги миссионерлик тарафдорлари ва уларнинг империяпараст матбуоти, айниқса, салбий роль ўйнади. Бу масалада Туркистон тараққийпарварларидан, “Турон” жамияти аъзоси Салоҳиддин Муфтизода жадидларнинг “Нажот” газетасида ўзини тараққийпарвар (жадид ва тараққийпарвар сўзлари бир маънода қўлланган-муаллиф) деб таништирган У.Ҳусайиновнинг “Туркистанский курьер” газетасини тараққийпарварлар учун хизмат қилган газета сифатида таништиришига қарши чиқади. Муфтизода “Туркестанский курьер”нинг Туркистондаги миссионерлик фаолиятига оид мақолаларини мисол келтириб, Ҳусайиновнинг садоқатини “таҳқиқсиз садоқат” деб баҳолайди. У фикрини “Тараққийпарварлик дин ва шариат ила қойимдир” деб яқунлайди¹³³. “Нажот”да Шокиржон Раҳимий ҳам “Хурриятдан нечук фойдаланамиз” мақоласида Салоҳиддин Муфтизодани қўллаб, миссионер

¹³³ МУФТИЗОДА С. Таҳқиқсиз садоқат. Нажот. 1917 йил 6 май. №12. – Б. 1.

Остроумов бобой Туркистонни қалин кўрпага ўраб ухлатишда ўзига қадимчи уламоларни дўст этди¹³⁴, деган эди.

Барча жаҳид матбуоти вакиллари қатори “Нажот” газетаси ҳам ўзининг ҳар бир сониди таълим ва тарбия масаласига кенг ўрин берди. Жумладан, “Нажот”нинг биргина 15-сониди Тошкентда ўрта мактабларга кирадиган ёрдамга мухтож ёшлар учун моддий, маънавий ёрдам бериш мақсадида “Гулистон” жамияти ташкил этилганини¹³⁵, Самарқанд ёшларининг (*жаҳидлар-муаллиф*) ташаббуси билан алоҳида муаллим ҳозирланиб, 40-50 киши ўқийдиган кечки таълим курси ташкил этилаётгани ва унда ўқишга ҳавасмандларнинг жуда кўп эканлигини маълум қилади¹³⁶. Шунингдек, Қўқонда шаҳарнинг бир қанча очик фикрли ёшлари йиғилиб 3 май куни “Хуррият” номида янги нашриёт ширкатини таъсис этганлари¹³⁷, қўқонлик Имомназар қори Али Назар ўғлининг Қўқонда ўзининг Миср, Истамбул, Байрут ва татар нашрларидан чиққан китобларига бошқа янги китобларни қўшиб, “Замон” номли кутубхона очганини ёзади¹³⁸. Мазкур сонда Каспийорти вилоятининг Ашхобод шаҳридан ҳам маълумот беради. Унда Ашхободда 200 атрофида мусулмон аҳолиси тўпланиб, аввало мусулмонлар учун бир жамияти хайрия тузиш, шаҳарда бир қироатхона (кутубхона) очиш ва вилоятда бир туркий газета ташкил этиш масалаларини муҳокама қилганлиги ҳақида ёзади¹³⁹. Айтиш мумкинки, “Нажот” ўтган асрнинг бошларидаги Туркистондаги таълим ва унинг ўткир муаммоларини акс эттирган муҳим манбадир. Бу газета миллат мураббийси бўлган улуғ дарға Мунаввар қорининг илмий ғоялари ва унинг мазкур даврдаги Туркистон таълими тараққиётидаги хизматларини ўрганишда беназир манба ҳисобланади.

Яна бир Туркистон жаҳидларининг муҳим нашри “Хуррият”дир. Газетанинг биринчи сониди муҳаррир

¹³⁴ Ш.Р.Хурриятдан нечук фойдаланамиз // *Нажот*. 1917 йил 26 май. № 16. – Б. 2.

¹³⁵ *Нажот*. №15. 1917 йил май. 4-5 б.

¹³⁶ *Нажот*. №15. 1917 йил май.

¹³⁷ *Нажот*. №15. 1917 йил май.

¹³⁸ *Нажот*. №15. 1917 йил май.

¹³⁹ *Нажот*. №15. 1917 йил май.

Мардонқули Шоҳмуҳаммадзода “Таъмини истиқбол” мақоласида мазкур газетанинг вазифаси деб халқимизнинг маънавий камолоти ва илми ривожига хизмат қилишини маълум қилади, унинг маърифати равнақи учун курашга ваъда беради¹⁴⁰. А. Абдужабборзода ҳам ўз мақоласида барча инқилобларнинг боши мактабдир, дейди ва муаллимларни мактаб ислохотига бел боғлашга чақирган¹⁴¹. Маҳмудия мактаби муаллими ўз мақоласида “Ҳаёт йўлида биринчи масала мактаб масаласидир” дейди ва мавжуд шароитни таҳлил қилади. У Самарқандда бор йўғи 2-3 та жадид мактаби мавжуд бўлиб, уларда ҳам ҳеч қандай назоратнинг йўқлиги ва иқтисодий жиҳатдан уларнинг нақадар ночорлигига аҳамият қаратади. Самарқандда ташкил этилган “Анжумани маориф” жамияти томонидан шаҳарда муаллимлар тайёрловчи мактаб (дорулмуаллимин) таъсис этилиши зарур, деб ҳисоблайди. Муаллиф “Анжумани маориф” жамиятдан мактабларни моддий, маънавий жиҳатдан қўллаб-қувватлашда ёрдам қўлини узатишларини сўрайди¹⁴². М. Шоҳмуҳаммадзода “Туркистонда қаҳати рижол” мақоласида ҳуррият қўлга киритилди, инқилоб амалга ошди, энди яна илм, яна маориф керак, дейди. Мақолада “...бугун манаман деган бойларимиз ҳам қонун олдида ўзларини мудофаа этарлик билимга эга эмас”, дейди. У Самарқандда рус тилини ўргатадиган 30-40 кишилик кечки мактаб очилаётгани ҳақида ўқувчиларга ахборот бериб, унинг учун муаллим ҳам таъсис этилганини ёзади¹⁴³. Шунингдек, Иброҳим Тоҳир “Мактаб ва мадрасалар ислоҳи” мақоласида ҳурриятдан (1917 йил февраль инқилоби-муаллиф) 4-5 кун ўтиб, Мунаввар қори ўз уйида Туркистонда мавжуд барча турдаги мактабларнинг ўқитувчиларини тўплаб мажлис ўтказгани ҳақида ёзади. Мажлис якунига кўра иштирокчилар 8 кишидан иборат алоҳида комиссия тузганлар. Улар ўлкада 5 йиллик таълим тизими ва унда ўтиладиган фанлар ва дастурий режаларини ишлаб чиқганликлари ҳақида ахборот беради. И. Тоҳир мажлис аҳли бошланғич таълим йўлга қўйилганидан сўнг

¹⁴⁰ “М.Ш.” Таъмини истиқбол//Хуррият. №1. 1917 йил 12 апрель.

¹⁴¹ Хуррият. №5. 1 май 1917 йил.

¹⁴² М.Н.К. Ҳаёт йўлинда // Хуррият. №6. 4 май 1917 йил. 4 б.

¹⁴³ М.ШОҲМУҲАММАДЗОДА. Туркистонда қаҳат рижол // Хуррият. №6. 4 май 1917 йил.

яна мадрасалар ислохотига киришиш масаласини мунозара этишга келишганликларини оммага маълум қилади¹⁴⁴. Бу масала жадидларнинг яна бир йирик нашри “Улуғ Туркистон” газетасида ҳам кенг кўламда муҳокама этилди. Газетанинг вақтинча муҳаррири Содиқ Абдусатторов “Умумий таълимнинг асослари” мақоласида Туркистон минтақасида умумий таълимни йўлга қўйиш масаласи юзасидан ўз фикрларини баён этади¹⁴⁵. Бироқ, сиёсий воқеаларнинг кейинги ривожини бу ишларнинг тизимли равишда амалга оширилиши учун имконият бермади.

Туркистонда сиёсий жараёнларнинг тезлашиб бориши билан “қадим” “жадид” муаммоси, яъни кутилаётган сайловлар олдида уламолар ва жадид тараққийпарварларининг зиддиятлари кескин кўриниш олди. Натижада “Шўрои Исломи”нинг нашри бўлган “Нажот” газетаси тўхтатилиб, ўрнига Туркистон Ўлка мусулмонларининг Марказий Шўроси нашри сифатида Мунаввар қори ва Заки Валидийлар муҳаррирлигидаги “Кенгаш” газетаси иш бошлади. Мақсад жамиятнинг янада кенгроқ қисмини жадид ғоялари атрофида бирлаштириш, уларни Туркистонда ҳукмрон сиёсий кучга айлантириш эди. Улар қисқа вақтда “Турк адам Марказият” фирқасини туздилар. “Талабалар жамияти”, “Хўқанд муаллимлар Иттифоқи” каби қатор жамиятлар ташкил этилди. Шунингдек, татарларнинг “Иттифоқ”, қозоқларнинг “Ихтиёт жамият”лари, айрим рус жамиятлари билан ҳам маълум ҳамкорлик келишувларига эришдилар¹⁴⁶.

Газета қанчалик сиёсий ғоялар асосида ташкил этилганига қарамай жадид матбуотига хос белгилардан асло узоқлашмади. Яъни, жадид тараққийпарварларининг таълим сиёсатидан воз кечмади. “Кенгаш” газетасининг илк сонидида “Тошкентда муаллимлар курси” номли хабар босилган. Унда Туркистон мактаблари учун сув ва ҳаводек зарур бўлган муаллимларни тайёрлаш мақсадида икки ойлик ўқув курси ташкил этилиши, унинг дастурий режаси, ўтиладиган фанлар ҳақида маълумот берилди. 1917 йилнинг 1 июлидан иш бошлаши кўзда тутилган бу

¹⁴⁴ Хуррият. №10. 19 май 1917 йил.

¹⁴⁵ СОДИҚ. Умумий таълимнинг асослари // Улуғ Туркистон. № 4. 1917 йил 8 май. 1 б.

¹⁴⁶ “Кенгаш” №1. 25 июн 1917 йил.

Ўқув курсини ташкил этишдан иккинчи мақсад – Туркистон ўлкасининг турли бурчакларидан ташриф буюрган ёшларнинг қисқа муддатда сиёсий савиясини ошириш ва уларни сайловларда сиёсий ҳаракатга тортиш масаласи ҳам кўзда тутилган эди. 1917 йил ёзи икки инқилоб орасида Туркистон тарихида минг йиллардан буён орзу бўлган ғалати ҳолатлар юз бераётган эди. Тошкентда татар, ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман болалари ватан озодлиги йўлида қўлни қўлга берди, улар ҳақиқий қардошлардек ягона маслак атрофида бирлаша бошладилар. Бу нодир ҳодиса айни пайтда ниҳоятта мароқли эди. Газеталар Қримда, Қозонда, Истамбулда, Бокуда, Тошкентда нашр этилар, уларнинг мақсад, мафқурасию тили бир бирига шу қадар яқин эдики, уларнинг ҳеч бири таржимонга муҳтож эмасди. Улар Қошғару Ҳиндистонда ҳам бемалол ўқилар эди. Ҳаммани ташвишга солган ягона маслак она юрт, туркийларнинг бешиги Туркистон озодлиги масаласи эди. Шундай мунозарали мақолалардан бири “Очиқ сўз” газетасида эълон қилинган Абдуваҳҳоб Муродий, Салимхон Тиллахонов, Абдуқаюм Рамазонлар томонидан ёзилган “Миллий матбуотимиз диққатини” номли мақола бўлди. Унда Тошкентлик ёшлар барча нашрларга мурожаат этиб, матбуотда халқимизни камситув маъносида ишлатилган “сарт” ва “сартия” сўзларини таъқиқлашни талаб этади. “Улуғ Туркистон”да муҳаррири Кабир Бакир “Қардошлик номина” мақоласида ўзининг Татаристонда вақтида ҳам “сарт” сўзидан фойдаланмаганлигини, аксинча Туркистон турклари тарзида ёзганлигини айтади. Бироқ, Кабир Бакир мазкур масалага чуқурроқ тўхталиб, сарт сўзи Остроумов томонидан кашф этилмаган аксинча, Навоий ва ундан олдинги туркий манбаларда ҳам бу сўз учрашига эътибор қаратади. Миллатни улуғлаш ёки унинг обрўсини тўқиш, бу унинг қандай ном билан аталишига боғлиқ эмас. Бу миллат вакиллариининг қаҳрамонлиги, шижоати ва ғайрати, илму урфони билан белгиланади, дейди¹⁴⁷.

“Кенгаш” газетасининг 4-сонида ҳам “Тошкентда икки ойлик муаллимлар курси” номли хабар босилган. Унда Туркистон Ўлка мусулмонларининг Марказий Шўроси

¹⁴⁷ “Улуғ Туркистон”. №15. 15 июл 1917 йил.

қошида ташкил этилган ўқув курси ҳақида ўқувчиларга янада кенгроқ ахборот берилган. Курснинг мудирини Қозон билим ҳайъатининг аъзоси, Америка университетида таҳсил олган Бурҳон Ҳабиб бўлиб, унинг ўзи ҳам дарс берган. Курс ўқувчиларига Истамбул университетида таълим олган Муҳаммад Амин Афандизода, ўз замонасининг етук муаррихи Аҳмад Заки Валидий, Қозон билим ҳайъати аъзоси Азалиддин Сайфулмулк, Тошкентлик тажрибали мударрислардан Иброҳим Афанди Тоҳирий, Неъматулла Абдулла каби етук мутахассислар дарс бериши ёзилди¹⁴⁸. Шунингдек, Бурҳон Ҳабибнинг “Туркистонда маориф ишлари” мақоласида ҳам Туркистонда маорифнинг ўткир муаммоларини ҳал этиш масаласидаги илғор қарашлари илғори сурилади¹⁴⁹.

“Улуғ Туркистон”нинг 22-сонида Нуширавон Ёвушев ўзининг “Ўқув йўлида бир тавсия” мақоласида Туркистонлик қизлар учун Оренбург губернаторлиги Трилицк шаҳридаги Латиф Яушевнинг 5 йиллик қизларнинг ўрта махсус мактабини таклиф этади. Унда ўқиган қизлар келиб, албатта, Туркистон ўлкасида таълимнинг ривожига ҳисса қўшишига ишонч билдиради¹⁵⁰.

“Хуррият” газетасининг ҳам ҳар бир саҳифаси ўлканинг илм-фани равнақи ҳақидаги маълумотлар билан тўлган. Хусусан, Самарқандда мавжуд “Зарафшон” кутубхонасининг китоблари ва сотув нархлари кўрсатилди¹⁵¹. Газетада таълим борасидаги турфа янгиликлар ҳақида, айниқса, Бухоро амирлиги ҳақида ҳам кўплаб хабарлар босиларди. Жумладан, Амирликнинг энг йирик диний уламоларидан “Қоракўл қозиси Ўроқ Икромиддин махдум судур рутбасини олиб, Чоржўй вилоятига қози бўлган. Икромиддин махдум Бухоронинг яхши тараққийпарварларидан эски газеталарни ўқиб, ўз уйида татар ва ўзбек муаллимларини сақлаб болаларни усули жадида билан ўқитар эди. Эшитишимизга кўра Икромиддин махдум Когондаги ёшларга (жадидларга-муаллиф) буюк бир маблағ иона бермиш”¹⁵² деб

¹⁴⁸ “Кенгаш” №4. 1917 йил 25 июл.

¹⁴⁹ “Кенгаш” №7. 1917 йил 6 август.

¹⁵⁰ ЁВУШЕВ Н. Ўқув йўлида бир тавсия // Улуғ Туркистон. №22. 1917 йил 12 август.

¹⁵¹ Хуррият. 1917 йил 26 сентябрь. №41.

¹⁵² Хуррият. 1917 йил 29 сентябрь. №42.

ёзади. Шунингдек, Бухоронинг Қозоли шахридаги бухоролик ёшларнинг “театр тўғараги” тузилгани ва “қадимчи” Абдурахмон Карвонбоши ўша тўғаракни ёпиш мақсадида ва тўғарак аъзоларини 75 даррадан урдириш ниятида ариза йиғиб юргани, тўғарак аъзолари бу ҳақида эшитгач, “Ёш бухоролик”лардан ёрдам сўрагани ҳақида ҳам хабар беради¹⁵³.

1917 йилнинг сентябрь ойидан Қўқон шахрида нашр этила бошлаган “Эл байроғи” газетаси ҳам туркистонлик жадид тараққийпарварларининг таълим сиёсатини акс эттирган нашр ҳисобланади. Газетанинг 12-сонида Уфа мадрасасидан талаба Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг “Таассуфлик воқеа” хабари босилиб, унда Туркистоннинг фарзандидек бўлиб қолган Нуширавон Ёвушевнинг жуда ёш ўлимига таассуф билдиради ва унга жаннати наъимларни тилайди¹⁵⁴. Шунингдек, “Эл байроғи”нинг 17-сонида Оренбургдаги “Ҳусайния” мадрасаси талабаси Умархўжа Хўжаев ватандошлари Носирхон Ҳожи ва Бобобек Норбўтабековларга унинг бир йиллик ўқиш пулини тўлаб бергани учун миннатдорчилик билдиради. Уфанинг “Олия” мадрасасида таҳсил олаётган Мирмуҳсин Шермуҳаммедов эса “Қўқон ёшларига мурожаат” мақоласида қиш яқинида ўзининг иқтисодий таъминоти оғирлигини маълум қилади. У ўқишни битира олмай, ватанга ноумид қайтмаслиги учун юртдошларидан ёрдам сўрайди¹⁵⁵.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Туркистоннинг мустамлака даврида нашр қилинган жадид матбуоти саҳифалари ўлкамиз тарихининг ажралмас қисмидир. Унда ўз даврида Туркистон минтақасининг иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳаётида кечган барча ҳолатлар бирдай ўз аксини топган. Айниқса, улар Туркистонда таълим соҳасини ривожлантириш, мактаб ва мадрасалар ислоҳоти ҳақида кенг, бир пайтда долзарб ва ўткир материалларни бериб борганлар. Бу газеталарнинг бирортаси узоқ вақт фаолият кўрсата олмади. Гарчи шундай бўлсада, улар қисқа муддатда туркистонликларнинг ҳақиқий маънодаги муҳокама минбарига айланиб улгурар эдилар. Уларнинг

¹⁵³ Хуррият. 1917 йил 29 сентябрь. №42.

¹⁵⁴ Эл байроғи. №12. 1917 йил 9 декабрь.

¹⁵⁵ Эл байроғи. 1918 йил 23 январ. № 17. 4 – бет.

саҳифаларида Бехбудий, Мунаввар қори, Абдурауф Фитрат каби кўпгина миллатимиз даҳоларининг, буюк мураббийларнинг қарашлари ўз аксини топгани билан янада қадрлидир. Уларда юртнинг келажаги, дин ва қадриятлар, айниқса фарзандлар таълими, муаллим ва мударрисларнинг савияси, касбий салоҳияти ва тарбия усуллари тўғрисидаги кўплаб мунозаралар чоп этилди. Ўша даврда муҳарририятга келган турли хабар ва мактублар ҳам мазкур мақолаларнинг Туркистон халқи учун катта таъсир кучига эга бўлганлигидан далолат беради.

Бугунги кунгача мазкур газеталарнинг кўпгина сонлари етиб келмаган. Уларни Россиянинг марказий шаҳарларидан, Татаристон ва бошқа ҳудудлардаги кутубхона ва архивлардан қидириб топиш ва махсус тадқиқ этиш масаласи ҳозирда муҳим вазифалардан бири бўлиб турибди. Чунки, бу газеталарнинг барчаси ХХ аср бошларидаги ўзбек миллий матбуотининг энг ёрқин юлдузлари сифатида ватанимиз тарихда мустаҳкам ўрин эгаллайди.

Баҳром ИРЗАЕВ,
“Қатағон қурбонлари хотираси”
музейи катта илмий ходими
Умрилла ОРТИҚОВ,
СамДУ академик лицейи ўқитувчиси

ЖАДИД МАТБУОТИ САҲИФАЛАРИДА ТУРКИСТОНДАГИ СИЁСИЙ ЖАРАЁНЛАР

ХІХ асрнинг охирида Туркистонга кириб келган жадидчилик ҳаракати маърифий, ижтимоий-сиёсий оқим сифатида ўлка тарихида залворли ўрин эгаллайди. Бу ҳаракат ташқаридан қараганда кўпроқ маърифий ғояларни илгари сургандек кўринсада, моҳиятан сиёсий мақсадларни ифодалар эди. Боиси, минг йиллик давлатчилик маданиятига эга бўлган Туркистон халқи бир лаҳза бўлсин мустамлака зулмига рози бўлмади. Туркистон жадидлари истиқлол учун, истиқбол учун ҳаёт мамот курашига киришди ва бу курашдан асло чекинмади. ХХ асрнинг бошларида ўз тараққиёт чўққисига кўтарилган бу оқим минтақада

миллий уйғониш, миллий ғоя ва миллий мустақиллик учун курашни бошлаб берди. Дарҳақиқат, мазкур даврда жаид тараққийпарварлари ўлкада содир бўлган барча ижтимоий, сиёсий, маданий ўзгаришларда фаол иштирок этдилар. Халқнинг озодликка бўлган интилишининг ортиб бориши, жаидларни маърифатчиликдан сиёсий кураш майдонлари сари етаклади. Айниқса, 1917 йил феврал ойида Россия империясида подшо тузуми ағдарилгач, Туркистонга мухторият олиш масаласи империяда яшовчи барча тараққийпарварларнинг бош муаммосига айланди.

Муваққат ҳукумат томонидан 9 кишидан иборат Туркистон Комитети таъсис этилганди. Унда европалик миллатлар вакилларидан Шчепкин раҳбарлигидаги 5 кишига Садриддин Мақсудий, генераль Абдулазиз Давлетшин, Алихон Букейхонов, Муҳаммаджон Танишпаевлардан иборат мусулмон вакиллари ҳам киритилди. Уларнинг кўпчилиги Туркистонга умуман келмаган. Боиси мусулмон вакиллари номигагина ҳукумат аъзоси бўлиб, амалда ҳеч қандай ҳокимиятга эга эмасди¹⁵⁶. Мавжуд вазиятда 1917 йилнинг 9 март куни Тошкентда Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигида Мустафо Чўқаев, Абдулвоҳид қори, Миркомил Мўминбоев, Аҳмадбек Темурбеков каби бир гуруҳ аъзолар “Турон” жамиятидан ихтиёрий равишда ажралиб чиқди ва мустақил сиёсий жамият – “Шўройи Исломия” партиясига асос солдилар. “Шўройи Исломия” Туркистондаги барча ташкилотларни сиёсий бир кучга бирлаштириш мақсадида ўз номини “Туркистон Шўройи Исломия жамияти” деб ўзгартириб, қозоқларнинг “Ихтиёт союзи”, татарларнинг “Иттифоқ” жамиятлари билан алоқа боғлади. Шунингдек, Самарқандда “Клуб Исломия”, “Мирваж ул-ислом”, Андижонда “Мифтах ул-маориф”, “Озод халқ”, “Сана ул-ислом”, Қўқонда “Мусулмон меҳнаткашлари Иттифоқи”, Каттақўрғонда “Равнақ ул-ислом” каби қатор ташкилотлар дунёга келди. Туркистоннинг мустамлака халқларини мухторият сари етаклаш ва барча тараққийпарвар кучларни ягона сиёсий ҳаракатга бирлаштириш мақсадида 1917 йил апрелда М.Чўқаев бошчилигида “Туркистон Ўлка Марказий мусулмон шўроси” тузилди.

¹⁵⁶ “Кенгаш” № 5. 1917 йил 28 июл.

Ўлкада жадид тараққийпарварларининг ғоя ва интилишларини қўллаб-қувватлайдиган, уларни бирлаштирувчи, молиялаштирувчи сиёсий ташкилот мавжуд бўлмаган бир шароитда – матбуот Туркистон жамиятининг ижтимоий онгига таъсир этиши мумкин бўлган ягона **нажотга** айланди. “Шўрои Исломи”, “Нажот”, “Кенгаш” каби жадид газеталари саҳифалари жадид маърифатпарварларининг ижтимоий-сиёсий қарашларини, уларнинг маслак ва мақсадларини ўзида акс эттирди.

“Улуғ Туркистон” газетасининг 3-сонидан Нуширавон Ёвушев “Туркистонга автономия олуви ҳаққинда” номли мақоласида биринчилардан бўлиб, Муваққат ҳукумат томонидан эълон қилинган демократик эркинликлардан фойдаланган ҳолда Туркистонга мухторият олиш масаласини илгари суради. У “Россия империясида 30 млн туркий халқ вакиллари яшайди. Уларнинг ҳаммаси учун ҳам Туркистон халқи автономия олуви керак ва бунинг учун барча қардош туркий қавмлар ҳам ёрдам бермоғи лозим. Бунинг учун ҳозирча қурол, оқча йўқ аммо уларни топа биламиз ва буни керак деб биламиз”, деб фикрини яқунлайди¹⁵⁷. Шундан сўнг мухторият масаласи матбуотда кенг тарғиб этилди. Бироқ, энг зарур пайтда ўлкада барча кучларни ягона мақсад остида бирлаштиришнинг имкони бўлмади. Хусусан, Маҳмудхўжа Бехбудий ўзининг “Муҳтарам Самарқандликларга ҳолисона арз” мақоласида Самарқандда ташкил этилган “клуб Исломия” жамияти тақдиридан ҳикоя қилади. У “...жамият яхши ниятда очилган эди. Аммо турли манфаатлар асосида тўпланган оломон ишга яроқсиз бўлиб чиқди. Ҳамма ўз интилиши кетидан қувиб урушиб кетдилар. Иттифоқ қўлдан чиқди, аксинча низолар натижасида бирлик қўлдан кетди¹⁵⁸ дейди. “Хуррият” газетасининг муҳаррири Мардонқули Шохмуҳаммадзода “Туркистон партиялари ва нодонлик” номли мақоласида Бехбудий томонидан илгари сурилган муаммони минтақа мисолида таҳлил қилади. У “Туркистонда ҳам партиялар кўп экан, лекин мақсадларини билмадик. Андижонда миркомилчевин (Миркомилбой Мирмўминбоев-муаллиф) ва мираҳмадчевин (Аҳмадбек

¹⁵⁷ “Улуғ Туркистон”. №3. 1917 йил 5 май.

¹⁵⁸ Хуррият. №10. 19 май 1917 йил.

Темурбеков), Тошкентда уламочевин, Самарқандда нифоқчевин ва нафсониятчевин партиялари бор. Уларнинг манбаси нодонлик, манбаси илмсизлик. Бунинг оқибати ёмон бўлар” дейди. М.Шоҳмуҳаммадзода барчани тор доирадаги мақсадларни бир четга қўйиб юрт тақдири учун миллий бирликка чақиради. У аччиқ сўзлар билан бўлсада ўз мақсадини ёзади, халқнинг сиёсий қудратини тилбирликда, ҳаммаслакликда кўради. Муаллиф бундай шароитда барчани жадид тараққийпарварлари атрофида бирлашишга чақиради ва “Ёшларимиз (жадидлар-муаллиф) иззат-нафс, мансабларни қўйиб ҳолис, манфаатларсиз, халққа хизмат этарлар. Бу йўлда қаршиликларга чидарлар. Бу кун хизматлари маълум бўлмай қолса, ўлганидан сўнг маълум бўлар”, деб мақолани тугатади¹⁵⁹.

“Улуғ Туркистон” газетаси ҳам Туркистоннинг келажаги масаласига алоҳида эътибор билан қаради. Хусусан, Нуриддин Сайфулмулк ва Иброҳим Тоҳирларнинг “Халқ жумҳурияти” мақоласида Туркистон учун бошқарувнинг демократик республика усулини илгари суради ва у ҳақида ўқувчиларга кенг қамровли маълумотлар беради. “Демократия бу жамиятга тенг ҳуқуқлар, умумий сайловлар, бепул таълим ва тиббий хизматларни жорийлаш демакдир” деб барчани бошқарувнинг Республика шакли учун овоз беришга чақиради¹⁶⁰. Шунингдек, “Улуғ Туркистон” минтақадаги ички низо ва нифоқларга зудлик билан чек қўйиш масаласини кўтаради. Газетанинг 8-сонида босилган “Шоён таассуф ва воқеалар” мақоласида муаллиф “Тўрон” газетасининг ёпилиши билан боғлиқ жанжалларни, уларнинг эски шаҳардан қувилиши ҳамда “Шўрои Ислом” ташкилотига қарши “Иттифоқи муслимин”нинг пайдо бўлиши билан боғлиқ воқеаларни таҳлил этади. Аслида бу низолар фақатгина Туркистоннинг маҳаллий миллатлари, мусулмонларнинг мағлубиятига сабаб бўлишини, бундай сиёсий ўйинлар эса империяни қўлдан чиқармаслик учун интилувчи кучларнинг ҳийласи эканлигини уқтиради¹⁶¹. Бироқ, кутилган сиёсий бирлик қўлга киритилмади. Айниқса, Дума учун сайловларда “жадид”

¹⁵⁹ Хуррият. 1917 йил 29сентябрь. №42.

¹⁶⁰ “Улуғ Туркистон” №6. 20 май1917 йил. 2-3 бетлар.

¹⁶¹ “Улуғ Туркистон” №8. 31 май 1917 йил. 1 б.

ва “қадим” низолари атайлаб ўрчитилди. Уламоларнинг ёш тараққиёпарар кучларга қарши қўйилиши аҳолининг катта қисмида жадидларга нисбатан ишончсизликни кучайтириб юборди. Бу борада “Улуғ Туркистон”да “Ўролбой”нинг “Кичкина фелетон” номли ҳажвияси босилган. Унда янги Думага “Уламо” ва “Шўрои Исломи” жамиятларидан сайланган мусулмон депутатларининг ўзаро низолари кулгига олинган. Уларнинг ўртасидаги мунозаралар Туркистон тараққиёси учун эмас, таназзули учун хизмат қилишига, душманларнинг ғалабасига олиб келишига сабаб бўлишини кўрсатади. Энг қизиғи, Думага ҳамон эски подшо замонидаги раис раҳбарлик қилаётганига эътибор қаратади ва “хуррият”нинг фақат қоғозда қолаётганига шаъма қилади. Муаллиф агар Думада бу аҳвол бўлса халқ бошсиз қолмайдими деган савол қўяди ва халқнинг боши бўлса шул кимсаларни сайлайдирмиди, деб ҳикояни якунлайди¹⁶².

“Улуғ Туркистон”нинг 23-сонида “Содиқ” (Содиқ Абдусатторов-муаллиф) “Миллий хоссамизни изҳор қилайлик” мақоласида Туркистон халқи учун ўта муҳим онларда барчани бирликка чақирса, “Солдат”, “Миллий сармоя керак” мақоласида истиқлолни қўлга олишнинг ягона асоси миллий армияни тезроқ бунёдга келтириш зарурлигига, бу мақсадда бойларни ҳимматли бўлишга ундайди¹⁶³.

Туркистон тарихида жуда муҳим ўрин тутадиган вақтли матбуот нашрларидан бири “Эл байроғи” газетасидир. “Яшасин қўшма халқ жумҳурияти” шиори билан иш бошлаган газетанинг илк сони 1917 йил 8 сентябрь куни нашр этилган. Туркистон мухторияти учун жиддий курашга киришган жадид тараққиёпарварлари ўз матбуот нашрлари учун бу пайтда ўлканнинг нисбатан тинч ва ички низолар камроқ бўлган Қўқон шаҳрини танлайдилар. Ашурали Зоҳирий ва Бўлот Солиев муҳаррирлиги остида иш кўрган “Эл байроғи” саҳифалари асосан Туркистондаги сиёсий воқеликларнинг ўзида акс эттирди. Газетанинг дастлабки сонида “Мусулмонлар шаҳар думасига сайлов кунлари яқинлашадир, ғофил қолманглар!” мурожаати билан бошланади. Унда халқни бирликка, бир байроқ,

¹⁶² “Улуғ Туркистон”. №22. 12 август 1917 йил.

¹⁶³ “Улуғ Туркистон”. №23. 1917 йил 15 август.

бир мақсад остида бўлувга чақиради. Шунингдек, “Шаҳар думасина депутат сайлови” мақоласида муаллиф барчани сиёсий жараёнларда фаол бўлишликни талаб қилади. Мақолада Феврал инқилоби натижасида подшо ҳукумати жорий этган бошқарув тизимидаги ўзгаришлар ўз ифодасини топган. Муваққат ҳукумат қарори асосида Дума ваколатларининг оширилганлиги, хусусан, унинг қарорини аввалгидай Губернатор таъқиқлай олмаслиги таъкидланади. Халқнинг сиёсий саводхонлиги, сиёсий фаоллиги Туркистон истиқболи учун муҳим эканлиги уқтирилади. “Халқ сайловлар орқали ўз келажагини ўзи куради”, дейди муаллиф¹⁶⁴. Бу пайтда умум Россия империяси даражасида большевиклар гўёки мазлум қатламлар манфаатларини ҳимоя қилувчи куч сифатида тобора катта мавқеъ ортира борди. Аслида бу ҳам сиёсий найранг бўлиб чиқди. Газетанинг 1-сонида чоп этилган Сардорнинг “Бизнинг меҳнаткашлар” мақоласи мана шу мавзуга бағишланди. Унда Туркистоннинг барча халқлари хору забун, ҳуқуқсиз меҳнаткашлардир, деб хулосаланади.

“Эл байроғи”нинг 8-сонида “А. Бек”нинг “Виждон имтиҳонлари”мақоласида муаллиф сайловда ғалаба қозонган уламоларни Таъсис мажлисида Туркистон халқи эрку озодлиги учун курашга, фаол бўлишга чақиради. Бироқ, бу пайтда энди ҳокимият тўлиқ большевиклар қўлига ўтган эди. Газетада Октябрь инқилоби ғалабаси ҳақида маълумот ва Троцкийнинг телеграф Қарори нашр этилди. Бироқ, ҳеч қандай муносабат билдирилмади.

“Қипчоқ” ўзининг “Бу кундан киришурга тейиш” мақоласида Марказий Россияда кечаётган сиёсий жараёнлардан ташвишга тушиб, мақолани “Кундан кун ваҳма ортади...” деган жумла билан бошлайди. Муаллиф Марказий нашрлардаги большевикларнинг баландпарвоз ваъдаларига ишонмайди. Аксинча, фикрини “Туркистон халқининг келажаги олдида масъулият янада ортди”, деб якунлади¹⁶⁵. Большевикларнинг ҳокимиятга келиши билан Туркистон тараққийпарварлари ўта қалтис вазиятда Кўқон шаҳрида барча кучларни тўплаб Туркистон Мухориятини

¹⁶⁴ Эл байроғи. №1. 1917 йил 8 сентябрь.

¹⁶⁵ Эл байроғи. №8. 1917 йил 3 ноябрь.

эълон қилди. “Эл байроғи” газетаси Мухториятнинг нашр органига айлантирилди. Газета “Яшасун Туркистоннинг ерлик мухторияти!” деган янги шиор, янги ғайрат билан ишни давом эттирди.

“Эл байроғи”нинг 12-сонининг биринчи саҳифасида “12-раби ул аввал (13 декабрь) Мавлуд ал-Наби” кунида Умумтуркистон мусулмонларининг “Мухторият байрами” бўладир. Мазкур кун Туркистон мамлакатининг ҳар жойида “Миллий сармоя” учун ионалар йиғиладир. Ҳар бир мусулмон шул кунни улуг байрам этиб, ҳукуматга қадар алҳол ёрдам этмоқлари лозимдур”, деб қарор берилди¹⁶⁶.

“Тарих такрорланди” мақоласида эса муаллиф “Туркистон ўзининг бойлиги, қулай иқтисодий жойлашганлиги билан ҳамма замонлар ҳам қўшниларни ўзига тортиб келган. Аввали, форслар, юнонлар ва араблар истило этиб, ўз мулкларига айлантирмоқчи бўлганлар. Аммо, улар ҳеч қачон мақсадига эриша олмади. Мусофирдек келиб кетдилар. Яна бир бор бу такрорланди. Туркистоннинг 10 миллионли халқининг орзу умидларининг ушалиши сифатида, Туркистоннинг пойтахти бўлган Қўқон шаҳри 40 йиллик мустамлака азобларидан қутулди. Тарих такрорланди, ҳудди авваллари бўлганидек халқ азму шижоати ўлароқ қатъий қарор қилди. 1917 йил 27 ноябрда Туркистон халқи ўз истагини оламга эълон қилди. Биз учун эмди монельлик йўқ, фақат сабот ва матонат билан режалар амали учун фақат кураш керак” дейди¹⁶⁷.

“Эл байроғи”нинг шу сонидида “Мухториятли Туркистоннинг муваққат ҳукумати”нинг 1917 йил 29 ноябрдаги чиқарган Қарорлари ҳам эълон қилинган. Унда 27 ноябр куни Қўқон қурултойида сайланган 54 нафарлик муваққат халқ Шўроси ва 12 нафарлик Туркистон мухторияти муваққат ҳукумати аъзоларининг рўйхати эълон қилинди. Шунингдек, Туркистон Мухторияти муваққат ҳукумати аъзоларини шўро қарорисиз таъқиб этиш мумкин эмас ва уларнинг шахси даҳлсиз ва сихатликлари, жонларига қасд этиш 10 миллионлик Туркистон халқига жабр этишга баробардир. Уларнинг ҳимоясини қурултой халқнинг ўзига топширади” дейилади.

¹⁶⁶ Эл байроғи. №12. 1917 йил 9 декабрь.

¹⁶⁷ Эл байроғи. №12. 1917 йил 9 декабрь.

Газетанинг 2-бетида 27 ноябрь куни Қўқонда Туркистон мусулмонларининг IV қурултойида сайланган ҳукумат аъзолари номма – ном берилиб, уларнинг вазифалари ҳамда Туркистон мухторияти муваққат ҳукумати ички-ташқи сиёсатининг устивор вазифалари белгиланди. Улар худодан мадад деб иш бошладилар. Шунингдек, газета саҳифалари Туркистоннинг барча ҳудудларда, қўплаб масжид ва жамоат биноларида ўтказилган халқ йиғинлари ҳақида ўқувчиларга хабар берди. Хусусан, Тошкентда 60 минг кишилиқ, Наманганда 100 минг кишилиқ митингларда халқ қувонч билан “Яшасин Туркистон ерлик мухторияти ва унинг ҳукумати!” деб ёзилган шиорлар асосида, 1 декабрни халқ байрами сифатида нишонлаганлиги ёзилди¹⁶⁸.

“Эл байроғи”нинг 17-сони Мухториятли Туркистоннинг 6 фозизлик халқ заёми ҳақидаги хабар билан бошланади. Унда Мухториятли Туркистон мамлакатининг муваққат ҳукумати миллатлар мажлиси Қарори асосида 10 йил муддат билан 30 миллион сўмлик, 6% лик халқ заёмини чиқариши эълон қилинди. Газетанинг биринчи бетида муваққат ҳукуматнинг халққа Мурожаати ҳам эълон қилинди. Унда: “Бизлар ҳозирги иттифоқсизлигимизни йўқотиб, бирлашсак, шунда ҳеч бир хавфу-хатар бизга таъсир қилмас. Шул вақтда биз мухториятни йўқотмаймиз, биздан уни тортиб ололмаслар.

Дўст, бизларда ҳозир ҳеч бир етишган нарсаларимиз йўқ. Бизларда ишга кераклиқ кишилар йўқ. Бизларда асбоб олат, тўп, тўфанг ва бошқа керакли нарсалар йўқ. Лекин, ушбу йўқ нарсаларни хоҳлаган вақтда бор қилмоққа сабаб бўладирган ҳиммат ва ғайратимиз бор. Агар шул ҳимматимизни керак вақтда сарф қилмоққа дангасалиқ қилмасак, керак жойда ғайратимизни кўрсатмасак мақсадимизга ета олмаймиз. Эй, Туркистон мусулмонлари! Эй, турк бешигида бўлган турк болалари! Эй, Туркистонни ўз ватани дегувчилар! ...Туркистон мухториятини мустаҳкамламоқ учун оқча керак, оқча! Кўрсатингизлар ҳимматингизни!”¹⁶⁹ дейилади.

¹⁶⁸ Эл байроғи. №12. 1917 йил 9 декабрь.

¹⁶⁹ Эл байроғи. №17. 1918 йил 23 январь. 1 бет.

Албатта, Туркистон Мухториятининг муваққат ҳукумати большевикларнинг мухториятни куч билан тортиб олишга кундан кунга таҳдиднинг ортиб боришини сезганди ва бу ҳавфнинг олдида барчани бирликка чақиради. Мухторият ҳукуматининг ғазначилик раҳбари Саидносир Миржалолов ўлкадаги бойлардан, умуман барча фуқародан муваққат ҳукуматни қўллаб-қувватлаш учун ёрдам сўрайди. Газета хабарларига қараганда ҳудудлардаги вакиллар томонидан тўпланган пуллар большевиклар томонидан турли баҳоналар остида тортиб олинаётгани ва уларга таъйиқнинг кучайтирилгани англашилади. Шунинг учун С.Миржалолов пулни тўғридан тўғри Қўқон шаҳрига, "Шўройи Исломия" ташкилоти ҳузуридаги муваққат миллат мажлисига почтадан йўллашни ўтинади. Шунингдек, 1917 йил 29 декабрь кuni Туркистон Мухторияти муваққат ҳукумати мавжуд таҳдид ортиб бораётган бир вақтда миллий армия тузишга қарор қиладилар¹⁷⁰. Қозоқ фарзанди мулла Равшан эса ўз шеърида барчани, бутун Туркистон халқларини бирликка ватан ҳимоясига чақиради¹⁷¹.

"Эл байроғи" газетасининг 18-сонида чоп этилган "Мухториятли миллатлар ва большевиклар" мақоласида муаллиф собиқ подшо Риссиясининг фуқаролари украинлар, донликлар ўзларининг истиқлолини қўлда тутиб қолмоқ учун большевикларга қарши кураш олиб бораётганларини, финлар ҳатто, ўз мустақилликларини расмийлаштириб олганликларини ёзади. "Биз ҳам Туркистон истиқлолини эълон қилдик. Ҳар бир қишлоғу шаҳарда йиғинлар ясаб, ватан муҳофазаси учун молу жонимизни тикдик. "Мухторият учун жонимиз фидо бўлсин!" деб қасамёд этдик. Энди қасам ва байъатимиз учун курашишимиз жоиз. Биз иттифоқ бўлсак, 5-6 большевикнинг бир нарса ишлай олмаслиги белгилик. Халқ ҳукуматга суюнч бўлуви керак. Халқ ёрдам этмаса, биз нима ҳам қиламиз деб тек турса, ҳукумат ёлғиз ўзи бир иш ҳам қила олмаслиги маълум. Бизлар ҳукуматнинг ҳар фармонига тайёр турсак, ҳукумат албатта, ўз тадбирларини қилур. Сайлаб қўйган халқнинг хоҳишига мувофиқ ҳаракат этур. Иш фақат халқнинг

¹⁷⁰ Эл байроғи. №17. 1918 йил 23 январь. 1 бет.

¹⁷¹ Эл байроғи. №17. 1918 йил 23 январь. 3 бет.

ёрдамида, ваъдасида туришида ҳукумат амрига ижобат қилишидадир”, деб тугатади мақолани¹⁷².

“Абдуллабек”нинг “Англайдурган вақт” мақоласида юқоридаги фикрлар янада кенгроқ баён этилади. У “Хуррият бўлди, мухторият эълон этилди, суюндик, қувондик. Аммо, мақсад бору натижа йўқ. ...бизнинг кундан кун даҳшатимиз ортади. Бир ҳовуч (большевик) бизни ўйнатади, бир дастани ўзимиздан чиқариб ўзимизга ишлатадир. Биз бировга зиён бермасакда таҳқир этиламиз, отиламиз, ўлдириламиз. Молимиз, пулимиз ҳаётимизга ғарот эталар, миллатни масхара этадилар. Биз эса мишмишлар, майда гап сўздан нарига кета олмаймиз. Таҳқир этилишимизнинг асосий айби жаҳли мураккаблиқдадир. Ана шуни англайтурган вақт келди”, дейди муаллиф. Мақолада большевиклар ҳукуматининг ҳийлалари очиб ташланди. Содда халқ бу ўйинлар олдида, муваққат ҳукуматга қарши қўлланаётган бўхтонлар олдида ожиз эканлигига эътибор қаратади.

“Большевиклар ва оврўпа демократияси” мақоласида эса муаллиф большевикларнинг қисқа муддатда ўз мавжудлигини бутун дунёга маълум қилганини ёзади. Большевиклар ғаразли мақсадда катта фитна бошлаб, дунё аҳлини ёлғон хабарлар билан чалғитаётганини ва бунда уларнинг барча воситаларни ишга солаётганини таъкидлайди¹⁷³.

Газетанинг ушбу сонидида эълон қилинган куйидаги ахборотлар, айниқса, муҳим аҳамият эгаллайди. 1917 йил 20 декабрь куни соат 11 да бошланган Туркистон мусулмон меҳнаткашлари деҳқон ва аскарларининг фавқулодда 1-қурултойи (8-мажлис) мажлисида вакил Собирхон Юсуфов сўзга чиқади. У Туркистон муваққат ҳукуматининг ишчи вазири масаласида бўлажак вазир айнан меҳнаткашларнинг турмуш муаммоларини биладиган киши бўлишини ва уни Туркистоннинг барча вилоятларидан бир кишидан келган вакиллар томонидан сайланиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди. Шунингдек, вазирнинг икки ўринбосаридан бири албатта, ғайри мусулмонларнинг вакили бўлиши кераклигини айтади. Шундан сўнг

¹⁷² Эл байроғи. №18. 1918 йил 26 январь.

¹⁷³ Эл байроғи. №18. 1918 йил 26 январь.

муҳокамада бошқа вакиллар ҳам муносабат билдириб, бўлажак Халқ шўросига 30 киши сайланишига келишилди.

1917 йил 30 декабрь куни соат 8 00 да Қўқонда қурултой ўз ишини давом эттириб, 9-мажлис иш бошлади. Қурултой вакиллари Ер иши вазирлигига Юргали Агаев номзодини бир овоздан тасдиқладилар. Шундан сўнг Каспийорти вилоятидан келган вакил Авазов ҳарбий вазирликка туркманлардан Султонмурод Аъусуфнинг номзодини илгари суради. У “Султонмурод Аъусуф туркман қабилалари орасида ниҳоят фуқаропарвар, ўта улуғ зодлардан ҳисобланади. Агар Кенгашнинг махсус Қарори бўлса, у кишини Туркистон Мухторияти муваққат ҳукумати ҳимояси учун юртдошларимиз йигитлар билан жўнатишар эдилар”, дейди. Бунда мажлис аҳли томонидан туркман йигитларининг ҳарб ишига мойиллиги айтилиб кўпчилик томонидан ижобий қабул қилинди ва Қарор қабул қилинди. Шундан сўнг мажлисда солиқ ва озуқа ишлари масаласи муҳокама этилиб ионалар ва солиқларни шариат асосида жорий этишга келишилдилар. Бу Қарорни рус аҳолига етказиш вазифасини Веруеф Педороский кампаниясига топширилди.

Мазкур мажлисда қабул қилинган Қарорлардан энг муҳимларидан бири бу “Мусулмон пролетариати устидан жабр қилув тўғрисида” деб номланади. Унда большевиклар ҳукуматининг ўз мавқеъларини ушлаб қолиш мақсадида турли йўллар билан Туркистон мухторияти муваққат ҳукумати ва унинг тарафдорларига нисбатан ғайриқонуний зўравонликларига қарши нафрат билан *“Хуррият лафзини қоғоз ва сўзда кўрғазмай амалда кўрсатмоқ аъло экани ҳаммамизга маълум. Ўзларини ҳақиқий демократ ҳисоблаган рус биродарларимиз мусулмон биродарларининг амнияти шахсия, амнияти мақом ва бошқа хурриятларига тегиб олий лафзларига ҳалал келтиргани учун эълони нафрат қиламиз! Ҳақиқий демократлар хуррият асосларига ҳалал келтирмаслар деб биламиз”* дейилган эди. Кейинги Қарор ишчи ва солдат депутатлари Шўросида мухториятни ва муваққат ҳукуматни эътироф қилмай иштирок қилган мусулмонларга нисбатан қабул қилинган эди. Унда: *“Мусулмон рабобийлари рус рабобий ва солдат депутатлари Шўросида иштирок қилмасунлар. Агарда улар ушбу қарорни эътиборга*

олмасалар, ватан хоини дейилиб ҳисобланар” деб қатъий белгилаб қўйилди. Шунингдек, “Хуррият йўлида шаҳид бўлганлар хусусида” деб номланган қарорда қурулсиз тинч аҳолининг Тошкент, Наманган ва бошқа шаҳарларда Мухторият ҳукуматини қўллаб-қувватлаш мақсадида ўтказган намойишларининг большевиклар томонидан аёвсиз тўпга тутилишига Туркистон Мухторияти муваққат ҳукумати ўзининг расмий муносабатини билдирган эди. Унда: “12-раббиду аввал куни Тошкентдаги Мавлуд байрами кунинда ва Туркистоннинг ҳамма шаҳарларида хуррият йўлида шаҳид бўлган одамларнинг ададлари номаълум бўлгани сабабли, уларнинг ададларини билмоқни миллий ҳукуватимиздан талаб қилинсин ва уларнинг оилаларига пенсия берилсин. Шуларни таҳқиқ қилмоқ, мумкин бўлган тақдирда ҳомийсиз қолган фарзандлари бўлса, балоғатга етгунича ҳукуват уларни ўз ҳомийлигига олсун” дейилган.

Шундан сўнг қурултойга муваққат ҳукуватнинг бош вазири ўринбосари Шоаҳмедов ва Ички Ишлар вазири Убайдулла Хўжаевлар келиб, қурултой қатнашчиларини табриклайдилар. Халқ вакиллари эса уларни қизғин олқишлар остида кутиб олади. Шоаҳмедов табрик нутқини “Яшасин мухторият, Яшасин мустаҳкам иттифоқимиз, Яшасин қурултой!” деган сўзлар билан якунлайди¹⁷⁴. Шунингдек, газетанинг ушбу сонинда берилган хабарда Тошкентдаги “Туркистон санойи нафиса” жамияти томонидан Фарғона вилояти шаҳарларида томошалар ташкил этилгани ва улардан тушган пулларининг Туркистон Мухторияти ҳукумати фойдасига йўллагани ёзилган. Унда труппа аъзоларининг Андижон шаҳрида уюштирган театр томошалари натижасида йиғилган 685 сўм пулни Қўқонга юборгани айтилади. Тўғри, бу пуллар ҳеч нарса бўлмади. Аммо, бу воқеъликлар тарихимиздаги ягона Туркистон ва унинг истиқлоли учун юртдошларимизни бирлаштирган, халқимизнинг азми шижоати жўш урган мўъжизали онлари эди¹⁷⁵.

Ўғизхон (Наманган)нинг “Наманганда большевик ҳаракати” мақоласи ҳам жуда муҳим аҳамиятга эга. Мақолада ҳикоя этилишича Намангандаги жомеъ масжиди ёнида катта йиғин ташкил этилган бўлиб, унда

¹⁷⁴ Эл байроғи. №18. 1918 йил 26 январь.

¹⁷⁵ Эл байроғи. №18. 26 январь 1918 йил.

шаҳарни бошқариш масаласида туб ерлик аҳоли вакиллари очиқ овоз бериш йўли билан кўпчилик овоз олиб большевикларни ютиб чиқади. Шундан сўнг мажлиснинг якуний Қарори асосида большевиклардан ҳукуматни расман туб аҳоли вакилларига топширишни талаб қиладилар. Большевиклар ҳаққоний йўл билан юта олмагач, вақт сўрайдилар. Бу вақтда маҳаллий аҳоли 2-3 юз кишилик “миллий аскар”лар гуруҳини ҳам ташкил этишади. Бироқ, бу аскарларда на қурол ва на замонавий қуроллар билан муомала қилишни биладиган раҳбар бор эди. Шундай пайтда Наманган шаҳрига бир неча бочка вино билан бир гуруҳ қуролли аскарлар кириб келади. Улар ўзларини большевиклар деб таништиради ва ўзларига душман деб ҳисоблаган кишиларни отиб ўлдиравердилар. Бошқа кишиларни эса қўрқитиб, ўз томонларига оғдириб олишади. “Маст аласт кишилар билан тўлган Наманган шаҳрида эндиликда большевиклар “қурол ва озуқа” йиғиш баҳонаси билан ўғрилиқ ва талончиликни авж олдирмоқдалар. Халқ кўрқув комига тушиб қолди, саросимага тушиб қолган қуролсиз “миллий аскар”лар қочиб кетди. Мана большевиклар қандай йўл билан ҳокимиятни қўлга олмоқдалар”, деб хабар берилган эди мақолада¹⁷⁶.

Бу пайтга келиб Фарғона водийсининг барча шаҳарларида ҳокимиятни куч билан қўлга олган большевиклар кейинги марра сифатида Қўқон шаҳрини белгиладилар. “Эл байроғи” мана шундай таҳликали шароитда иш олиб бораётган Туркистон Мухторияти муваққат ҳукуматининг Туркистон халқига Мурожаатномасини эълон қилади. У “Мухториятли Туркистоннинг Миллат мажлиси ва Муваққат ҳукумати тарафидан Мухториятли Туркистоннинг ҳур аҳолилари!” деб бошланади. Мурожаатномада 1918 йилнинг 13 январ куни бир гуруҳ ҳарбийлар ўзларини “Қизил гвардия” кўшини деб танитганлари ва Қўқон шаҳрига киргани халққа маълум қилинади. Улар ўз қуролларига таяниб, халқ банкини у ерда мавжуд аҳолининг омонатларини талаб яна шаҳардан чиқиб кетганлар. Мухторият ҳукумати албатта, халқ ҳаққига хиёнат қилувчи бу золимларни жазолашини ва халқни идора этишни ҳоҳловчи бу муттаҳамларга эмас, халқнинг

¹⁷⁶ Эл байроғи. 1918 йил 23 январ. № 17. 4 – бет.

хизматига бел боғлаган Мухторият ҳукуматга ишонишни сўраб халққа муурожаат этади¹⁷⁷.

“Эл байроғи”нинг кейинги сониди буюк Чўлпоннинг “Тешабой” имзоси остида босилган “Умид Сиздан! Мухторият эълон этилди!” номли мақоласи чоп этилди. Чўлпонга хос санъаткорона услубда ёзилган бу мақола Туркистон Мухториятининг сўнгги кунларидан ёдгорликдир. Мақола содда тили, қалбга яқин ва самимийлиги билан бутун Туркистон фарзандларини ларзага солди. Шу ўринда мақолани тўлиқ келтиришни ўринли деб топдик:

Умид сиздан! Мухторият эълон қилинди!

Унинг тўғрисида дўстларимиздан ҳам душманларимиздан ҳам кўп гаплар эшитдик. Дўстларимиз: “Муборак бўлсун, хайрлик натижаларини кўрингиз”. Баъзи дўстларимиз, билиб ё билмасдан, “мухториятингизга “яшасин!”дан бошқа сўзимиз йўқ. Аммо, аммо... ҳозирланмағон, тайёрланмағон, ўқимағон вақтингизда бўлғон “мухторият” илгариги “хонлик”ларни кетирмаса ярар эди...” деб қўюрлар.

Энди болшевикларга келсак, уларнинг назарлари жуда очиқ ва қатъий: “Бизнинг сўзга унасанг унадинг, унамасанг шоп! Бошларингда Красная гвардиянинг немисни уруб, Берлинни олиб Англия ва Австриядаги мазлум миллатларни қутқазиб, французнинг Тунисин ерлиларга олиб берган қутлиқ қиличи кубалакдай прилдар... хулоса: “хўпми?, хўп, бўлмаса аллоҳу акбар!” Балки, баъзи мухбир кишилар болшевикларни бу даражада очиб кўрсатишимга рози бўлмасаларда, мендан хафаланарлар. Ҳам: “далилсиз давонинг қозиси даввогарнинг ўзи!” деган гапни такрорлар. Мен уларга: мавлуд куни Тошкентда тўкилган қонлар ила, Бухорода ва Хивадаги болшевик ҳукумати бўлғонидан кейинги ҳолларни кўрсатсам, “Наша газета” бетлариндаги узун мақола ва хабарларни ўқуб кўнгиллари ул тарафга мойил бўлғонликдан қаноат этмаслар. Аммо, бу кунларда Андижонда бўлғон бир воқеани айтсам эҳтимолки бир оз юмшарлар: Андижонда болшевиклар “Солдат ва ишчилар шўроси” воситаси билан собиқ милиция начальниги Сетин ўрнига ўзларидан (болшевик) Сомайлоф исмли бир кишини қўймоқчи бўлдилар. Дума аъзолари ила аксарият ташкил этган мусулмонлар бошқа кишини кўрсатдилар, уларнинг (болшевикларнинг) жавоблари яна

¹⁷⁷ Эл байроғи. 1918 йил 23 январ. № 17. 4 – бет.

ҳалиги: “Унамасангиз қон тўкилади!”... Шунинг билан ҳозир Андижонимиз кўнгилсиз воқеалар олдида турадир! ... Ҳайламоқ керак: ҳозир Николай вақти билан замонимизнинг фарқи йўқ! Николай вақтида Губернаторлар бирор киши ҳокимлик ва бошқа ишларга ўзлари таъйинлаб қўярлар эди. Муслмонлар эътимодсизлик билурсалар баъзан бошқани ҳам қўяр эди. Бир ҳоким учун қон тўкиганини мен эшитганим йўқ... Шунинг учун ҳуррият, адолат ва мусавват каби шуълалар ярқираган бир замонда бўлган мундай воқеалар яна бизнинг Николай асринда яшадигимизни кўрсатадир!

Мана шундай ҳолларни ўйлаганда кўнгиллар умидсизлик дарёсига ботиб, кўнгилсизлик тўфонларинда фарқ этилади. Қаламлар, илгариги раҳимсиз цензорлардан қўрққандай бўлиб қоғознинг йўлларига юз қўбишга унамайдирлар... Ана шундай вақтларда пастда айтиладурган воқеалар кўз олдиға келуб ночор-ноилож юракларнинг фавқулодда шодлик ила кўтарилишлариндан пайдо бўлган овозни, тилни гулдиратиб айтишга мажбур бўласан: “Яшасун Туркистон мухторияти! Бор бўлсин ҳақиқий ва тўғри йўлдаги фуқаҳолар! Гуллаб, кўкарсунлар умид юлдузлари бўлган ёшлар!” деб...

1) Тошкентда “Фуқаҳо жамияти” болшевикларнинг энг зўр суянчлари бўлган қўл кесиш ҳам қасосга доир очиқ ва яхши йўл тонди!

2) 1-2 миллион қаҳрамон турк-татар аскарларига таянган “Ҳарбий шўро” бўлган ҳолда гуллаланиб, очилиб, яшнаб келмакда бўлган ишчилар ва деҳқонлар шўроларининг мухторият байроғи остида, мухториятга жон ва қон фидо этишга ҳозир бўлиб туришлари; Мухторият остида қонун ва шаърият йўллари ила ўзлариға ёруғ кун ишташлари, уларнинг ул талабларина миллат ходимларимизнинг ҳам яхши юз кўрсатишлари.

3) Андижонда “жамиятлар жамияти” ташаббуси билан бўлган шаҳар ва атроф сьездига ҳамма жамиятдан 2 кишидан вакил киритилғони ҳолда, “Шўрои исломия” раиси жанобларининг ташаббуси ва ғайрати била мажлисининг ишчилар жамиятидан 20 вакил қабул этиши, ҳар ишга ишчиларни яхши назар билан киргиза бошлаши.

4) Шул сьездда увлоқ, тўй, марака каби бидъатларнинг исрофлари тамом битирилуб, сарфлари куч билан бўлса ҳам

олиниб, очлиқ билан азобланганларга ёрдамга берилиши учун ғоят жиддий тадбирларга киришишга қарор чиқарилиши ва ул қарорларнинг самаралари кўринмакка бошлаш. Яна шул сьездда Туркистондаги ортиқ ерларни суғориб ишчиларга топшириб Туркистондаги мусулмон ишчиларини ер билан таъмин этишга йўл очилиши.

5) Мухторият фойдаси учун Андижонда бўлгон театрларда Туркистоннинг ўз турк боласи Гимназия шогирди 12 ёшлиқ Санжар бек Фозилбек ўғлининг мухторият байроғи ила унинг остига қилган ажойиб бир манзаралик расмининг амриқо савдо мизоида (аукцион) билан 1200 сўмга сотилиши, қаҳрамон миллат ходими Кўчқорбой афандининг буюк ҳиммат билан ул расми олиши, бошқаларнинг ҳам бу ишга яхши аҳамият беришлари....

Булар ҳаммаси, ҳаммаси қоронғу кечаларда ялтирағон юлдузлардир...

Булардан умид, булардан иймон, булардан руҳ кўринадир.

Булар бизнинг истиқболимизнинг, келадурғон йўлимизнинг чақиримлари, аломатлари, белгиларидир. Турклар, турк уруғлари, турк эллари, инқирозли, йўқ бўлишга маҳкум эмаслар. Булар ўзларининг эски бешиклари бўлган Туркистонда яна илгариги шавкат ва салтанатини тиргизар, тўғрилиқ, кенглик, қардошлиқ асосига қурилган тахтларини (миллат мажлислари демакдир) обод қилурлар.

Хусусан бизнинг Туркистон, ҳеч вақтда ҳам порлоқ ва ойдин эрталардан қуруқ эмас ҳам қуруқ бўлмас! Чунки, турк қайнағон эрнинг исми Туркистон: сен қаерликсан деб сўролса: “Мен Туркистонлиман!” дер ва унинг юраги Туркистондадир. Туркистон номи бор вақтда Туркистон УЛУҒДУР. Зўрдир ул 100 миллиондан ортиқ кучга таяниб унинг кўксига қилич тиққони келганларга қачонда бўлса:

Кет, маҳв бўларсан! Ёқинлама, кул бўлурсан! дер, дея олур.

Туркистоннинг ёруғ юлдузлари! Айтингиз онангиз Туркистонга:

“Ёв суққоли келгач қиличини юрагингга, тут олдида, ол кўксимни, қалқонми керакдир?” деб ... дея мақолани яқунлайди Тешабой¹⁷⁸.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, жаид тараккийпарварлари газеталари саҳифалари ўтган асрнинг

¹⁷⁸ ТЕШАБОЙ. Умид Сиздан! Мухторият эълон этилди! // Эл байроғи. № 18. 1918 йил 26 январь. – Б. 2-3.

бошларида Туркистон минтақасида кечган маданий, ижтимоий-сиёсий жараёнларни ўрганишда муҳим тарихий манба ҳисобланади. Бу газеталар ўз вақтида Туркистон халқининг ижтимоий онги ўсишида, ўлкада замонавий сиёсий маданиятнинг ривожидида бемисл хизмат қилди. Айниқса, бугунги кунда “Шўроий Исломи”, “Нажот”, “Кенгаш”, “Эл байроғи”, “Хуррият” каби жадид газеталари саҳифалари ўтган асрнинг бошларида Туркистонда мавжуд бўлган оғир сиёсий бўҳронларни ўрганишда, энг асосийси, тарихимизнинг узоқ вақтлар мобайнида яширилган, коммунистик мафкура тазйиқи асосида ёлғон ва бўҳтонлар асосида қайта ёзилган қисмини англашда муҳим тарихий манба ҳисобланади. Шунингдек, бу нашрлар ўтган аср бошларидаги Туркистонда мавжуд бўлган сиёсий ҳаракатларни, уларнинг асл моҳиятини англашда ҳам улкан илмий аҳамиятга моликдир.

Равшан РАХМАТЖОНОВ,
Тошкент ислом университети,
катта ўқитувчи

ЖАДИДЛАР ВА МАТБУОТ

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришганидан кейин жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот, адабиёт ва санъатни ривожлантиришга қўшган ҳиссасини ўрганишга қизиқишнинг ортиб бориши энг муҳими, Ўзбекистон Президенти Исломи Каримовнинг жадидчилик ҳаракати тарихи ва жадидларга берган баҳолари, кейинги пайтда олиб борилган илмий тадқиқотлар ҳамда чоп этилган янги адабиёт ва мақолаларда алоҳида эътибор берилган. Жумладан, жадидларнинг миллий матбуот органларини ташкил этиш ва янада ривожлантириш борасида олиб борган фаолиятлари кенг ўрганилмоқда.

Тадқиқотлар жадидларнинг ижтимоий-сиёсий ҳаракатларининг фаоллашувининг муҳим кўрсаткичи сифатида

нашриёт, хусусан, матбуот фаолиятининг кескин жонланганлигини кўрсатмоқда¹⁷⁹.

Жадид миллий матбуотининг Тошкентда “Тараққий” (Исмоил Обидий, 1906), “Хуршид” (Мунаввар қори, 1906), “Тужжор” (Саидкаримбой Саидазимбоев, 1907), “Садои Туркистон” (У.Асадуллаҳўжаев, 1914), “Нажот” (Мунаввар қори, 1917), “Шўрои Ислои” (Абдулла Баттол, 1917) “Ал-ислоҳ” (Абдурахмон Сайёх, 1915-1918), “Чаён” (1917), “Изҳорул ҳақ” (Мулла Садриддинхўжа муфти, 1918), “Ал изоҳ” (1917-1918) каби газета ва журналлар, Фарғонада “Садои Фарғона” (Обиджон Маҳмудов, 1914), “Фарғона нидоси” (1917), “Тирик сўз” (1914), Бухорода “Бухорои Шариф” (Миржалол Юсуфзода, 1912-1913), “Турон” (Ғиёсмахсум Ҳусайний, 1913), Самарқандда “Самарқанд” (Маҳмудхўжа Бехбудий, 1913), “Хуррият” (1917) газеталари ва “Ойна” журнали (1913-1915), Қўқонда “Эл байроғи” (Б.Солиев, 1917), “Тирик сўз” (О.Маҳмудов, 1915) газеталари, “Кенгаш” (Ҳамза Ҳакимзода, 1917), “Юрт” (Ашурали Зоҳидий, 1917) каби журналларининг чоп этилиши¹⁸⁰ давр тақозоси билан маърифатпарварлик ғояларининг тарқалишида самарали восита ва миллат эҳтиёжига айланди.

1917 йилдаги февраль инқилоби даврида содир бўлган воқеалар фақатгина Россия ёки Туркистонда эмас, балки бутун дунё ҳамжамиятига катта таъсир кўрсатди. Рўй берган геосиёсий ўзгаришлар ўша даврда Россия империяси таркибига кирувчи Туркистон ҳудуди сиёсий ва миллий ғоялар ҳамжиҳатлиги ёки қарама-қаршилиги, оммавий ҳаракатларнинг кучли ва ўзига хос тўқнашув майдонига айланишига, “жадидлар” деб номланган ўлка зиёлиларининг халқнинг олдинги сафларида бўлиб, ягона мақсад йўлида халқ оммасига тараққиёт йўлини кўрсатишга интиланлигини шу давр миллий матбуоти саҳифаларидаги материаллар орқали кенг очиб бериш мумкин.

Давр матбуотида босилган мақолалар мазмунан бой ва кўтарилган ҳар бир масала чуқур ёритилганлиги билан ажралиб туради. Фикримизнинг исботи учун “Фуқаҳо” жамиятининг нашри афкори ҳисобланган “Изҳор ул-

¹⁷⁹ АГЗАМХОДЖАЕВ С.С. Туркистон мухторияти: миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. –Т.: “Маънавият”, 2000, –Б. 15.

¹⁸⁰ МИНГНАРОВ А. Туркистондаги изғимой-сиёсий жараёнларнинг ёритилиши (1917-1918 йиллар). –Т.: “Истиқлол нури”, 2003, 18-22-бетлар.

ҳақ” журналининг 1918 йил 14 март 4-жузъида Мулла Раҳимхон имзоси билан “Масала” деб номланган ва 13 апрель 8-жузъида Собиржон Ғанизода имзоси билан “Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққий йўли” сарлавҳали мақолаларни тўлиқ келтирамиз. Зеро, ҳозирги кунда жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётида диннинг ўрни ва вазифаси масаласига алоҳида аҳамият берилаётган бир даврда, яқин ўтмишимиздаги тараққийпарвар шахслар, дин арбобларининг фаолияти, уларнинг маърифий ва ижтимоий-сиёсий қарашлари, шу билан бирга ўлка мусулмон аҳолисининг дунёқараши, диний-ахлоқий қадриятларининг шаклланишига, сиёсий онгининг ўсишига уламоларнинг таъсирини ўрганишда “Изҳорул-ҳақ” журналининг тўлиқ мазмунини тадқиқ қилиш жуда муҳимдир. Тарихий жараёни адолатли ёритиш, уларга тўғри баҳо бериш, қолаверса, тараққийпарвар уламолар фаолиятини манбалар орқали ўрганишни талаб этади. Ўша даврдаги миллий матбуот органлари ана шундай қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Масала

“Тўрт йил давом этган муҳорабанинг кўб нимарсаларга зарари тегди. Жаннатдин нишона бўлгон буюк Туркистон қитъасида ғалла битишмай қимматчилик бўла бошлади. Ҳозир эмди қимматчилик даҳшатли қаҳатликка айланмакда. Ҳар кун неча минг инсон боласи ва мусулмон боласи мусулмонлар ўз нафси ғамида ва бола чақаларининг сабаби овқоти куйида югурмакда тарбия ҳиси ва қаровчи киши бўлмагон неча-неча кишилар очликдан шишиб ўлмакда. Бу аҳвол фақат Тошканддан нари шаҳарлар ва қишлоқларда эмас балки Тошкенднинг ўзида ҳам ҳар кун неча киши очлик сабабидин ёруғ дунёга видоъ қилмакдадурлар. Бу очлик кулфати ёлғуз фақир ва бечораларни эмас, балки ўрта ҳол кишиларни ҳам белларини қайиштирди. Бу очлик бой кишиларимизни ҳам ўзига итоат қилдурмоқдин кейин тургани йўк.

Ҳар ерда ва ҳар маҳалларда неча-неча аҳли ҳиммат бойларимиз минг сўмлаб, юз сўмлаб фақирларга ва ўз кунини кўра олмаган кишиларга қадриҳол ёрдам ва иона қилмакдадурлар. Ҳол шундай экан, “Тарки одат маҳол” деган мақол муфодинича тўй ва маъракалар ривожда, ҳар

кимнинг қўлига минг сўм ақча тушса ёки бирор минг сўмга ярарлик ҳожатдан ортиқча ери бўлса дарров тўй қилмакда. Агар бир кими вафот этса етти, йигирма, қирқ, йил оши билмам тоғин алла қандай номлик одати исрофларни ривожламакдадурлар.

Холбуки бунинг каби исрофларни ноўрин ва ножоиз эканлиги кутуби шаръияларда неча-неча ўринларда собитдур. Бунинг каби одатларнинг ножоиз демоқ учун ўнгдан-сўлдан ҳар турли ҳужумлар бўлмоқға кўзимиз етса ҳам бу мажалланинг исми “Изҳорул-ҳақ” бўлгон сабабидин шояд мажалла идораси маним бу бир-икки саволимни дарж қилмасдан қолдурмасалар керак.

Мамлакатимизда шундай исрофлар бордурки аслини ўйлаб кўрилса бундай одатларни исломиятдан аввал ҳол маъжусиятдан қолгон эканлиги жуда очиқ маълум бўладур. Чунончи бир хотун киши ўлса анинг ҳар турли зийнат асбоблари бирлан кийинтириб бирор кун уйда сақлайдурлар. Ўлик чиқарилгандан сўнг бу асбобларининг ҳаммаси ювғучи хотинга берилиб, яна бундан бошқа (ўлувчи ёш келин бўлса) яна бу келиннинг сарпоси деюб, неча бош ҳарир ва яхши кийимлардин берворилар, ўлик чиққон уйда отунлар баланд товушлар бирлан ҳар турли абётларни ўқуб, ўлукнинг қариндош хотинларини йиғига солурлар. Аммо ўзлари фарздан истеъфода этиб танга ва чақаларга қўйинларини тўлдириб олурлар. Бундан бошқа ўлик чиққан уйдаги хотунларнинг “садр” номинда ҳар турли ўйинлари ва бир йил муддатгача қора тусда кийим киймак каби бидъат ишлари бор. Яна етти, йигирма, қирқ... каби турли-турли исмдан ош ва зиёфат мажлислари бўладур.

Бу каби одатлар шул қадар жорий бўлиб кетгандурки, агар бир киши шул исрофларни қоидаси бирла қилмаса ва ичидан бирортасини тарк қилса маломат қилурлар, ўлик соҳибига ҳар турли сазолар берурлар. Шул сабабли ўлик соҳибига ҳар қанча қарздор бўлса ҳам ушбу каби исрофларни адо қиладур. Агар тасарруфида озроқ мулки бўлса ани сотиб бўлса ҳам шул ишни ўрнига еткурадур. Бу каби ишлар бундан уч, тўрт йил муқаддам замонларда арзончилик вақтларинда фил жумла мумкин бўлса ҳам ҳозирги қимматчилик замонларида ҳеч бир имкони йўқ. Бовужуд ул ал-амрларимиз ва қозийи исломларимиз тарафлариндин қатъий суратда ман қилинмоғи лозим эди.

Аммо ҳанузгача ул жанобларидин жиддий бир ҳаракат бўлмаган сабабли жаноб фуқаҳолар ушбу исрофларнинг ножоиз эканлигини баён қилиб очуқ ва ошкор суратда бир ривоят ёзиб чиқарсалар экан, токи шундай оғирчилик замонларда исрофга иртиқоб қилувчи бир неча кишилар исрофларин тийиб, молларини бошқа аҳақ (ҳақлироқ бўлган) ўринларга, чунончи, оч-яланғоч, бева ва бечораларнинг тарбияларига сарф қилур эдилар.

Мактаб ва мадраса бир миллатнинг ҳатто бани одамнинг даражаи тараққий ва таолийси деб бўладур. Фақат тараққий ва таолийни мактаб ва мадрасаларни кўплиги ила бўлмайинча, балки низом ва тартиблик бўлуб, яхши идора этилмоғи ила бўладур. Дунёда мавжуд миллатлар тараққийни ибтидоий мактаблардан бошларлар. Ҳақиқатан тараққий ва таолий учун биринчи йўл ва асосул-асос мактабдур.

Мактаб ислоҳ қилинса, умумий ишлар ислоҳ ва тартибга кирди деб бўладур. Чунки камроқ бўлса ҳам ислоҳ қилинган мактабдан чиққан болалар ислоҳпарвар бўлурлар. Биз туркистонийларга лозимдурки азизул-вужуд болаларимизнинг кўз очиб кўрадургон 8-15 йиллар умр сарф қиладургон “Дор-ул-тарбия”лари бўлган мактабларнинг ҳолига назари диққат ила қарасанг, хоҳ Бухорои шариф, Самарқанд, Тошканд, хулоса умумтуркистон шаҳарларинда бўлган мусулмон қариндошларимиз инсоф ила фикр қилсалар, мактабларимизни кўб паришон ва беинтизом ҳолда кўрарлар.

Таҳзиб ва тасфияи ахлоқ деган нарса мактабларимизда ҳеч йўқ. Муддати таҳсил кўб узоқ бўлгани учун кўб кишилар болаларини 8-15 йил мактабга қўёлмайдурлар, чунки қудрат ва истеъдодлари етмайдур. Ҳам мактабларимизга интизом йўқдур. Шунинг учун мактабда юрган азиз, гавҳари ноёб болаларимиздан ўн беш ё саккиз нафардан икки ё уч нафари аҳли савод бўлиб чиқадулар. Мактабларда зарур китоблардан таълим бермаганлари ва ўқиган китобларининг маънисини болаларга билдирмаганлари учун болалар ўқумоқ ва ёзмоқдан бошқа мактабдан ҳеч бир маълумот олмайдилар.

Мактаб ва мадраса бир миллат ва бир қавмнинг эмас, бутун курраи арзда (ер юзида) яшайтурган инсонларнинг даражаи тараққийи ва таолийси бўлиб, мактаб ва

мадрасалар бўлмаган ёхуд бўлувида интизом ва тартибга қўйилмаган миллатларнинг ҳоли паришон, мозийси барбод, истиқболи қоронғу ва умидсиз бўлур.

Бугун Бухорода юзларча мадраса, 355 қадар ибтидоий мактаблар бордур. Булардан ҳеч бириси тартиб ва интизомлик эмас. Илмнинг фазилати нима эканин ақл ва зеҳн ила билмак мумкин бўлганидек Қуръони Карим ва ҳадиси шариф ила ҳам баён қилиниб, таҳсил ва таълим ҳақинда ташвиқ ва тарғиблар кўбдур. Илму фан, ҳадди зотинда саноат жумласидин бўлганлиги учун бошқа санъатлар каби маданият ва имронга тобеъдур. Маданият илгари кетган ҳолда илм ҳам тараққий этиб, илгари кетадур. Нафси илм санъат жумласидин бўлгани каби таълим ва тарбия равишлари ҳам санъат жумласидиндур. Биноан алайҳ замон ва маданият тараққий этиб эҳтиёж ва изтироп каби шайлар кўб воқеъ бўлган неча таълим ва тарбиянинг равиши ва суратлари ҳам тағйир ва табдил топадур.

Бул тариқа тағйир топиб ўзгарганига ақл ва фаросат аҳлари ҳам иттифоқан айтгандурлар, бизларга ўхшаш оламга масхара бўлиб бул жадид ва ул қадим деб, низолашиб турмаганлар. Асри саодатда илмлар ҳамиша қалбларда сақланиб, умумий таълим ва тадрислар жомеъларда бўлунур эди. Сўнгралари маслаҳат иқтисосига қараб илмни наشري учун махсус жойлар ҳозирлаб, онлар “мактаб ва мадраса” деган ном қўйибдурлар. Шундан маълум бўладурки, асри саодатда мактаб ва мадрасалар йўқ экан, сўнгра зоҳир топибдур.

Ҳозирда мактабларни идора жиҳатидан “мактаби умумия ва мактаби хусусия” иккига айирдилар. Таълим ва тадрис назаридан ҳам “ибтидоий ва рушдий, аъдодий ва олий” номларига тақсим қилиниб юритиладир.

Ибтидоий мактаблар эса инсоннинг энг илгариги маъруф хонаси бўлиб, анда заруриёти диния, одоб, ахлоқ, ўқув, ёзув, қироат дарслари таълим этилиб, таҳсил қилинур. Ибтидоий мактаблар болаларни қандай бир йўл ва маслакка киритмоқ хоҳласа, ул йўл ва маслакка юритаюрган суратда бир вақт пайдо қилиб чиқорган, ҳозир этиб борадур (яъни ҳозирда ҳам шундай қилиб келмоқда). Шунинг учун ибтидоий мактабларимизни кўб мураттаб (тартибли) ва мунтазам (интизомли) бўлмоғи лозим ва лобуддур.

Зеро, бизларни тараққий ва таолий қилдиргувчи ибтидоий мактабдур. Бизга йўл кўрсатмак ва бизни тараққий қилдурмоқ уламо ва руҳонийларимизнинг вазифаи лозималари эди. Таассуфки бепарволик бўлиб турадур. Агарда шул хусусда сўрасак, алҳамдулиллоҳ исломга ҳеч нарса бўлгани йўқ, мазмунида жавоб олуرمىз. Афандилар, такрор этаманки, ғоят муҳим масаламиз мактаб масаласидур.

Мактабларимиз муайян бир йўлга кирса, яъни ислоҳ интизом топса, мунинг ортидан бошқа миллий ишларимиз ислоҳ йўлига кириб, миллатимизнинг ҳар жиҳатдан тараққий этмоғи ва юзларимизга нажот ва рафоҳият эшигининг ўзидан-ўзи очилиб кетмоғи мумкиндур. Яқин фурсатда “Изҳор ул-ҳақ” ихвони қардошларимизга ўз замонда мактаб хосияти ила кўб тараққий этган миллатларнинг йўлларидин бир санам (рисола бўлса керак) ёзиб тақдим этаман, иншаоллоҳи таоло”.

Абдуҳолиқ МИНГНАРОВ
Тошкент молия институти,
тарих фанлари номзоди

МАДАНИЙ ЖАРАЁНЛАР ВА ТАЪЛИМ МАСАЛАЛАРИНИНГ ТУРКИСТОН МИЛЛИЙ МАТБУОТИДА ЁРИТИЛИШИ

Президентимиз Исом Каримов ўзининг “Юксак маънавият енгилмас куч” асарида тарихий хотира тўғрисида қуйидаги фикрни билдиради. “Тарихий хотира туйғуси тўлақонли равишда тикланган, халқ босиб ўтган йўл ўзининг барча муваффақият ва зафарлари, йўқотиш ва қурбонлари, қувонч ва изтироблари билан холис ва ҳаққоний ўрганилган тақдирдагина чинакам тарих бўлади”¹⁸¹.

Юртимиз қадимдан маданият ўчоқларидан бири бўлиб, инсоният цивилизациясига катта ҳисса қўшган ҳудуд ҳисобланади. Бу ҳолат авлодлар ўртасида тўхтовсиз равишда давом этиб келган. Хусусан, XX аср бошларида мил-

¹⁸¹ КАРИМОВ И. Юксак маънавият енгилмас куч. Т.:Маънавият.2008. – Б. 97.

лий тараққийпарвар зиёлилар томонидан олиб борилган маданий – маърифий ишлар таҳсинга сазовордир. Миллий зиёлиларимиз мусулмонларнинг шундай ёмон аҳволга тушиб қолишининг, ер ости ва ер усти бойликларининг талон – тарож қилинишининг, бутун ҳақ – ҳуқуқларининг паймол қилиб, хўрлашларининг асосий сабаби – илмдан узоқлашганда, деб билиб Туркистон аҳолисининг илмий савиясини оширишга катта аҳамият бердилар.

Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Абдурауф Фитрат, Убайдулла Хўжаевларнинг саъй – ҳаракатлари билан газета ва журналлар чиқара бошлаб, унда аҳолининг маънавий саводхонлик даражасини кўтаришга эътиборни қаратдилар. Шу ўринда маданият ва маориф ишларига қаратилган баъзи бир маълумотларни келтириб ўтамыз.

“Хуррият” газетасида “Мактабларнинг ислоҳоти” (1917. 27 апр. №4, 4май. №5), “Мусулмон театри” (1917 йил 28 июн. №19), “УлуғТуркистон” газетасида “Маориф ишлари” (1917 йил 3апр. №2), “Миллий ва маданий мухторият” (1917 йил 9авг. №21), “Маданий ва ижтимоий бир вазифамиз” (1918 йил 31 янв. №58), “Меҳнаткашлар ўқи” газетасида “Мактабларимиз ва китоб” (1920 йил 28 апр. №155) сингари мақолаларда миллий зиёлилар Туркистондаги маданий ва маориф соҳасида қилиниши керак бўлган ва амалга оширилаётган ишларга эътиборни қаратдилар.

1917 йилдан сўнг миллий зиёлиларнинг саъй – ҳаракатлари билан Туркистонда илмий–салоҳиятни кўтариш мақсадида янги усул мактабларини очишга, ҳатто ёшларни хорижий мамлакатларда таҳсил олишларига катта эътибор берганлар. Шунингдек, Туркистондаги маданий жараёнларга оид кўплаб маълумотларни ўша даврдаги миллий даврий матбуот саҳифаларидаги маълумотлардан олиш мумкин. Хусусан, “Озод Бухоро” газетасида “Ёшлар ўқийдурлар” (1924 йил 12 янв. №37), “Маориф ишлари” (1924 йил 26 март. №66), “Чет элларда Бухоро талабалари” (1924 йил. 27июнь. №119) мақолалари берилган бўлса, “Туркистон” газетасида “Ўзбек матбуоти”, “Матбуот ва адабиёт” (1924 йил 2 июнь. №282), “Бугунги ўзбек вақтли матбуотининг тарихи” (1924 йил 24 июнь. №295), “Ўзбек адабиётида танқид ва адабий муҳокамалар” (1924 йил 25 июнь. № 295) ва шунга ўхшаш кўплаб маълумотларни олишимиз мумкин.

Хусусан, биргина Бухоро жумҳуриятида 1924 йилда мактаблар сони 43 та, ўқитувчилари 127 та, ўқувчиларининг

сони эса 2807 ташкил этган. Буларнинг 5 таси қизлар мактабидир. 2 билим юрти бўлиб, ўқувчилари 167 та, ўқитувчилари эса 17 та эди. Ўрта мактаблар ҳам 2 та бўлиб, ўқувчилари 285 тани, ўқитувчилари эса 18 нафар бўлган. 5 та интернатнинг 329 ўқувчиси бўлиб, 18 та ўқитувчиси бўлган. 1 та хунар мактабининг 37 та ўқувчиси ва 4 та ўқитувчиси бўлган. Бу интернат эски Бухорода жойлашган. Ғарбий ва Шарқий Бухорода ҳаммаси бўлиб 58 та мактабда 3815 та ўқувчиси бўлиб, 193 та ўқитувчиси бўлган.

Шундай экан биз ўтмиш тарихимизни ёритишда бирламчи манбаларга мурожаат қилишимиз керак бўлади. XX асрнинг 20 йилларига оид асосий манбалардан бири бу – миллий зиёлиларимиз томонидан нашр қилинган миллий матбуот органлари ҳисобланади.

Зиёлилардан Ҳуқанбой Абдухолик ўғлининг “Ўқимоқ керак”¹⁸², Абдурауф Фитратнинг “Маориф”¹⁸³, “Мактаб керак”¹⁸⁴, Шокир Сулаймоновнинг “Овропада Туркистон ёшлари”¹⁸⁵ каби мақолалари аҳоли орасида тарғибот вазифасини ўтади. Тараққийпарвар зиёлилар Туркистон ёшларини хорижий мамлакатларда таҳсил олиб, дунёвий илмни эгаллаб халқимизнинг келажаги йўлида сарф қилишга ҳаракат қилишлари тўғрисида бир қанча мақолаларни миллий матбуот саҳифаларига беришган¹⁸⁶. Жумладан, маориф масалаларига бағишланган баъзи бир маълумотларга тўхталиб ўтамиз.

Тараққийпарвар зиёлилардан Шокир Сулаймонов шундай ёзади: “Сўнгги кунларда юртни идора қиларлик сиёсий, илмий, фаний муваффақиятдадир. Кучларнинг йўқлиги очиқ сезилди. Туркистондан ўзини – ўзи идора қиладиган ҳақиқий уста (олим)ларни талаб қила бошлади. Мана шу ҳолларни кўрган Туркистон ёшлари нажотимиз маорифда, маориф эса Европада эканлигини билиб шу томон кета бошладилар. Натижада Кавказ, Бакуда 50 талаб, Масква ва Петербургда 150 талаб, Берлинда 70 талаб,

¹⁸² Ўқимоқ керак // Хуррият. 1917. 7 июл. № 21.

¹⁸³ Маориф // Хуррият. 1917. 24 ноябр. № 54, 1 дек. № 56.

¹⁸⁴ Мактаб керак // Хуррият. 1918. 22 апрел. № 86.

¹⁸⁵ Овропада Туркистон ёшлари // Туркистон. 1922. 1 январ. № 43.

¹⁸⁶ Четдаги талабаларга ёрдам // Туркистон. 1922. 26 ноябр. № 29; Ўлкамизда маориф тарқатиш масаласи // Туркистон. 1922. 12 декабр. № 35; Четга кўпроқ ўқувчилар юбориш керак // Туркистон 1923. 11 март. № 85; Четда ўқиётган талабалар хусусида // Туркистон. 1923. 14 март № 86; Олий мактаб ва биз // Туркистон 1923. 3 август. № 163.

бутун Европада 270 тага яқин Туркистонлик ўқувчиларни кўрамиз. Бу ҳар ҳолда Туркистоннинг келгусини порлок, тарихини ёрқин эканлигини билдиради, умид боғлайди. Бирок, дунёнинг бошқа жойларига таққослаганда бу нарса кўринмас даражададир. Чет элларда ўқувчи болаларни йўқлаб турган бошқа миллатлар каби бизнинг Туркистон зиёлилари ҳам четдаги талабаларни йўқлаб ёрдам бериб турсалар яхши бўлар эди”¹⁸⁷.

Маърифатпарвар зиёлилардан Салим Тиллахонов шундай ёзади: “1922 йил ўқиш масаласида Тошкентда ташкил этилган “Кўмак” уюшмасининг ташаббуси, Туркистон ҳукуматининг кўмаги, шунингдек, Бухоро жумҳуриятининг ғайрати билан Туркистон ва Бухоро жумҳуриятидан 70 тага яқин ўқувчиларни Германияга юборган эди. Германияда Россиядан 10 000, Япониядан 4000, Туркиядан 3000, Хитойдан 4000 талаба бор. Бироқ 12 миллионли Туркистондан 70 тагина талабанинг бўлиши ҳеч бизни қаноатлантира олмайди. Ҳаракат қилиб, келгуси йилларда Европанинг турли бурчакларига 70 минглаб талабаларни юборишимиз керак. Биз келажакда докторларни, адиларни, файласуфларни ва йўлбошчилармизни ўз ичимиздан чиқаришимиз лозим”¹⁸⁸, - деб барча эътиборни илм олишга қаратиб, келажакда етук кадрлар етишиб чиқишини хоҳлайди. Бу, албатта ўз – ўзидан бўлмайди. Бунинг учун биринчи навбатда мактабни ислоҳ қилишни, унинг савиясини оширишга қаратади. Шунинг учун бўлса керак зиёлилардан бири “Мактаб марши” шеърини кўйидагича таърифлайди:

Бир замонлар Турон эди, мактаб сари,
Ерни, кўкни битирувчи Турон ери.
Хароб бўлди мактабсиз қолгандан бери,
Юришайлик, келинг яна мактаб сари,
Турон ери, мактаб сари арш айлади.

Мактабсизлик юртимизни қилди вайрон,
Мактабсизлик Турон элин этди вайрон.
Мактабсизлик ҳеч яшаёлмас энди инсон,
Фаннинг даври, ишнинг даври бу кун даврон.
Турон эли, мактаб сари арш айлади.

¹⁸⁷ Овропада Туркистон ёшлари // Туркистон. 1923. 1 январ. № 43.

¹⁸⁸ Четта кўпроқ ўқувчиларни юборишимиз керак // Туркистон. 1923. 11 январ. № 85.

Мақтабсизлик бизни қилди яп – яланғоч,
Мақтабсизлик бизни этди талон – тарож.
Мақтабсизлик Турон элин ўлдирди оч,
Кўзингни оч бу ҳаракатдан мактабга қоч.
Турон элин, мактаб сари арш айлади.

Билдик қочди онгимиздан беш юз йилдир,
Унитмангиз Улуғбеклар бизни элдир.
Турон тили, ўзбек тили бизнинг тилдир,
Турон эли мактаб сари арш айлади.

Шундан кўришиб турибдики, маърифатпарвар миллий зиёлилар халқимизнинг маданий салоҳиятини оширишга ҳаракат қилганлар.

“Озод Бухоро” газетасининг 1924 йил 2 сентябрдаги сонида Файзулла Хўжаев ўз мақоласида айти пайтда хорижий мамлакатларда 400 га яқин талабалар ўқиётганлигини ёзган¹⁸⁹.

Президентимиз Ислон Каримов тараққийпарвар миллий зиёлиларнинг дунёқарашлари, мақсадлари хусусида тўхталиб уларнинг бир фикрини келтириб ўтганлар: “Буюк маърифатпарвар бобомиз Маҳмудхўжа Бехбудий ўтган асрнинг бошидаёқ “Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдир, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга паймол бўлур”, деган ҳаққоний фикрлар билан Туркистон аҳлининг онги шуурини уйғотишга даъват этгани бежиз эмас, албатта”¹⁹⁰, деган эдилар.

Шундан хулоса қилиш мумкинки, маърифатпарвар зиёлилар ўтган асрнинг 20 йилларида Туркистон аҳолисининг маънавий, илмий савиясини оширишда катта ташаббус кўрсатганлар. Буни ўрганиб келажак авлодга етказиш бизнинг вазифамиз бўлмоғи даркор.

¹⁸⁹ ХЎЖАЕВ Ф. “1920-1924 йиллар” // Озод Бухоро 1924. 2 сент. № 135 (348).

¹⁹⁰ КАРИМОВ И. “Юксак маънавият енгилмас куч”. Т.: Маънавият. 2008. – Б. 95.

ЖАДИД АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ МАСАЛАЛАРИ

Наим КАРИМОВ,
“Қатағон қурбонлари хотираси”,
музейи етакчи илмий ходими,
филология фаълари доктори

ЖАДИД ТЕАТРИНИНГ МИЛЛИЙ МАНБАЛАРИГА ДОИР

1914 йил 27 февралда ўзбек халқининг маданий ҳаётида унутилмас воқеа рўй берди. Шу куни Тошкентдаги “Қолизей” театрининг 2 минг кишилиқ зали томошабинлар билан лик тўлди. Театр пардаси очилиши олдидан Тошкент жади́д маърифатпарварлари пешқадами Мунаввар қори Абдурашидхонов нутқ сўзлаб, жумладан, бундай сўзларни айтди: “Жамоат!.. Бизни Тошканд шаҳрида бир неча мартаба миллий тиётрлар ўйналган бўлса ҳам, холис Туркистон тилида ҳануз бир тиётр ўйналмағонлиғи барчамизга маълумдир. Шу сабабли баъзи кишиларимиз тиётрга, эҳтимолки, ўйинбозлиқ ёхуд масхарабозлиқ кўзлари ила боқурлар. Қолбуки, тиётрнинг асл маъноси ибратхона ёки улуғлар мактаби деган сўздир. Тиётр сахнаси ҳар тарафи ойнабанд қилинғон бир уйға ўхшайдурким, унга ҳар ким кирса, ўзининг ҳусн ва қабиҳини, айб ва нуқсонини кўриб, ибрат олур. Ва бу сахнада кўзига ёмон кўринган паст одатлардин ва бузуқ ахлоқлардин узр қилмоқға ҳаракат қилур. Биноан алайх, тиётрни бузуқ ахлоқ касалларининг энг ёқимли давосига ўхшатган киши ёлғончи бўлмаса керак, деб ўйлайман”¹⁹¹.

¹⁹¹ АБДУРАШИДХОНОВ М. Танланган асарлар. – Т., 2003. – Б. 153-154.

Шу куни “Колизей”да бундан уч йил муқаддам ёзилган, бир йил муқаддам рисола шаклида нашр этилган, қирқ кун муқаддам Самарқандда театр ҳаваскорлари томонидан ўйналган М.Бехбудийнинг “Падаркуш ёхуд ўқумаган боланинг ҳоли” пьесаси сахна юзини кўрди. Бу асар устидаги иш Самарқандда ҳам, Тошкентда ҳам бир вақтда – 1913 йил декабрида бошланган эди. Тошкентда малакали режиссёрнинг бўлмаганлиги сабабли спектакль устидаги иш қирқ кунга кечикди. Лекин 1914 йил 27 февралда “Турон” театри труппаси томонидан қўйилган спектакль миллий ўзбек театрининг биринчи спектакли сифатида тарихда қолди. Яна шу спектаклнинг тарихий ва ижтимоий-маънавий аҳамияти шунда эдики, ундан тушган маблағ “Мусулмон жамияти имдодияси” фойдасига ўтказилган эди. “Жамияти имдодия” тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун М.Муҳаммаджонов (Тошқин)нинг “Турмуш уринишлари” хотира-романига мурожаат этайлик. У мазкур жамиятнинг ташкилотчилари сифатида Мунаввар қори, Баширулла Хўжаев, Абдулла Авлоний, Низом қори Хусайн ўғли ва Тошхўжа ҳожи Туёқбой ўғлиларининг номларини тилга олгандан сўнг, жамиятни очишдан мақсад “нодон ўзбек халқини билим билан оқартириш, етим, етима ёки ота-онаси йўқсил бўлган болаларни ўқитдириш” бўлганлигини айтган¹⁹². Самарқанд, Каттақўрғон, Бухоро вилоятларида қўйилган спектакллардан тушган маблағ ҳам хайрия ишларига сарфланди. Шу айёмдан бошлаб ўзбек театри “ибратхона” ёки “улуғлар мактаби” вазифасини шараф билан бажара бошлади.

Аммо Туркистон шароитида театр санъатининг майдонга келиши осон кечмади. Туркистон генерал-губернатори томонидан қўйилган тўсиқлар (цензура, асар матнининг рус тилига таржима этилиши лозимлиги, тушган маблағнинг ҳокимият билан “арра қилиниши” ва б.)ни минг азоб билан енгиб ётган жадидлар мутаассиб омманинг қаршилигига дуч келдилар. Улар “Падаркуш” спектакли учун чиқарган афишадаги сўзларни ўчириб, устига: “Отангни ўлдириб е!” деган сўзларни ёзиб кетдилар. Спектакль ташкилотчиларидан бири А.Авлоний

¹⁹² МУҲАММАДЖОНОВ М. (Тошқин). Турмуш уринишлари. – Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2015. – Б. 210.

масхарабоз бўлганликда айбланиб, мактабдан қувилди. “Падаркуш” спектаклининг сахналаштирилиши ҳатто жадид мактаблари ва хайрия жамиятларининг очилишига хайрихоҳ бўлган кишиларнинг ҳам қаршилигига учради. Андижонда М.Бехбудий асарини қўйган жамоа аъзоларига “падаркушлар” деган шармандали ёрлиқ ёпиштирилди. Чор маъмурлари “жадид”лар билан “қадим”лар ўртасида бошланган курашнинг янги тўлқинини лоқайдлик билан кузатибгина қолмай, бу курашнинг миллий низога айланишига умид қилдилар.

Агар тарихий даврнинг шундай курашлардан иборат бўлганини, илк миллий театр спектаклларини кўриб, шу “ибратхона”да “ўзининг хусн ва қабиҳини, айб ва нуқсонини кўриб” ўзгариши, тарбияланиши, бошланган янги замонга мослашиши керак бўлган омманинг каттагина қисми театрни ғазаб ва нафрат билан қарши олганини эсласак, жадидларнинг миллий театрни барпо этиш йўлидаги фаолиятини тарихий жасорат, деб баҳолаш ўринли бўлади.

Жадид театрининг манбалари ҳақида сўз борганда, одатда озарбайжон ва татар театрларининг, Тошкентга ва Туркистоннинг бошқа йирик шаҳарларига гастролга келган рус театрлари таъсири тилга олинади. Тўғри, Туркистон Россия қўшинлари томонидан забт этилганидан сўнг, 1877 йилдан бошлаб Туркистонга рус антрепенерларининг драма труппалари, Петербургдаги Мариинск театрининг артистлари гастролга келиб, ўз спектаклларини намоиш этишган. Бироқ “Сартам и собакам вход воспрещается” деган сўзлар нафақат Янги шаҳардаги боғ дарвозасига, балки шу ерда яшаган ғайримиллат вакилларининг юракларига ҳам ўйиб ёзилган эди. Қолаверса, 1914 йилда нафақат Тошкент, Самарқанд, Андижон, Наманган сингари шаҳарларда миллий театр бешигига тош отган омманинг, балки аксар маҳаллий зиёлиларнинг ҳам Янги шаҳардаги рус театрлари спектаклларини бориб кўришлари учун тарихий ва маданий шароит етилмаган эди. Фурқатнинг 1890 йил 5 октябрда Н.Куликов асари асосида сахналаштирилган “Суворов қишлоқда, Миланда ва яхши аёллар даврасида” спектаклини кўриб, “Суворов” манзумасини ёзгани рус театрини жадид театрининг манбаларидан бири сифа-

тида қарашга асос бўла олмайди. “Фурқат билан қизиқиб қолган” (Ш.Юсупов ифодаси) Н.П.Остроумовнинг ўзбек шоирини рус саркардаси ҳақидаги спектаклни кўришга таклиф этганида ҳам бошқа мақсад бўлган.

Татар ва озарбайжон театрлари эса Туркистонга 1911 йилдан бошлаб гастролга келишган. Татар ва озарбайжон халқларининг тиллари ҳам, миллий анъаналари ва урф-одатлари ҳам яқин бўлгани учун ўзбек халқининг илғор вакиллари, жумладан, жадидлар шу театрларнинг спектаклларини завқ билан томоша қилганлар. Улар шу билангина кифояланиб қолмай, Туркистонда ҳам миллий театр санъатини барпо этиш лозим, деган қарорга келганлар.

“Ўзбек томошабинларининг татар театри намуналари билан танишишлари, - деб ёзади академик Мамажон Раҳмонов, - аввало Туркистонда яшовчи татар ҳаваскорлари спектакллари орқали бўлди”¹⁹³. Олим 1800 йилдан Туркистонда яшаган, ўзбек ва форс тилларини ўрганиб, 700 га яқин китоб, рисола ва мақолалар ёзган Н.С.Ликошиннинг “Туркистонда кечган умр палласи” (“Полжизни в Туркестане”, С.-Пб., 1916) деган китобидан қуйидаги воқеани келтирган: “...1904 йилнинг 4 апрелида Тошкентда подполковник С.Г.Еникеевнинг уйида Номик Камол (озарбайжон драматурги – Н.К.)нинг “Ишқ балоси” спектакли ўйналди. Шу кечада машҳур татар зиёлилардан А.А.Диваев Европа театрининг аҳамияти ҳақида нутқ сўзлади. Бу кечага меҳмон сифатида ўзбек зиёлилари ҳам таклиф қилинган эдилар. Бундай оилавий спектакллар кейинчалик ҳам ўйналиб турди. Чунончи, 1909 йилда ўша Еникеевнинг хотини Саодатхонимнинг ташаббуси билан бир кеча ўтказилган. Кечада ўзбек театри ташкилотчиларидан бири Абдулла Авлоний ҳам бўлган. Шу куни Ғ.Камол (Ғалиақар Камол – татар драматурги – Н.К.)нинг “Биринчи театр” номли комедияси ўйналган. Ҳамзабой образи мисолида фанатизм ва чиркин феодал тартибларни танқид қилувчи бу пьеса ўзбек зиёлиларига жуда ёққан эди”.

Шу йилларда ўзбек-татар ва ўзбек-озарбайжон маданий алоқалари изчил давом этиб, Туркистонда нафақат театр санъатига бўлган қизиқишнинг кучайиши, балки миллий театрни яратиш орзусининг ҳам туғилишига сабаб бўлди.

¹⁹³ РАҲМОНОВ М. Ўзбек театри тарихи. – 1968. – Б. 264.

Бу алоқалар самараси 1916 йил 30 декабрда “Лайли ва Мажнун” операсининг Озарбайжон театри режиссёри ва артисти Сидқи Руҳилло раҳбарлигида ўзбек театрида саҳналаштирилишида, айниқса, яққол кўринди. Озарбайжон ва ўзбек театрлари ўртасидаги ижодий ҳамкорлик кейин ҳам давом этди. Ўзбек театрининг шаклланиши ва ривожланишида Ҳалима Носирова, Холида Хўжаева, Сайфи қори Алимов, Қудрат Хўжаев сингари бир гуруҳ истеъдодли ёшларнинг 20-йилларда Бокудаги театр техникумида саҳна сирларини ўрганиб келганлари ҳам катта аҳамиятга молик бўлди.

Биз ушбу мақолада ўзбек театрининг туғилишида муҳим аҳамиятга эга бўлган янги бошқа бир манба тўғрисида фикр юритмоқчимиз.

Ҳар бир миллий маданиятда бўлганидек, ўзбек маданияти тарихига назар ташлаган киши миллий театримиз “илдизлари”ни кўғирчоқ театрининг келиб чиқиши ва шаклланиши давридан ахтариши табиий. “Ўзбекистон кўғирчоқ театри” (1928) китоби муаллифи М.Гавриловнинг юнон муаллифлари тадқиқотларига асосланиб айтишича, кўғирчоқ атамаси, христиан йилномасига кўра, юнонлардан VII асрда, Тан сулоласи даврида ўртаосиёлик эронийлар орқали Хитойга ўтиб, ундан бутун Шарққа тарқалган. “Соя театри турли жойларда мустақил равишда пайдо бўлмаган, деган фикрдаги тадқиқотчилар, - деб ёзган М.Гаврилов, - унинг ватанини Хитой деб ҳисоблашга мойиллик билдириб, унинг, эҳтимол, Ўрта Осиё ва Эрон орқали Онатўли туркларига ўтиб борганини; XVII аср ўрталарида Италияда, кейинчалик эса Германия ва Францияда пайдо бўлганини айтадилар”. Аммо соя театрининг Шарқдан Ғарбга ўтиш манзили Ўрта Осиё бўлганлигини исботлаш ҳозирча қийин, чунки бу театрининг излари унинг ўзидан топилмаган”¹⁹⁴. Ҳозирги Ўзбекистон, М.Гавриловнинг фикрича, XIX аср ўрталарига қадар халқ театрининг фақат бир турини – кўғирчоқ ёки “кўғирчоқ ўйин”нигина билган, холос. Аммо шу муаллиф Туркистондаги “кўғирчоқ ўйин” тарихини 100-150 йил деб ҳисоблаган ва унинг икки тури – “чодир хаёл” ва “кўл кўғирчоқ” турлари бўлганлигини ёзган. Яна шу манбадан аён бўлишича,

¹⁹⁴ ГАВРИЛОВ М. Кукольный театр Узбекистана, – Т. 1928. – С. 8.

ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидаги кўғирчоқ театрининг шу икки тури Шомуҳиддин Шоазимов ва Турсунбой Абду-жабборовнинг фаолияти билан бевосита боғлиқ эди. Аммо улардан бирининг XX аср бошларида, 77 ёшида вафот этиши, иккинчисининг эса 1897-1898 йилларда Шарқий Хитойга кўчиб кетиши билан “чодир хаёл” тарихига узил-кесил нуқта қўйилган.

Санъатшунослик фанлари доктори Муҳсин Қодировнинг ёзишича, Ўзбекистонда кўғирчоқ театрининг “чодир хаёл”, “чодир жамол”, “фонус хаёл” турлари фаолият кўрсатиб келган¹⁹⁵.

XVIII-XIX асрлардаги ўзбек халқининг миллий-этнографик маданиятида, кўғирчоқ театрдан ташқари, “Кема ўйини”, “Катта ўйин” сингари мураккаб сўз жонли рақслар бўлган. Кўқон хонлигидаги рус элчиси М.Алибеков 1872 йилда “Кема ўйини” рақсини томоша қилиб, ундан олган таассуротларини “Худоёрхоннинг хонаки ҳаёти” деган мақоласи (1903)да бундай ифодалаган: “Раққос ва раққосалар тушиб олган кемалар турли рангдаги шоҳи матолардан драфировка қилинган, этаги ерга тегиб туради. Ўйновчининг оёғи кўринмайди. Кемаларга байроқча ва фонарчалар илинган. Кеманинг тумшугига аждаҳо расми чизилиб, унинг пастки қисмига чизилган оёқнинг сурати эса худди кема ҳайдаб кетаётганга ўхшайди”. Бошқа бир рус элчиси И.Иброҳимовнинг “Туркестанские ведомости” (1872, 24 апрель) газетасида чоп этилган мақоласидан маълум бўлишича, бу рангба-ранг кемалардага рақс ва пантомималарда 60 нафар раққос ва раққосалар иштирок этишган, 40 – 50 атрофида чархлар бўлган¹⁹⁶.

Яна Ликошиннинг М.Раҳмонов китобида келтирилган куйидаги сўзларига эътибор берайлик. У рақс санъати мактабидаги таълим усуллари тўғрисида бундай ёзган: “Раққосни музика остида ўйнашга, қўл ва оёқ ҳаракатларининг пластик ва нафис бўлишига, тан ҳаракатларининг эпчил ва силлиқ чиқишига, кўз ва юз мимикаларига, ҳар бир ҳаракатнинг чуқур маънога эга

¹⁹⁵ Қаранг: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 11-жилд. – Т., 2005. – Б. 344.

¹⁹⁶ М. АЛИБЕКОВ ва Н.С.ЛИКОШИНнинг хотиралари ҳамда И.Иброҳимовнинг маълумоти М.Раҳмоновнинг номи юқорида қайд этилган китобидан олинди.

бўлишига, ҳатто шеър ўқишга ўргатиларди. Бунинг устига, раққос ширин товушга эга бўлиб, уларни ашула айтиш, музыка асбобларида чалишга ўргатиларди”¹⁹⁷.

Агар миллий-этнографик маданиятимизнинг таркибий қисмларидан бири бўлган қўғирчоқ театри ҳозирги театр санъатининг ибтидоий кўриниши бўлса, XVIII-XIX асрларда Қўқон хонлигида намоёиш этилган “Катта ўйин”, “Кема ўйини” сингари томошалар безалиши, сюжети, мазмуни, бадий ансамбль томонидан ижро этилиши билан ҳозирги театр спектакллари яқинлашиб келади.

Ҳар бир миллатнинг адабиёти ва санъати шу халқ руҳий оламининг кўзгусидир. Туркистонга хориждан истилочи ёки сайёҳ бўлиб келган кишилар биринчи навбатда ерли миллатнинг санъати ва адабиёти билан танишиб, халқнинг ўзи ҳақида тасаввур ҳосил қилганлар, шу санъат ва адабиёт намуналаридан олган таассуротларини ёзиб қолдирганлар. XIX аср бошларида Қўқон хонлигига келган Поспелов ва Бурнашев деган рус элчилари Қўқондаги халқ сайилида намоёиш этилган актёрлик ўйинларини кўриб, лол қолишган. Сибирдаги ҳарбий корпус таржимони Ф.Назаров эса Тошкент ва Қўқондаги халқ сайилларини ўз кўзи билан кўриб, қўқонлик санъаткорларининг актёрлик маҳоратига катта баҳо берган. М.Раҳмоновнинг хотирлашича, Қўқоннинг Катта чорсуси шаҳарнинг марказий сайилгоҳи бўлиб, сатҳи 3 минг квадрат метрдан зиёд бўлган шу майдонга 5 - 10 минг томошабин жо бўлар, шаҳарнинг йирик кўчалари, бозор ва расталарининг ҳаммаси шу Чорсуга келиб туташган эди.

“Тоҳо-гоҳо, - деб ёзади хотиранавис, - бозор майдонининг ёки Чорсунинг бир чеккасида кўққисдан халқнинг баланд кулгуси ва ҳайқириқлари эшитилиб қоларди... Демак, у ерда актёрлар ўзларининг қизиқ ўйинлари билан ҳаммани кулдирмоқда ёки қўғирчоқбоз, раққос ва ёки муаллақчи ўз ҳунари билан томошабиннинг олқишига сазовор бўлмоқда...

Кечаси томошалар Катта чорсу майдонига кўчарди... Майдоннинг бир чеккасида бордон билан ўралган бир кичик хона пайдо бўларди. Бу, актёрларнинг кийим-кечак

¹⁹⁷ М. АЛИБЕКОВ ва Н.С.ЛИКОШиннинг хотиралари ҳамда И.Иброҳимовнинг маълумоти М.Раҳмоновнинг номи юқорида қайд этилган китобидан олинди.

кийиб, грим қиладиган жойлари. Созанда ва ашулачи ҳофизлар Чорсунинг ҳар икки томонидаги чойхоналарга бўлиниб ўтирардилар. Томоша созандаларнинг машқи билан бошланарди, ўйинни корфармон бошқарарди. Даврага ҳофизлар чиқардилар, сўнгра бир нафас аския кетарди. Шундан сўнг раққосларга навбат келади, охирида бир неча спектакль кўрсатилади.

Бундай сайиллар Қўқонда гоҳо хоннинг фармони билан Ўрда атрофида ҳам ташкил қилинарди¹⁹⁸.

XVIII-XIX асрларда ҳозирги Ўзбекистоннинг санъат ривожланган ҳудудларида халқ театрлари майдонга келди. Ўзбек театри тарихчилари Мулла Қосим ҳожининг М.Раҳмонов архивида сақланаётган хотирасига асосланиб, Мадалихон даврида саройда “сахналаштирилган” спектакллар орасида “Мударрис” спектакли ҳам бўлгани ва шу спектакль Бидиёршум труппаси томонидан ўйналганини ёзиб келдилар. Шу даврда Қўқон адабий муҳитида ҳажвий адабиётнинг ривожлангани сабаблими ёки халқ театрининг ўзига хос ва муҳим хусусияти, ҳар ҳолда бу спектакль ҳам, Бидиёршум, Зокир эшон труппаларининг бошқа спектакллари ҳам ҳажвий руҳ билан суғорилган. Қўғирчоқ театри билан бошланган ўзбек халқ театри шу даврга келиб, муайян қаҳрамонлар ва воқеалар тасвирланган, диалоглардан таркиб топган сахна асарларини сарой ва майдонларда намойиш эта бошлаганлар. Шу даврда сўзнинг халқ театри спектаклларидаги аҳамияти беҳад даражада ошган. Томошабинлар нафақат масхарабоз ва халқ артистларининг хатти-ҳаракатидан, балки улар оғзидан чиққан “теша тегмаган” сўз ва иборалардан, М.Раҳмонов эслаганидек, кўпроқ кулган бўлишлари мумкин.

Муҳаммад Солиҳ Бидиёршум “ўзбек халқ драматургияси”нинг асосчиларидан биридир. Ўз даврининг билимдон ва ҳар томонлама истеъдодли кишиларидан бўлган бу зот шеърлар ёзган, созандалик қилган, рақс тушган, музыка ва рақс санъатлари бўйича кўп кишиларга устозлик қилган. У яратган юздан зиёд спектакллардан бири – “Мударрис” ўткир ҳажвий асар бўлиб, унда, Мударрис, Шогирдпеша, Мутавалли, Бойдан ташқари, 10 та мулла-вачча иштирок этган. М.Раҳмоновнинг Мулла Қосим ҳожи

¹⁹⁸ РАҲМОНОВ М. Кўрсатилган асар. – Б. 41.

хотирасига асосланиб айтишича, “Бу пьеса бадий фазилати, маънавий ва ғоявий йўналиши, композициясининг пухталиги, тилининг бойлиги жиҳатидан XVIII оғзаки комедияларининг энг яхши намунаси деса бўлади”¹⁹⁹.

Ижодий фаолияти Қўқон хонлиги даврида кечган Зокир эшоннинг театр труппасида эса 30 дан зиёд қизиқлар бўлиб, улар ижросида, “Мударрис”дан ташқари, “Заркокил”, “Авлиё”, “Фарзанд дуоси”, “Қаландарлар”, “Мардикор ва нонвой”, “Улоқ”, “Келин туширди”, “Имом домланинг уйланиши” сингари ўнлаб спектакллар томошабинлар оmmasига тақдим қилинган. Агар шу асарларнинг сарлавҳаларига эътибор берсак, уларнинг халқ ҳаётидан, кундалик турмушдан олинганлиги, айрим кишиларга хос нуқсонлар ва эскирган удумларнинг ҳажв боиси бўлиб хизмат қилганини кўрамиз. Шу спектаклларда кўтарилган ҳаётий масалалар, яратилган образлар, топилган сюжетлар XX аср бошларида ҳам ўз қимматини йўқотмаган бўлса керакки, драматург Хуршид Зокир эшон труппасининг “Мақтанчоқ киши”, “Эр ва хотин” спектакллари асосида шу номлардаги бир кўринишли пьесаларини, Чўлпон эса Зокир эшоннинг шогирди Юсуф қизиқ сюжети асосида “Яна уйланаман” пантомима либреттосини ёзган. Кўрамизки, М.Гавриловнинг тахмини бўйича, 100-150 йиллик йўлни босиб ўтган кўғирчоқ театри XIX асрнинг ўрталарига келиб, реалистик сахна асарларининг майдонга келишига замин ҳозирлади. Масхарабоз ва муқаллидлар деб аталган Бидиёршум ва Зокир эшонларнинг актёрлик труппалари эса ўз асарлари билан Хуршид ва Чўлпон сингари ўзбек драматурглари қаламига мансуб сахна асарларининг яратилишида ҳамиртуриш вазифасини бажарди.

Шу икки драматургнинг замондоши ва қаламкаш биродари Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён” романидан аён бўлишича, у ҳам Қўқон ва Марғилонга қилган ижодий сафарлари вақтида Бидиёршум каби XIX асрда яшаган Қўқон театр труппалари спектакллари овозасини эшитиб, уларга қизиқиб қолган. Ҳатто шу романнинг “Хон кўнгил очмоқчи” ва “Қизиқлар” деган фаслларида Мадалихон даврида Ўрда боғида ўтказилган кўнгилочар томошаларни ҳам тасвирлашни лозим топиб, Зокиргов

¹⁹⁹ РАҲМОНОВ М. Кўрсатилган китоб. – Б. 67.

(Зокир эшон) труппаси ижросида намойиш этилган “Шайхулислом” спектакли тасвирига каттагина ўрин ажратган.

“Қизиқлар” фасли қуйидаги лавҳа билан бошланади:

“Зокиргов хонға қуллик қилди ва икки-уч қадам бордон томонға юриб, бутун товши билан чақирди:

- Баҳромбой! Ҳой, Баҳромбой!!!

Бордон ичидан бир оёғида кафш, иккинчиси кафшсиз, олди очиқ кир яхтагидан бадани кўринган, бир қўли билан елкасини қашиб, иккинчиси билан иштонбоғини ушлаган, бошяланг бир йигит чиқди.

- Эшак ҳанградими-а! – деди Баҳром ва у ёқ-бу ёққа алонглаб олғандан кейин, яхтагининг чокини ахтарди. – Сингли талоқ битни қочирдим-да! (Кулги.)

- Баҳром деяпман, менга қара!

- Э-эй, Зокир ака. Сен чақирдингма?.. Ҳа, нима гап?

- Хонни кўндирдим!

- Кўндирдингма?.. Мен ҳам айтдим-ку, хон ўзи лақма эмиш, деб. (Кулги.)

- Улар қани?

- Уларингма? Уларинг ичкарида ятипти...

...- Зокиргов аччиғланди:

- Сенларга бир ақл кирмади-да... Энди хоннинг олдиға бир пой кафш билан чиқасанми?

Баҳром ўйланиб бошини қашиди:

- Чиқсам чиқавураман-да. Хонинг ҳам менга ўхшаган бир одам-да, ака. (Кулги.)”²⁰⁰.

Биз бу лавҳани ўқир эканмиз, қизиқларнинг хон олдида шундай сўзларни айта олганига ишонмаслигимиз мумкин. Лекин қизиқлар жасорати шундаки, улар, Европа мамлакатларидаги сарой масхарабоз (шут)ларидек, кулги ёрдамида, ҳазил йўсинида хонлар, беклар, бойлар сажияси ва фаолиятидаги камчиликларни аксар ҳолда дадил айта олганлар. Чўлпон “Қизиқлар” (1936) мақоласида ҳозирги китобхонларни ўйлантириб қўядиган бундай сўзларни ёзган: “Катта-катта издиҳомларда, йиллик сайилларда неча кеча-кундузлик тўйларда сўз қилатурған қизиқлар неча мингларча халқнинг жуда зўр мароқ билан ўзларига тикилиб турганини кўрганларидан кейин, жамиятнинг файзи билан дадилланиб, мамлакатнинг катталарини,

²⁰⁰ ҚОДИРИЙ А. Танланган асарлар. – Т., 2014. – Б.19-20.

беклар, ҳокимлар, қозилар, раислар, муҳрдорлар ва ҳатто хонларнинг ўзларини танқид қилиб ташлар эдилар. Натижада баъзиларининг боши кетиб, баъзилари бир оқ уйлик (бадарға) қилиниб, бир хиллари эса бошқа мамлакатларга қочиб, хонавайрон бўлардилар. Фақат уларнинг оғизларидан чиққан буюк ҳақиқатлар, ҳақиқатгўй шоирларнинг ўлмас асарлари каби, халқнинг кўнглига ёзилиб қоларди ва мучаллардан-мучалларга ўтарди. Фақат шоирларнинг асарлари қоғоз бетига битилгани учун шу кунгача сақланиб қолгани ҳолда, қизиқлар айтган ҳақиқатлар тилдан-тилга кўчаркан, юз йилларнинг узун йўллари ичида ўчиб, йўқ бўлиб кетганлар”²⁰¹.

Биз XVIII-XIX асрларда яшаган халқ театри намояндалари, улар тузган ва раҳбарлик қилган труппалар ҳамда шу труппаларнинг спектакллари билан бир оз юзаки танишган бўлсак ҳам, ўйлаймизки, шу кузатувларнинг ўзиданоқ ўзбек халқ театрининг замонавий миллий театр санъатининг туғилишида бирламчи ва муҳим манба бўлиб хизмат қилгани сезилиб туради. XX асрнинг 10 - 20-йилларида Хуршид (“Мақтанчоқ киши”, “Эр ва хотин”, “Колхозда тўй”), 20-йилларда Ҳамза (“Ҳажвий лахтаклар”, “Бурунғи сайловлар”, “Қозининг сирлари”, “Бурунғи қозилар ёки Майсаранинг иши”) ва Чўлпон (“Хужум”) ёзган ҳажвий саҳна асарларига назар ташлаган киши улар “юраги”да юқорида тилган олинган халқ театрларининг “қон”и жўш уриб турганини кўради. Умуман, замонавий ўзбек драматургиясида комедия жанрининг туғилиш, шаклланиш ва ривожланиш жараёни шу муборак манба билан бевосита боғлиқ.

Ўзбек халқ театри анъаналарига бўлган муносабат мустақиллик йилларида кескин ўзгарди. Миллий маросимлар ва урф-одатлар эъзозланаётган ва яна яшашда давом этаётган ҳозирги даврда халқ театри анъаналари ҳам театр саҳналари-ю шаҳар майдонларида бўй кўрсата бошлади. Ўзбекистон Миллий академик драма театри репертуаридан ўрин олган айрим спектаклларнинг ўн йиллар мобайнида саҳнадан тушмай келаётгани сабаби шу анаъаналарнинг давом эттирилаётгани ва бойитилаётгани билан боғлиқ. Шу нарса ғаройибки, совет даврида ҳам миллий театр анъаналарини давом эттириш билан бирга

²⁰¹ ЧЎЛПОН. Адабиёт надир. – Т., 1994. – Б. 116.

халқ театрининг шоҳ асарларини тиклашга қаратилган уринишлар ҳам бўлган.

Ўзбекистон ССР ташкил этилган куннинг 20 йиллиги муносабати билан тузилган Ҳукумат комиссиясига 1944 йилда Тошкентда Катта халқ сайилини ўтказиш, бунинг учун қадимий томоша ва ўйинларнинг энг яхшиларини тўплаш, ўрганиш ва тиклаш вазифаси қўйилган. Таркибида Юсуфжон қизик, Тўхтасин Жалилов бўлган бу комиссия Сулаймон қори, Усмон қори, Пўлатжон қизик, Ориф гармон сингари 40 га яқин қизиқларни, Эрка қори, Мама Юнус каби ўнлаб аскиячиларни тўплади. Барча вилоятлардаги таниқли халқ санъаткорлари Тошкентга таклиф этилади. Сайил дастурида турли ашула, рақс ва аскиялардан ташқари, томошабинларга қадимий “Заркокил” ва “Кема ўйини” халқ спектакллари ҳам кўрсатиш кўзда тутилган эди. Юсуфжон қизик ўз зиммасига тушган шу нозик вазифани бажариш мақсадида кекса қизиқларнинг шу спектакллар ҳақидаги хотираларини тўплайди, 100 дан зиёд раққос ва раққосаларга қадимги халқ ўйинларини, кемада қандай юришни, қандай қадам ташлашни ўргатади. Муқимий номидаги театрининг корхонасида эса шу спектаклларга мос либослар тикилади.

“Ниҳоят, сайил бошланди, – деб ёзади сайил билан боғлиқ ташкилий ишларга мутасадди бўлган М.Раҳмонов, – январь совуқларининг зинғиртобига қарамай, стадионга одам сиғмас, музика ва ашула садолари янграмоқда эди.

Уста Олим шогирдлари билан ўртага тушади, 30 доирачининг серзавқ зарби кўкларга кўтарилар, олдинда “Ноз ўзгача”ни айтиб Ойбачча ўйнаб борарди. Сўнгра у чарх қилишга ўтади, 400 мартадан кўп айланади, худди ўртада шаббодада қоғоз пилдироқ айланаётганга ўхшар, одамларнинг кўзи қамашар эди...

...Қирқ нафар қизик қатнашиб, катта тайёрлик кўриб ўйналган “Заркокил” ҳам томошабинни кулдириб, ичагини уза ёзди. Шундан сўнг “Кема ўйини”га навбат келди. Проекторлар нурида стадионнинг шимол томонидан майдонга майда қадам ташлаб, кемаларда ўтирган 100 раққоса чиқиб келмоқда, уларнинг қайиқларида ўрнатилган фонусчалар турли рангда ёниб, стадион кўкдаги юлдузларни эслатар, ажойиб бир гўзаллик кашф этган, уларнинг ўйинларига оркестр жўр бўлиб, ҳофизларнинг шўх ялла-

лари қандайдир бир нафис ва ёқимли бир манзара яратар, ҳар бир жест, қўл, тан, бош, оёқ ҳаракати музика ва ялла тактига монанд келарди...”²⁰²

Афсуски, Иккинчи жаҳон уруши тугаганидан сўнг, миллий халқлар ижтимоий онгининг уйғониши, маданий анъаналарининг тикланиб, миллий ғурур туйғуси пайдо бўлиши мумкинлигини сезган совет давлати ва большевиклар партияси бундай миллий анъаналарни халқларнинг руҳий ҳаёти ва хотирасидан ситиб чиқариш учун барча чораларни кўрди. Лекин орадан қарийб ярим аср ўтганига қарамай, мустақилликнинг ҳаётбахш шабадалари эсиб, яна миллий-маданий анъаналар тикланиб, уларнинг янги, бахтли ва абадий давом этувчи ҳаёти бошланди.

1914 йил 27 февралда туғилган ўзбек миллий театри қардош ва хорижий халқларнинг театр маданияти эришган тажрибалар ва ютуқлар билан бирга миллий театр анъаналарига ҳам таянган ҳолда шаклланиб, шарафли ва машаққатли ижодий йўлни босиб ўтди. Шу йўлни босиб ўтиш жараёнида истеъдодли артистлар, драматурглар, режиссёрлар, рассомларнинг бир неча авлоди майдонга келди ва улар меҳнати билан шундай афсонавор спектакллар яратилдики, улар ўзбек халқи ижтимоий онгининг ўсиши, маданий оламининг бойиши, руҳий ҳаётининг янгилиниб ва гўзаллашиб боришида муҳим аҳамиятга молик бўлди.

Ана шундай ижодий парвозни жаҳид театрининг қалдирғочлари бошлаб бердилар.

Баҳром ИРЗАЕВ,
“Қатагон қурбонлари хотираси”
музейи катта илмий ходими

ЎЗБЕК МУСИҚА МАДАНИЯТИ ВА ЖАДИД ТАРАҚҚИЙПАРВАРЛАРИ

Ўзбекистон ҳудуди қадимдан Шарқ мусиқа маданиятининг шаклланиш бешикларидан бири ҳисобланади. Бироқ, Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати, айниқса, тоталитар тузум ҳукмронлиги шароитида мусиқа маданияти ривожланишнинг зиддиятли ҳолатларини бошидан ўтказди. Мустамлакачилик даврида Туркистон

²⁰² РАҲМОНОВ М. Кўрсатилган китоб. – Б. 396.

минтақаси бир томондан миллий зулм остида қолган бўлса, иккинчи томондан бир неча асрлар давомида жаҳон тамаддуни тараққиётидан узулиб қолган ўлка яна дунёга юз бурди. Бу даврда Туркистонга кўплаб европа маданияти ютуқлари кириб келган бўлса, айти пайтда европага ҳам туркистонликларнинг мусиқа маданияти жавоҳирлари тарқала бошлади. Жумладан, 1905 йилда Мулла Тўйчи Тошмухаммедов Москва ва Рига шаҳарларига сафар қилиб, унинг ижросидаги “Илғор”, “Янги Курд”, “Эшвой”, “Суворо” каби 20 дан ортиқ кўшиқлар грамафон пластинкаларига ёзиб олинган ва европалик шарқ мусиқаси шинавандаларига тарқатилган эди²⁰⁵. Унинг хизматлари ўлароқ Туркистоннинг бир қанча шаҳарларида грамафон пластинкалар сотувчи дўконлар ташкил этилди²⁰⁴. 1909 йили Хўжанд мақом мактабининг забардаст ҳофизларидан, бетакрор хонанда ва бастакор, ўзининг “ишками” усулдаги овози билан Бухоро амири саройида ҳам машҳур бўлган Содирхон ҳофиз томонидан ижро этилган кўпгина ашулалар Англиянинг “Пищуший Амур” грамафон фирмаси томонидан ёзиб олиниб дунёга тарқалиб кетганди²⁰⁵. Шунингдек, Бухоро шаҳрида Амир ҳофизлари йиғини - “рикоб” раиси бўлган “Шашмақом” билимдони Ота Жалол Носиров ва Самарқандда унинг шогирди Ҳожи Абдулазиз Абдурасулов (1855-1936)²⁰⁶лар ижод қилган. Ҳожи Абдулазиз нафақат “Шашмақом” билимдони, балки, “хоразм санъатини бир уста воситасида урганчлик Ёқуб Дорчидан, Фарғона йўлларини Ашурали Маҳрамдан таълим олган”²⁰⁷ ва миллий санъаткор даражасига эришган киши эди. Уларнинг шарофати билан кейинроқ “Ўзбек мусиқаси”, “Ўзбек ва бошқа Шарқ халқлари мусиқа маданияти ҳақида”, “Тожиқ мусиқаси”, “Фарғона, Бухоро ва Хива кўшиқлари” каби йирик асарлар дунё юзини кўрди²⁰⁸.

²⁰⁵ История узбекской советской музыки. I том. Ташкент, Ғ.Ғулом, 1972й. – Б. 45.

²⁰⁴ БАДАЛОВ М. Умрбокийлик // Нафосат, № 9-10, 1993 й. – Б. 18-19.

²⁰⁵ СОКИН Ш. Содирхон ҳофиз // Совет Ўзбекистони санъати, № 6, 1983 й. – Б. 25.

²⁰⁶ ИСМАТИЙ И. “Маориф ва ўқитувчи” жунали, № 7-8 сон., 1927 й.

²⁰⁷ ЗАФАРИЙ Ғ., МИ З – 37. Инв. 168. №62. Ўзбек музикаси тўғрисида // Аланга. 1930. – Б. 10.

²⁰⁸ Миронов Н. номи остида “Ўзбек мусиқаси”, “Ўзбек ва бошқа Шарқ халқлари мусиқа маданияти ҳақида”, “Бухоро, Фарғона ва Хива кўшиқлари”.

Ўтган асрнинг бошларидаги ўзбек тараққийпарвар зиёлиларининг кўзга кўринган вакиллари Фитрат, Чўлпон, Садриддин Айний, Ғулом Зафарий, Ҳамза, Муҳиддин Қори Ёқубов каби машҳур шоир, ёзувчи, педагог-маърифатпарварларнинг қатор мақолалари ва рисоаларида уларнинг ўзбек мумтоз мусиқа маданияти, айниқса, миллий мусиқа меросига муносабатлари ўз ифодасини топган. Фитратнинг илмий тадқиқотларида Марказий Осиё мусиқа илмининг таркибий тузилиши, фан предмети, тадқиқ усуллари муфассал ёритиб берилган эди²⁰⁹. Ғулом Зафарий ижодий меросининг ҳам асосий қисми ўзбек миллий мусиқаси ва унинг тарихи тадқиқига бағишланади²¹⁰. Садриддин Айний ўз мақолаларида Ота Жалол, Ота Ғиёс, Қори Камол, Қори Нажм, Миратоҷон танбурнавоз – “Тилланохун”ларнинг ўзбек, тожик мусиқа маданияти тараққиётига қўшган чексиз ҳиссаларини таърифлаб ўтган эди. Энг аҳамиятли томони “Чиғатой гурунги”нинг фаолларидан, “Кўмак” жамияти аъзоси Саййид Али Усмонхўжаев ўзбек миллий мусиқа меросини асраб қолиш масаласини биринчилардан бўлиб илгари сурганди. У ўзининг “Эндигисини қўлдан бермайлик” мақоласида: “Ҳозир Тошкентда Туркистон мусиқасига бутун вужуди билан берилган мусиқа профессори Успенский бор. Бу ўзида бўлган иқтидорини, илм ўқуб етиштирган бутун кучини Туркистон мусиқасига берган. Тўғриси айтганда, бу киши Туркистон мусиқасининг мажнуни. Успенский французлар руҳида мусиқа ёза олатурган мусиқий шоири (композитор) бўлса ҳам Туркистон мусиқийси учун мана шу истеъдодини йўқотди. Мусиқашуносларча айтганда ерга кўмди.

Бу киши Туркистон мусиқасини, санойи нафисанинг бошқа бўлакларига ўхшаш гавдалантирар, унинг соясини нота орқали қоғоз бетларига олар. Демак, буни ҳам ўлмас битмас қилар. Ул Туркистон оҳанглари нотага олғонда шу қадар эҳтиёт билан оладирки, бундай озорсизлик ёлғиз ошиқларнинг ишидир. Яъни, *оҳанглари нотага олганда бузуш, янглиш ёки Оврupo оҳангларига аралаш қилувдан*

²⁰⁹ ФИТРАТ А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. Тошкент. Фан. 1993 й.

²¹⁰ ЗАФАРИЙ Ғ. Шарқ куйлари ва чолғулари (Ғулистон №1.60 б.), СИТИ, МИЗ – 37. Инв. 168. №62. ЗАФАРИЙ Ғ., Ўзбек музикаси тўғрисида // Аланга. 1930. – Б. 10.

сақланар. Бу оҳангларни ўз аслида, ўз руҳида ёзмоққа тиришадир. Бунинг тиришуви шу қадарки ўзига ўзи ишонмас. Ёзғон асарларини ҳикмат мошиналари билан текшириб кўради. Граммафонга қўйиб эшитадир. Муסיқашунослар орасига солиб мунозара музокара қилодир (таъкид бизники-муаллиф).

.... Мана бу бечоралар Туркистон муסיқийсига берилиб ишлар эканлар, ҳеч бир ёрдамчилари йўқ. Буларни тақдир этадирган кишилар ҳам йўқ. Материаллар йиғув учун бир ерга боратурғон бўлсалар от арабалари йўқ. Сўзнинг қисқаси ҳеч таъминсизлар. Ҳозир энди бир нарсасиз чарчаганга ўхшайдилар. Успенский шундай суйган ва фойдалиқ ишини ташлаб жой ахтармоқчидир. Эҳтимол бундай кишилар тағин ўлкамизда бордир. Бундай кишиларнинг яқин орада бизнинг орамиздан чиқиши қийиндир. Ҳукумат бошида турган кишиларимиз бунга аҳамият бериб, буларга кераклиқ нарсаларни етиштириб бериб турсалар бизнинг қанча нозлиқ, ёқимлиқ оҳангларимизни ўлимдан абадий қутқозғон бўлар эдилар. Эскиларимизни қўлдан бердик, энди ҳозирғиларимизни қўлдан бермайлик!²¹¹ – деб бонг урганди. Шундан сўнг улар БХСР ҳукумати томонидан ишга олиниб, Бухоро Шашмақомини нота олишга киришадилар.

Саййид Али Хўжа²¹² “Санойи нафисамиз ўлди” мақола-сида халқимизнинг миллий санъати нақадар улкан ва қадимийлигига урғу беради. Халқ амалий санъати, миллий кийимлар, миллий меъморчилик, миллий муסיқа ва уларнинг ҳар бирининг беназир ва бетакрор жиҳатларига тўхталиб, “... муסיқани олсоқ, ҳозир Бухородан топилган асарларда қандай муסיқашунослар ва муסיқий шоирлар (бастакорлар) етишган эканлигини кўрсатди. Баъзи ерларда топилган муסיқий товушлар Оврупода йўқ экан. Дугоҳ (мақом санъати назарда тутилмоқда-муаллиф) ҳозир европа муסיқа санъати англаб етишган қарашлар бизда илгари бўлганлигини кўрсатади. Бизнинг Навоийдек муסיқий шоирларимиз одамнинг сўзини ўқисик (ноқис) эканлигини англаб бутун миядаги, кўнгилдаги тилакларни сўз билан айтиб бўлмаслигини, кўнгилда бўлган у

²¹¹ САЙЙИД АЛИ ХЎЖА. Эндигисини қўлдан бермайлик // Қизил байроқ. 1922 йил 2 февраль. – Б. 1.

²¹² Кейинчалик Германияга таълим олиш учун йўлланган, иқтисод фанлари доктори, профессор бўлган.

нозли ўюнларни, дардларни ёлғиз чолғу (муסיқий) орқали дунёга-тошқориға чиқарув ёлғиз муסיқий куйлар билангина бўлатурғон эканлигин тушунганларини Дугоҳ каби бир (опера) билан дунёга билдирганлар. Бизда муסיқийга тушунув нақадар буюк эканлигини мана шу қисқагина чиройлик легенда кўрсатадир...

Бизнинг муסיқий куйларимизнинг нақадар чиройлик эканлигини бироз янглишликлар билан бўлса ҳам Оврупо оркестри билан айтилганда ҳамма кўрди, ҳамма овруполикларнинг ўзи ҳам унинг асирига айланди”, дейди Саййид Али Хўжа²¹³.

Кейинроқ “Ер юзи” журнали саҳифаларида Шокиржон Раҳимий томонидан эълон қилинган бир мақолада: “Ўзбек муסיқаси бой, қозоқ, қирғизлардаги оқин-ўланчилар бор, Ғози Олим Самарқанд атрофида, Тошкентнинг Қонжигали кентида, Фарғонанинг Шаҳрихон атрофида бахшиларни ўрганган ва уларнинг мероси, муסיқачиларнинг санъати барчасини тарихий бинолар ва китоблар қаторидаги миллатнинг нодир бойлигидир, улар шогирдлар тайёрлаши, куйларини нотага олиш керак”, дейди. У: “Тошкентда Мулло Тўйчи, Шораҳим, Абдусоатлар, Бухорода Жалол ота, Ҳайдар қул, Мирзо Ғиёс, Домла Ҳалимлар, Самарқандда Ҳожи Абдулазиз, Хўжандда Содирхон, Фарғонада Юсуф қизиқ ва бошқаларнинг ҳар қайсиси ўзбекнинг ёниб турган чироқлари!”²¹⁴ деб таъриф берган эди. Шу ўринда Муҳиддин Қори Ёқубовнинг 1926 йил “Ер юзи” журналида чоп этилган мақоласи муҳим аҳамиятга эга. У ўз вақтида халқимизнинг мумтоз муסיқий меросини асраб қолиш ва уни келгуси авлодларга безавол етказиш борасида ўз мулоҳазаларини билдиради²¹⁵. Шундан сўнг бу масала матбуотда кенг муҳокама этилади ва Искандар Икром: “Бухорога борган ижодий гуруҳ яна бир танбур нотаси топган экан, маълум бўлишича уни Ғиёс оқсоқолнинг бобоси Хоразмдан келтирган. Нўтанинг тузилиши XVIII аср миёналарида деб тахмин этилади... Ўшал нўтанинг бир нусхаси Тошкент “Турон” кутубхонасида бор бўлса

²¹³ САЙЙИД АЛИ ХЎЖА. Санои нафисамиз ўлди // Қизил Байроқ. 1921 йил 3 август. – Б. 1.

²¹⁴ РАҲИМ Ш. 30-35 йиллар муסיқий йўлида // Ер юзи. 1926. №10. – Б. 8-9.

²¹⁵ ҚОРИ ЁҚУБИЙ. Ўзбекистон халқ ашулачиси // “Ер юзи” ойномаси. 1926 йил август, 11- сон, 5 бет. Туркистон 1993 йил 29 апрель. – Б. 3.

ҳам баъзи камчиликлар орқасида мутолаага қўйилмаган. Тездан тартибга қўйилиб мутолаага берилса керак”, дейди. Искандар Икром миллий қадрият бўлган мусиқанинг келажагидан ташвишланиб, “Ҳозиргача нотасиз чолиниб келаётқон Шарқ куйларининг баъзи бир мақом ва куйлари нотасизликдан йўқолиб, бузулиб кетаётибдир. Бундан хавотир олганлар уни Оврўпа ноталарида сақлашга интилдилар, бироқ камчиликлари кўп экан”, дейди. У: “Куй – мақомларнинг юзага чиқишида ўшал ўлканинг ҳавоси, атрофи, аҳволи руҳияси ва қисқаси, муҳитнинг таъсири кўп бўладир. Шу сабабдан бир ўлканинг мақоми бошқа ўлканикидан жуда фарқлидир, шунинг учун европа нотаси ва олатлари шарқ мусиқасини қамрай олмайди” деб ҳисоблайди ва “Оврўпа нотаси 15 асрда яратилиб 4-5 асрлик тараққиёти натижасида бугунги ҳолга келган бўлса, биз ҳам шарқ нотасини яратишимиз лозим ва унинг учун мана шу танбур нотаси асос бўлади”, дейди. У Хоразм танбур нотаси танбурнинг 17-18 пардасидан (бўғимларидан) олингани ва ҳозирда анчагина қийинлигини айтади, бироқ аввалига европа нотаси чизиқларининг ҳам кўп бўлганини эслайди. Ҳукуматдан ёрдам умид қилиб, аввалига мақомнинг назарий асосларини мукамал ўрганишга чақиради ва кейин нотани қулайлаштириш лозим. Бироқ, у кунгача Муҳиддин Қори таклиф этган Фонографга зудлик билан кўчириб, махсус фонд ташкил этишни тавсия қилади. У ёшларни кўпроқ мусиқа мактабларига юбориб, мутахассисларни кўпайтириш керак, деб ҳисоблайди²¹⁶.

Париж ва Берлинда бўлиб қайтган Муҳиддин қори Ёқубов ҳақида “Ер юзи” журнали ўқувчиларига хабар бериб: “Франциянинг пойтахти Париж шаҳрида бутун дунё нафис санъати виставкаси бўлиб, унда Ўзбекистон миллий жумҳуриятлар орасида биринчиликни қозона олди. Ўзбек халқ ашулачиси Муҳиддин қори Ёқуб ўғли Париж театрларида ўзбекнинг нажот истаган, юракларидан чиқарган қадимги, оҳангдор наволари билан бирга ҳозирги тирик куйларини Ўзбекка махсус хусусият билан (таъкид бизники-муаллиф) ғарблилар олдида ижро этди. Қори Яқубнинг рафиқаси Тамарахонум Ўзбек кизининг ўйноқилагон

²¹⁶ ИСКАНДАР ИКРОМ. Эски танбур нотаси // Ер юзи. 1926. № 12. – Б.12-13.

онларини бундан кўпрак ғамгин, хасратлик кунларини маънодор рақслар билан гавдалантирди (таъкид бизники-муаллиф).

Муҳиддин қори ва Тамарахонимларнинг қишлоқ йигитлари билан қизларининг лапар айтишиб, ўйнаб юрганларини кўрсатишлари Парижликларда бошқача шавқ уйғотди. Қишлоқларимиздаги ишкнинг канчалик табиий ва чиройлик экани уларга ёкди. Ашулачиларимизнинг олқишлар орасида саҳнада қайта-қайта кўрилмакка мажбур бўлдилар”. Муаллиф журналхонларга виставка ҳақида ахборот бериш билан бир вақтда ўзбек наволари ўзининг нақадар қадимий, нақадар нафислиги билан жаҳон маданияти маркази ҳисобланган Парижда юксак баҳо олганлигига тўхталади. “Ашулачиларимиз қайтарда Германиянинг пойтахти Берлинга тўхтади; Ўзбекистоннинг тузилганига бир йил тўлиши байрамида у ердаги маориф ваколатхонамиз ва ўқувчиларимиз тантаналик кеча ясадилар. Бунда бир қанча муваффақиятлик чиқишларда бўлганлар. Муҳиддин қори сўнгра Берлин Филармониясида яна каттароқ муваффақиятларга эришди. Кунчиқишнинг кўпол халқидан ҳам бир нарса чиқармикин... деб ўлтирган минглаб халқ ўзбек оҳангларини эшитгач ихтиёрсиз қиймат беришга, узоқ олқишламоққа мажбур бўлди. Албатта, бу биринчи маротаба бўлса керак, ўзбек кўшиғи ва ўйинлари Фарбий Оврўпа халқи олдида ижро этилди. Биринчи маротабаданок кутилган даражадан ортиқроқ муваффақият қозонди. Берлин ашулашунослари Муҳиддин қорини ҳузурларида имтиҳон қилиб кўрдилар. Муҳиддин қори ўзининг Оврўпода ўқиш тилаги борлигини билдирганда, улар бунга маслаҳат бермадилар.

Муҳиддин қори ҳозир Фарғонада ўзбекнинг йўқолиш олдида турган эски ашула ва куйларини тўпламоқдадир. Ашулаларнинг худди табиий куйини сақламоқлик учун яқинда Берлиндан келтирилган фонограф олати билан иш кўрса керак. Муҳиддин қорида ўзбек йигитлари ва қизларидан иборат бир этнография труппасини тузиш фикри бор. Бу труппа тузилса, ташкилий суръатда иш кўрмак мумкин бўлғусидир”²¹⁷ деб ёзганди.

²¹⁷ Парижда ўзбек санъати (М.қори Яқуб, Тамарахоним) // Ер юзи. 1926. № 6. – Б. 10.

Ўзбек миллий театр санъати ҳам ўтган асрнинг бошларида Туркистонлик жадид зиёлиларининг заҳматли курашлари эвазига дунёга келган эди²¹⁸. Ўзбек мусиқали драма театрларининг тамал тошини қўйган устоз санъаткорлар Ғ.Зафарий, Чўлпон, Ш.Хуршид, М.Уйғур, М.қори Ёқубовлар ҳисобланади. Уларнинг фидокорона меҳнатлари самараси ўлароқ мусиқали драма жанри тарихан қисқа давр мобайнида катта муваффақиятларни қўлга киритди. Албатта, бу совет ҳокимиятининг ўрнатилиши жараёнида жуда қаттиқ курашлар оқибатида кечди. Бу борада: “Театрлардаги европа, рус, татар, озарбайжон театрларининг асарлари қанчалик профессионал бўлмасин ўзбек халқи ҳаётидан, турмуш тарзидан узоқлиги учун уларни халқ қабул қила олмайди. Охирги пардаларда Марсельеза, Интернационал қўшиқларининг тиқиштирилиши эса уларнинг нафаратига сабаб бўлиб турибди. Натижада халқдан олқиш эмас сўкиниш эшитилмоқда. Бу эса фақат артистларнинг эмас, ёзувчиларнинг ҳам халқ ҳаёти, турмуш маданияти, орзу истакларидан нақадар узоқлигини англатади. Халқимиз ҳозирги даврда санъатни, айниқса, европа санъатини хоҳламайдир. Нима учун “Ҳалима” ва “Ёркиной” машҳур бўлиб кетди. Ундаги халқ ҳаётидан олинган саҳналар, таниш қаҳрамонлар муҳлисни саҳнага тортмоқда. Бугун Шекспир, Гоголь асарлари ҳам эмас кўпроқ халқ учун хизмат қиладирган “Ўзбек халқ театрусини тузмоқ керак” деб қатъий фикр билдирган эди Санжар Сиддиқ²¹⁹. Шундан сўнг миллий асарлар яратиш масаласи кескин қўйилди ва 1924 йил Москвада ташкил этилган ўзбек билим юрти қошида алоҳида студия очилиб, унга рус театр мактабида таҳсил олаётган ўзбекистонлик талабалар жалб этилган эди. Кўп ўтмай ўзбек миллий театр санъатини янада ривожлантириш мақсадида студияга Тошкент, Бухоро ва Фарғоналик ёш йигит-қизлар жалб этилади. Студияда “Яна уйланаман” асари саҳналаштирилди. Асарни Чўлпон Юсуфжон қизиқнинг “Яна уйланаман!” деган ҳикояси асосида Мейерхольд театри актёри Л.Свердлиннинг илтимосига кўра пьеса ҳолатига келтириб беради (Москва

²¹⁸ ТИНЧУРИН Карим. Шарқ театри // Инқилоб. № 2. 1922 й. – Б.24-2.; Б.О. Пестовский. Ўзбек театрининг тарихи (Пестовский) Инқилоб. № 3. 1922 йил. – Б.36-38.; Инқилоб. № 4. 1922. – Б.27-29.; РАВШАН. Ўзбекларда театр // Инқилоб. № 6. 1922. – Б. 31-32.

²¹⁹ “С”. Ўзбек театри // Туркистон. 1922 йил 22 сентябрь. № 5. – Б. 1.

шаҳрида 1927 йил апрел ойида намойиш этилган бу асар ҳам томошабинлар ва мутахассисларнинг бирдай юқори баҳосини олади). Ўзбек турмушидан олинган воқеа, ўзбек миллий чолғулар навоси ва иқтидорли ёш ўзбек актёрларнинг санъаткорона ижроси асосида кўпчиликка ёқади. Чўлпон асар ҳақида ўқувчиларга маълумот берар экан, камтарлик билан мирза (ёзувчи) Юсуфжон ака, тузмачи Свердловин, режиссер-қўмакчи Лутфилла, чолғу раҳбари Миронов, суратчи Ефименко деб, уларга раҳмат айтади²²⁰. Чўлпон ёш санъаткорларни фидокорликка, келгусида янада юксак савиядаги асарлар яратишга чақиради ва албатта, шундагина уларнинг асарлари ўз томошабинларини топиши ва уларнинг ҳақиқий олқишини олишига ишонч билдиради.

1927 йил олинган “Равот қашқирлари” фильми халқ томонидан илиқ кутиб олинган эди. Унда Сулаймон Хўжаев ҳам маслаҳатчи, ҳам актёр бўлиб қатнашди²²¹. Фильмнинг муваффақиятини таъминлаган асосий омиллардан бири унинг мусиқаси бўлди. Фильмга мусиқа басталаган В.Успенский унда кўплаб ўзбек фольклор намуналари ва 6 та халқ кўшиғи (“Қари наво”, “Собиржон”, “Илғор”, “Насруллоий”, “Заркокил”, “Дилрабо”) оҳангларидадан фойдаланган эди²²².

Миллий опера яратиш кўпгина миллий зиёлиларнинг, жумладан, Беҳбудийдан сўнг Туркистонлик тараққийпарвар зиёлиларнинг етакчиларидан бири бўлган Фитратнинг улкан орзуси эди. 1920 йилдаёқ у Ғулом Зафарийнинг “Ҳалима” асари ҳақида газетада тақриз ёзиб, уни ўзбек “операси”нинг туғилиши билан қутлаган эди. 1935 йилда Фитрат Муҳтор Ашрафийга “Во-сеъ кўзгалони” номли либретто ёзиб берганди²²³. Биринчи ўзбек операсини ёзишни М.Ашрафий 1934-1935 йилларда Фитратнинг сюжети асосида бошлаб юборган эди. Фитрат қатағон этилганидан сўнг унинг “Тўлқин”и илк ўзбек операси “Бўрон” учун асосий манба бўлиб хизмат қилди. 1938 йил С.Василенко Ўзбекистон ҳукумати томонидан таклиф

²²⁰ ЧЎЛПОН. “Яна уйланаман” (Юсуфжон қизиқ Маскавда) // Ер юзи. № 23. 1927. – Б. 15-16.

²²¹ КАРИМОВ Н. Ўзбек киносининг қалдирғочи // Нафосат, № 1, 1992 й. – Б. 24-26.

²²² История узбекской советской музыки. I том. Т.; Ғулом, 1972., Б – 61.

²²³ РАҲМОНОВ М. Фитрат драматургияси ва унинг сахна тарихи // Санъат, № 3, 1991 й. – Б. 17-21.

олгач биринчи ўзбек операсини яратиш устида иш бош-лади, бироқ, у на ўзбек тилини, на ўзбек халқ мусиқасини билар эди. М.Ашрафий асосан Тошкентда мусиқани ёзиб, вақти-вақти билан Москвага бориб маслаҳатлашиб турган.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, ўзбек миллий мусиқа меросини ўрганиш ва уни авлодларга безавол етказишда жаҳид зиёлилари катта ишларни амалга оширганлар. Абдурауф Фитрат, Гулом Зафарий, Раҳмон Бекжонов, Садриддин Айний, Илҳом Инъомжонов каби жаҳид тараққийпарварларнинг фидокорона хизматлари эвазига ўзбек мусиқий мероси илк бор илмий тадқиқ ва тарғиб этиш ишлари йўлга қўйилди. Ўтган асрнинг бошларида ўзбек мусиқа маданияти дарғалари Мулла Тўйчи Тошмуҳаммедов, Содирхон ҳофиз Бобошарифов, Ҳожи Абдулазиз Абдурасуловларнинг ижроларидаги қўшиқлар европалик Шарқ мусиқаси шинавандаларигача етиб борди. Тарихан қисқа даврда ўзбек саҳна санъати ҳам халқимизнинг қадимий мусиқий меросига йўғрилган ҳолда катта ютуқларни қўлга киритилди. Жумладан, ўлкада ўзбек мусиқали театри, миллий опера ва миллий кино санъатларининг пайдо бўлишини ҳам Туркистонлик жаҳид тараққийпарварларининг истаклари ҳамда интилишларининг меваси сифатида дунёга келган эди, дейиш мумкин.

Раҳматулла БАРАКАЕВ,

ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти,
филология фанлари номзоди

ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҲАРАКАТИ ВА ЎЗБЕК БОЛАЛАР АДАБИЁТИ

Ҳар қандай адабиётда янгича кўриниш, тур ёки жанрнинг пайдо бўлиши қатор объектив ва субъектив факторларга бевосита боғлиқ бўлиб²²⁴, бунда аввало, ижтимоий муҳит, воқелик етакчи ўрин тутади. Шумаънода Туркистон Россия томонидан истило қилинганидан кейин тошбосма

²²⁴ Бу ҳақда қаранг: Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки. 2 томлик. 1-том. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 13.

пайдо бўлиши, газеталар чоп этила бошлаши, маҳаллий аҳолини рушлаштириш ниятида чор ҳукумати томонидан ташкил қилинган рус-тузем мактабларига қарама-қарши тарзда хусусий шахслар ташаббуси билан ташкил қилинган янги усул (“усули жадидия” ёки “усули савтия”) мактабларининг барпо бўлиши сингари ҳодисалар, ўз навбатида, халқни илм-фан нуридан баҳраманд қилиш орқали ўзлигини танитишга интилиш ҳаракати - маърифатпарварликнинг гуллаб-яшнашига сабаб бўлди.

XIX аср охири ва XX аср бошларидаги ўзбек адабиёти адабиётшунослигимизда “маърифатпарварлик адабиёти” сифатида тасниф қилинади²²⁵. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки бу даврдаги ўзбек адабиётида халқни илм-маърифатга етаклаш, маърифатли қилиш орқали яхши ҳаётга эришиш ғоялари етакчи ўрин тутди. Бу ғоялар деярли барча халқлар адабиётларидаги маърифатпарварлик оқими учун муштаракдир. Маърифатпарварлар, қаерда бўлмасин, халқни илм-фан нуридан баҳраманд қилиш орқали янги ва яхши ҳаётга эришиши керак бўлган авлодни тарбиялаб етиштирмоқчи бўладилар. Бунда болалар доимо асосий объект бўлади. Чунки, аввало, маърифатпарварлик ҳаракати мактаб-маориф ишларига бевосита боғлиқ бўлса, иккинчидан, XX аср бошларидаги ўзбек маърифатпарварлик ҳаракатининг етакчи намояндаларидан ва ўзбек болалар адабиётининг асосчиларидан бўлмиш Абдулла Авлоний тўғри таъкидлаганидек:

Агар бир қушинг ёш болосин олиб,
Бўлур тарбият бирла йўлга солиб.
Онасин олиб асрагон бирла ром
Қилмас, киши саъй қилса мудом.
Керак тарбият ёшликдан демак,
Улуғ бўлса, лозим келур ғам емак.
Эгур бемашаққат киши навдани,
Тўғунчи эгур куйдириб кавдани²²⁶,

яъни катта ёшли одамни қайта тарбиялашдан кўра, ёш болани аввал бошдан тўғри тарбиялаш осонроқдир.

“Усули жадидия” (“савтия”) мактаблари пайдо бўлиши билан бу мактаблар талабаларига мўлжалланган кўплаб

²²⁵ Бу ҳақда қаранг: Ўзбек совет адабиёти тарихи очерки. 1-том. 11-бет; яна: Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик. 5-том. – Тошкент: Фан, 1980. – Б. 51.

²²⁶ АВЛОНИЙ Абдулла. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. 2-таъби. – Тошкент, 1917. – Б. 9.

алифбо ва ўқиш китоблари ҳам майдонга кела бошлади. Шу типдаги китоблар пайдо бўлишини ўзбек болалар адабиётидаги том маънодаги инқилоб, ҳақиқий туғилиш деб ҳисоблаш жоиздир. Зеро, ёш китобхон мактаб адабиёт дарслиги саҳифаларида бадиий адабиёт билан илк бора шахсан учрашади, бадиият нуридан баҳра олади.

Ўзбек болалари учун махсус яратилган илк алифбо Саидрасул Азизийнинг 1903 йилда чоп этилган “Устоди аввал”и бўлса, ундан кейин 1917 йил октябригача ўзбек маърифатпарварларининг элликка яқин номдаги алифбо ва ўқиш китоблари чоп этилди. Алиасқар ибн Байрамали Калинин-нинг “Муаллим ус-соний” (1903), Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг “Адиби аввал” (1907), “Адиби соний” (1909), Серикбой Оқаевнинг “Хрестоматия, яъни терма китоб” (1911), Қори Усмон ибн Абдухолик Шошийнинг “Таълими аввал” (1910), Шокир қори ибн домла Зокирнинг “Таълими аввал” (1910), Мулла Ғуломиддин Акбарий (Кабирзода)нинг “Таълими соний” (1912), Абдуваҳоб ибн Абдулло Хўқандийнинг “Таҳсили алифбо” (1912), Мулла Рустамбек ибн Юсуфбек ҳожининг “Таълими аввал” (1914), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг “Енгил адабиёт” (1914), “Ўқиш китоби” (1914), “Қироат китоби” (1915), Муҳаммадjon Расулийнинг “Болалар боғчаси” (1915), Муҳаммадамин Фахриддиновнинг “Раҳбари соний” (1916) сингари алифбо ва ўқиш китоблари шулар жумласидандир.

Бу дарсликлар орасида Абдулла Авлоний асарлари алоҳида ўрин тутади. Авлонийнинг “Биринчи муаллим” (1912), “Иккинчи муаллим” (1912), “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ” (1913), “Мактаб гулистони” (1916) ва тўрт жузв (қисм)дан иборат “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар”и (1909–1916) ўзбек болалар адабиётининг XX аср бошларидаги энг ёрқин саҳифаларини ташкил этади. Юқорида номлари зикр этилган алифбо ва ўқиш китоблари деярли тўлиғича бадиий матнлардан ташкил топгани сабабли уларни истисносиз бадиий адабиёт намуналари сифатида ҳам тадқиқ этиш жоиз.

Шу ўринда мумтоз адабиётимиздаги илм-маърифат мавзуидаги дидактик асарлар тарихига бир назар ташлаш фойдадан холи бўлмайди. Зеро, дидактик асарларда асосан одоб-ахлоқ ва илм-маърифат мавзулари етакчи мавқеъ касб этар экан, мумтоз адабиётимиз тарихида

бу мавзуларга у ёки бу даражада муурожаат қилмаган ижодкорни топиш ҳам мушкулдир. Дидактик асарларда илм-маърифат ва одоб-ахлоқ мавзуларида кўпинча бир асарнинг турли бобларида фикр юритилгани ҳам маълум. Кейинги асарларга, айниқса XIX асрнинг охириги чоракларига келиб адабиётимизда илм-маърифат мавзусида асар яратиш тамойили янада кучая бошлади. Бунинг асосий сабабларидан бири, назаримизда, илм-фаннинг ривожланиши ва техниканинг тараққий этиши билан боғлиқдир. Зеро, илм-фан ютуқларини амалда қўллаган давлатлар жаҳон сиёсий харитасида тобора юксакроқ ўрин тутиб, қўшни юртларни очиқдан очиқ босиб ола бошладилар. Бир вақтлар илм-фаннинг маркази бўлган Туркистон тупроғи ҳам Русия фотиҳлари оёғи остида топталди. Чунки:

Бало тоғи ёғилди бошимизга хоби ғафлатдин,
Мижози суст ўлуб авлод, миллат тушди қувватдин.
Билимсизлик туширди, йиқди бизни қадруқимматдин,
Жаҳолат қувди бизни хонумону, молу сарватдин.
Кейин қолдик, чекилдук ҳар замон ағёр миллатдин,
Сурулдук даҳр аро бизлар қатори одамиятдин²²⁷.

Халқни “хоби ғафлат” (ғафлат уйқуси)дан уйғотиш, илм-маърифат нуридан баҳраманд қилиш орқали тараққиёт сари бошлаш ғоялари XIX аср охириларидаги ўзбек адабиётининг деярли барча намояндалари ижодида етакчи мавқеъ касб эта бошлади. Илм-фанга чорловчи асарлардан бевосита ўқув китобларигача, пандномалардан дарсликларгача – барчаси маърифат парварлик маҳсули, ушбу ҳаракатнинг турли босқичлари натижасидир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, ўзбек болалар шеърятининг ҳар бир даврдаги мавзу кўлами муайян давр хусусияти билан белгиланиб, асосан ўша давр учун долзарб бўлган мавзуларни қамраб олади. Жумладан, XX аср бошлари болалар шеърятининг мавзу кўлами нисбатан чекланган бўлиб, маърифатпарварлик даврининг етакчи хусусиятлари – ёш авлодни замонавий мактабларга чорлаш, мактаб таърифи, илмга тарғиб, ўқув қуролилари таърифи сингари маърифийлик етакчи моҳият касб этадиган мавзулар, ахлоқ-одоб, ватанпарварлик, қисман ота-она ва фарзанд муносабатлари мавзулари ҳамда тарбиявий

²²⁷ АВЛОНИЙ А. Аҳволи оламдин бир намуна. Адабиёт ёхуд миллий шеърлардан 2-жувз. – Тошкент, 1909. 29-бет.

моҳият касб этадиган мажозий характердаги асарлардан иборат. Бу асарлар баъзан мадҳия, чақириқ (шиор) характерида бўлса, баъзан илм ва жаҳолатни қарама-қарши тасвирлаш, ёш китобхонни комил инсон қилиб тарбиялаш – яхши фазилатларни эгаллаш, ёмон сифатлардан қутулишга чорлаш ҳамда Она-ватанга меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялаш, ватанпарвар-ликка ундаш, ватан тупроғини, унинг беназир табиатини куйлаш руҳидадир.

Айниқса, XX аср бошлари ўзбек болалар адабиётининг етакчи намояндаларидан С.Азизийнинг “Устоди аввал”, Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг “Адиби аввал”, “Адиби соний”, Абдулла Авлонийнинг “Иккинчи муаллим”, “Мактаб гулистони” дарсликлари ва “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар”ининг қайси бир жузъини ёхуд Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг “Енгил адабиёт” ва “Ўқиш китоби”ни кўздан кечирмайлик, бу китобларда илм-маърифатга тарғиб этувчи ўнлаб асарларни кўрамиз. “Иккинчи муаллим” ва “Мактаб гулистони”даги асарлар кўпроқ мактаб ва ўқув қуроллари мадҳи ҳамда мактаб ўқувчиларини илмга тарғиб қилиш мавзуида бўлса, “Адабиёт”ларда мавзу сезиларли даражада кенгайди, мурожаат объекти эса болақайлардан ўсиб, умумлашма образ - миллат даражасига кўтарилади.

Жумладан, Абдулла Авлонийнинг “Миллата салом”, “Илма тарғиб”, “Саодат шундадур”, “Маишатимиздан бир манзара”, “Жаҳолат”, “Жаҳлдан нафрат”, “Миллий нағма” сингари ўнлаб шеърлари бир вақтлар илм-маърифат гулшани бўлган юртимизнинг XX аср бошларига келиб жаҳолат ботқоғига ботганидан афсус-надоматлар чекилиши, жаҳолатдан қутулишнинг ягона йўли илм-маърифатга ошно бўлишда эканининг турли воситалар билан тасвирланиши нуқтаи назаридан XX аср бошлари ўзбек болалар шеърлятида ўзига хос ўрин тутди. Чунончи, “Истиқболдан орзуларим” шеърида шоир гарчи миллатимиз аҳволидан пурғам (ғамгин) бўлса-да, келажакдан умидвор эканини қуйидагича ифодалайди:

Гарчи ман маъюсу пурғам миллатим аҳволидан,
Қатъ умид айламам таъмин-истиқболидан,

Илма рағбат истарам миллатни ёшу-чолидан,
Илму-дониш яхши зийнат қиз-хотунга молидан,
Илм олуб, шояд қутулса, ғафлатинг чанголидан²²⁸.

Кейинги мисраларда яшашдан мурод ўйнаб-кулиш эмас, балки илм-маърифат орқали яхши от чиқармоқдир, чунки темирга ҳам ишлов берилса, у ўткирлашиб, мустаҳкам пўлатга айланади, дейди шоир:

Ўйнамоқ, кулмоқмудур дунёга келмакдин мурод,
Билмоқ, ўрганмоқ ила олмоқ керакдур яхши от,
Яхши ишлар ишламак халқ ичра кун-кундин зиёд,
Гар темир ишлов еса, ўткир бўлур, исми фўлод,
Ҳеч садо чиқғайму руҳсиз мирқуруқ имконида.

Ишлов берилган темирнинг ўткир ва мустаҳкам бўлиб, пўлатга айланиши хусусидаги ўхшатиш бани Одамнинг илм орқали камолотга эришиб, етук инсонга айланишига қиёсланар экан, бу мисраларни ўқиган ёш китобхон ҳам илм-маърифатдан пурнур бўлиш йўлини излаши шубҳасиздир.

Президентимиз И.А.Каримов “Тафаккур” журнали бош муҳаррирининг саволларига жавобида: “Мен Абдулла Авлонийнинг “Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё нажот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир” деган фикрини кўп мушоҳада қиламан.

Буюк маърифатпарварнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги кунда биз учун ҳам шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарбдир”, - деган эди²²⁹.

Юртбошимизнинг Абдулла Авлонийнинг ўзбек маърифатпарварлик ҳаракатида тутган ўрнини бениҳоя юксак баҳолайдиган бу фикрлари, назаримизда, XX аср бошларидаги мактаб адабиёт дарсликлари – алифбо ва ўқиш китоблари бугунги кунда ҳам ёш китобхонларни энг яхши инсоний фазилатлар руҳида, илм-маърифатли, имон-эътиқодли, ватанпарвар, том маънодаги комил инсонлар қилиб тарбиялашга хизмат қилишини тасдиқлайди.

²²⁸ АВЛОНИЙ А. Адабиёт ёхуд миллий шеърлардан 3-жузв. – Тошкент, 1916. 2-нашр. 24-бет.

²²⁹ КАРИМОВ И.А. Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни миллат қилишга хизмат этсин / Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан кураимиз. Т. 7. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б. 93-94.

ЖАДИД МАКТАБИ, МАОРИФ ВА АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

Доно ЗИЁЕВА,
ЎЗР ФА Тарих институти,
тарих фанлари доктори

XX АСР БОШЛАРИДА ШАҲАР КУТУБХОНАЛАРИ ТАРАҚҚИЁТИДА ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛАРИНИНГ ЎРНИ

Ўзбекистон шаҳарлари азалдан илм-фан маркази сифатида машҳур бўлиб, бунда кутубхоналар катта роль ўйнаган. Айниқса, IX-XII асрларда, Амир Темур ва Темурийлар даврида мамлакатда улкан кутубхоналар ташкил этилди, илм-фан юксалди. Кейинги асрлар, хусусан, хонликлар даврида ҳам минтақадаги йирик шаҳарлар, хусусан, Самарқанд, Бухоро, Хива, Қўқон шаҳарларида ҳукмдорлар саройларида йирик кутубхоналар фаолият юритган.

Садри Зиё маълумотларига қараганда XX асрнинг бошида биргина Бухоро шаҳрида 13 та кутубхона, 96 та қироатхона бор эди. Бухоро шаҳридаги ҳукмдор саройидаги кутубхонада хитой, уйғур, пушту, форс, араб ва бошқа тиллардаги қўлёзмалар сақланган. Кутубхонада китобдор, мушриф, рисолачи ва мирзолар хизмат қилганлар. Сарой кутубхонасида амирларнинг шахсий коллекциялари билан бирга 47.500 жилд турли тиллардаги қўлёзма ва тошбосма китоблар сақланган. 1915 йили профессор А.А.Семенов амирлик кутубхонаси билан танишиб чиқиб, уни тартибга келтириш ва қисман тавсиф қилишга эришади. А.А.Семенов амирнинг кутубхонаси миниатюрали қўлёзмалар билан тўла эканлигини қайд этган эди.

Хива шахрида ҳам хон саройида жуда бой кутубхона мавжуд эди. Бу ердаги қимматли қўлёзмалар асрлар мобайнида тўпланиб келган. Айниқса, Хива хонлигининг маърифатпарвар ҳукмдори Муҳаммад Раҳимхон Феруз даврида кутубхонага катта эътибор берилди. Жуда кўп асарлар қайта кўчирилди, таржима қилинди, тошбосма усулда чоп этилди, янги-янги асарлар яратилди.

Шаҳарлардаги деярли ҳар бир мадраса ўз кутубхонасига эга бўлиб, уларда таълим жараёнида қўлланиладиган турли дарслик, қўлланма ва адабиётлар, адабиёт, ислом дини, тарих, тиббиёт, географияга оид қўлёзмалар сақланган. Хусусан, Бухоро амирлигида ХХ аср бошларида йирик мадрасалар қошидаги кутубхоналарда бир неча ўн минглаб қўлёзмалар сақланган²³⁰. Кутубхоналар учун алоҳида вақф мулклари ажратилган.

Кутубхоналарда китобларни сақлашдан ташқари янги китоб билан бойитиб бориш учун ҳам вақфлар таъсис этилган. Кутубхоналарда мусулмон давлатларидан келган кўплаб адабиётлар бор эди. Кутубхоналар нодир китобларни тўплаш, улардан ҳеч бўлмаганда нусха кўчириш орқали ҳам тўлдириб борилган.

Бухоро мадрасаларида кутубхоналар махсус биноларда жойлашган, уларда ҳарорат ва ҳаво намлиги кузатиб борилган, китоблар аъло сифатли қоғозларга ёзилиб, чарм муқовалар билан муҳофаза қилинган ҳамда махсус чарм сандиқларда сақланган²³¹.

Бухорода ўз даврининг таниқли уламолари, хусусан, қозиларга, ҳамда амалдорлар, яъни бекларга тегишли хусусий кутубхоналар ҳам мавжуд эди. Бухоро шахрида энг бой шахсий кутубхона амирзода Ҳашматга тегишли эди. У Бухоро амири Музаффарнинг ўғли бўлиб, ўзидан бир неча асарлар ҳам қолдирган.

Мамлакатда яна бир нечта йирик шахсий кутубхоналар бўлган. Улар орасида қозиул-қуззот Абдувоҳид Садр Балхий, Муҳаммад Шариф – Садри Зиёга тегишли кутубхоналар шулар жумласидан эди. Бухоронинг адабий, маданий ва сиёсий аҳволига оид қимматли маълумотлар берувчи илмий асарлар яратган Муҳаммад Шариф Садри Зиё

²³⁰ ТУРСУНОВ С. Шеробод тарихи. Денов, 1993, 13-бет.

²³¹ АЙНИЙ С. БУХАРА. – Душанбе, 1985. – С.135.

кутубхонасига тегишли қўлёзмаларнинг 300 тага яқини ҳозирда Шарқ қўлёзмалар жамғармасида сақланмоқда.

Бундан ташқари, Бухоро амирлигидаги йирик бекликлар марказлари хусусан, Китоб, Шаҳрисабз шаҳарларда ҳам бек ҳузурида кутубхоналар мавжуд эди. Аммо кутубхоналар асосан, сарой аёнлари, амалдорлар, олим ва уламолар учун очиқ бўлиб, кенг халқ оммаси бундан бебаҳра эди.

Қўқон, Бухоро ва Хива хонликларини забт этиш жараёнида ҳарбийлар томонидан ўлка шаҳарлари, ҳукмдорлар саройлари, беклик марказлари, мадрасалардаги кутубхоналардан жуда кўп қадимий қўлёзмалар талон тарож қилинган эди. Уларнинг энг қимматлилари Россия музейлари ва кутубхоналарига жўнатилган бўлса-да, қолган катта қисми тўпланиб қолган эди. Уларни бир жойда сақлаш масаласини ҳал этиш учун ўлка маъмурияти Туркистонда кутубхона ташкил этишга қарор қилади. Шу тариқа 1870 йилда Тошкентда рус аҳолиси ва амалдорлари учун илк кутубхона ташкил этилиб, унинг фондиди рус тилидаги китоблар билан бойитиш учун Россия Фанлар Академияси, халқ таълими Вазирлиги томонидан юборилган китоблар ҳисобидан 2200 жилд китоб тўпланади.

1886 йилда кутубхона фонди 15.500 тага етади. Шундан 6000 жилдини Ўрта Осиё ва унга чегарадош мамлакатларга бағишланган, турли шарқ ва Европа тилларида ёзилган асарлар ташкил этган. XX аср бошига келиб, кутубхона жамғармаси 40 минг жилдга етади. Унинг таркибида 22.160 номдаги асарлар, турк, форс, араб ва бошқа тилларида ёзилган кўплаб шарқ қўлёзмалари мавжуд эди. Китобхонлар таркибини таҳлил қилиш натижаларининг кўрсатишича, бу ерда асосан офицерлар, амалдорлар, давлат хизматидагилар ва савдогарлар тез-тез бўлиб турганлар³³². Аммо маҳаллий аҳоли вакиллари учун ундан фойдаланиш имкони йўқ эди. Бу борада фақатгина баъзи маҳаллий шоир ва зиёлиларгагина марҳамат кўрсатилиши мумкин эди, холос.

Бундай шароитда ўлкада янги усул мактаблари, илк театр, миллий матбуот ва нашриётларни ташкил этиб, аърифатпарварлик ҳаракатларини олиб бораётган жадид маърифатпарварлари кенг халқ оммасига, айниқса, ёш-

³³² ДОБРОСМЫСЛОВ А.И. Ташент в прошлом и настоящем. – С. 254

ларга зиё тарқатиш мақсадида дастлабки оммавий кутубхоналарга асос солиш ҳақида ҳам қайғура бошладилар. 1908 йилда Наманган уездининг Тўрақўрғон қишлоғида Исҳоқхон ўғли Ибрат томонидан “Матбааи Исҳоқия” номли ilk нашриёт 1910 йилда Наманганга кўчирилиб, унинг қошида “Кутубхонаи Исҳоқия” номли кутубхона ташкил этилди. Кутубхонада ўзбек, форс-тожик, рус, татар ва турк тилларидаги адабиётлар, дарслик ва қўлланмалар, таълим-тарбия билан боғлиқ адабиётлар, ўша йиллари чоп этилган рус ва мусулмон матбуоти намуналари тўпланган эди. Ибрат кутубхонага мудир тайинлаб, китобларни ва улардан фойдаланган ўқувчиларни тартиб билан ёзиб боришни йўлга қўйган эди.

Бу даврда Бухоро шаҳрида ҳам ёш бухороликлар томонидан “Маърифат” кутубхонаси ташкил этилади. “Маърифат” кутубхонасида мамлакатда ва хорижда чиқарилган янгиадабиётлар, газета ва журналлар жамланган эди. Кутубхонада Истанбулда чоп этилган “Ҳикмат”, “Сиротил мустақим”, “Таърифи муслимин” журналлари, Россияда чоп этилган “Таржимон”, “Иршод”, “Вақт” газеталари ва “Шўро” журнали, Туркистонда чоп этилган жадид матбуоти намуналари жамланган эди.

1913 йилда Самарқандда Махмудхўжа Беҳбудий томонидан янги усул мактаблари учун дарсликлар чоп этиш, маҳаллий матбуотни ривожлантириш мақсадида ташкил этилган “Нашриёти Беҳбудия” кутубхона ташкил этилади. Кутубхонада замонавий адабиётлар билан бир қаторда ўша давр матбуот намуналари, диний, тарихий адабиётлар ҳам жамланган эди.

1914 йилда Тошкентдаги “Турон” жамияти қошида ҳам кутубхона ташкил этилади. Кутубхона қошида қироатхона ташкил этилган. Жамият аъзолари кутубхонага ўз шахсий китобларини совға қиладилар, шу тариқа яхшигина китоб хазинасига эга бўлган кутубхона юзага келади. “Турон” кутубхонаси кейинчалик Тошкент вилояти кутубхонасига айлантирилади.

1915 йилда Кўқон шаҳрида Ҳамза Ҳакимзода томонидан “Ғайрат” кутубхонаси ташкил этилади. Кутубхонага Тошкентда чоп этилган янги дарслик ва қўлланмалар, тарбияга оид адабиётлар олиб кетилади. “Ғайрат” кутуб-

хонаси мактаб ўқитувчилари ва ўқувчиларини дарслик ва адабиётлар билан таъминлашга катта ёрдам беради.

Мазкур кутубхоналарда асосан замонавий адабиётлар – янги усул мактаблари учун яратилган дарсликлар, мусулмон давлатлари ва Туркистонда чоп этилган матбуот намуналари, тараққийпарварлар ижодига мансуб адабиётлар жамланган. Кутубхоналарни ташкил этишдан асосий мақсад энг аввало ёшлар, мактаб ўқитувчилари, мадраса талабалари, зиёлиларни янги адабиётлар, дарсликлар, матбуот билан мунтазам таништириб бориш эди. Чунки бу адабиётлар ва газеталарни бошқа бирор жойдан топиш амри маҳол эди.

Шу тариқа жадид маърифатпарварлари ХХ аср бошида минтақа шаҳарларида маърифатни кенг тарғиб қилиш мақсадида дастлабки оммавий кутубхоналарга асос солдилар. Уларнинг шахсий маблағлари ва хайриялар ҳисобидан ташкил қилинган ушбу кутубхоналарда жамланган адабиётлар мазмуни ва йўналиши жиҳатидан сарой кутубхоналаридан анча фарқ қилиб, замон руҳини акс эттириб турар, халқ оммаси, айниқса, ёшларнинг дунёқарашини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга эди.

Нодира МУСТАФАЕВА,
Ўз РФА Тарих институти,
тарих фанлари номзоди

ТУРКИСТОН ЖАДИДЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ЎРТА ВА ОЛИЙ МАКТАБ, МАОРИФ МАСАЛАСИГА МУНОСАБАТИ

“Миллатнинг тараққийси анинг аввали мунтазам мактабларидан бошланур. Агарда биз динимизни, миллатимизни яхши кўруб, муҳофаза қилмоқчи бўлсак, аввал саодат эшиги бўлган мактабимизни замонга мувофиқ ислоҳ қилиш керак”²³³, – деб ёзган эди туркистонлик жадидлардан бири Ҳожи Муъин Шукрулло. Ҳақиқатан ҳам, мактаблар ислоҳи масаласи жадид матбуотининг кенг ва қамровли мунозараларига сабаб бўлди. Туркистон

²³³ Ёшларга мурожаат // Самарқанд. 1913 йил 9 август.

мактаблари қандай бўлиши керак, улар қайси йўналишда ривожланиши зарур, каби муаммолар ўз даври муаллифларининг диққат марказида бўлди. Мунаввар қори Абдурашидхонов асрлар давомида ҳукм суриб келган мактаб ва мадрасалардаги ўқитиш тизимини ислоҳ этишни илгари суради. Мактабларда ҳали асл мазмуни ва маъносини тушунишдан йироқ болаларга Фузулий, Навоий, Хўжа Ҳофиз, Бедилнинг муҳаббат ҳақидаги шеърлари ўқитилади ва унингча: “бир болага Фузулий ўрнига илми қироат, Навоий ўрнига масоили эътиқодия, Хўжа Ҳофиз жойига масоили амалиёт, Бедил бадалиға илми ҳисоб ўқитилса, дин ва дунёси учун қанча фойдалар ҳосил қилиб, мусулмон ўлур”²³⁴. Балоғатга етмаган болалар улардаги фалсафий маънони уқмаган, ҳатто уларни ўқиётган домласи ҳам тушунмаган ҳолда “жоҳил домларни таълими фалонни қоши қора, кўзи қора, юзи оқ, сўзи ширин, деб болаларни фасод ахлоқиға биринчи сабаб ўладурғон” асарларга айланаётганлигини таъкидлаган муаллиф, буларнинг ўрнига математика, география, ислом тарихи каби дунёвий ҳам диний илмларни ўқитиш фойдали, деган фикрда эди. “Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўли” мақоласининг муаллифи Ниёзий Ражабзода ўлкадаги бошланғич мактабларнинг замон талабига жавоб бера олмаётганлигини далиллар билан келтиради: “... хоҳ Бухоро, Самарқанд, Тошканд, хуллас, умум Туркистон шаҳарларинда бўлган мусулмон қариндошларимиз инсоф ила фикр қилсалар, мактабларимизни кўп паришон ва беинтизом ҳолатда кўрарлар. Муддати таҳсил кўп узок бўлганлиги учун кўп кишилар болаларини 8 – 10 йил мактабга қўёлмайдурлар. Чунки қудрати истеъдодлари етмайдир. Шунинг учун мактабда юрган болаларимиздан 10 ё 8 нафардан 2 ё 3 нафар аҳли савод бўлуб чиқадурлар”²³⁵. Унинг фикрича, диний билимларни чуқур ўрганиш зарур, лекин “ҳунарлик ва бой бўлмоқ учун албатта илму маърифат лозимдур. Илму маърифат учун мактаб, мадрасалар ислоҳ қилинуб, низом ва тартибга киргизулмоғи лозимдур”. Англия, Германия мамлакатлари, дейди у, илм-фан тараққийси натижасида

²³⁴ АБДУРАШИДХОНОВ М. Бизни жаҳолат – жаҳли мураккаб // Абдурашидхонов М. Танланган асарлар Тошкент, 2003. 143-144-бетлар.

²³⁵ РАЖАБЗОДА Ниёзий. Ибтидоий мактабларимизнинг тартибсизлиги ёхуд тараққийнинг йўли // Ойина (1914-1915й.). Тошкент, 2001. 5-бет.

“ер юзининг бойликларини ўзларига қоратуб олибдурлар”. Илм-маърифатдан маҳрум бўлган миллат эса, “санъат ва ҳунар соҳиби бўлган миллатларнинг оёғи остида эзилурга мажбур бўладур”.

“Ойна” журнали ўзининг 1914 йил 27-сонида ҳукумат статистик маълумотлари асосида Самарқанд вилояти шаҳарлари бўйича аҳоли, мадраса, мактаб ва талабалар сони келтирилган жадвални чоп этади. Маълум бўладики, маҳаллий аҳолининг ҳар юздан уч нафари, рус миллатининг ҳар юздан 16 нафари ўқишга жалб этилган. Ушбу вазиятни муаллиф “ҳазрати Пайғамбаримизнинг “Илм Хитойда бўлса-да талаб қилингиз”, “Талаби илм ҳар мусулмон эр ва хотунга фарздур”, “Илмни бешиқдан қабрғача талаб қилингиз” деган амри шарифлариға бўйин кўймаганимиз маълум бўлур. Ва бул ўқумасликнинг охири дунё охири ва охиратда расволик бўлур”²³⁶, деб баҳолайди. “Агарда ҳар миллатнинг истиқболини билмак хоҳланса ул миллатни болалариға назар ва... аларнинг сиҳқатлариға ва ҳусни тарбия ва таълимлариға”²³⁷ катта эътибор зарурлиги Абдусалом Азимийнинг “Таълим ва тарбия” мақоласининг бош мавзуси бўлди. Унинг “болаға она биринчи омил ва мураббийдир. Онани таъсири болаға, отани таъсиридан зиёдадир” фикри ҳамма давр учун бирдек катта аҳамиятга эга. Зотан, “Агарда оналар жоҳила бўлмай, балки оқила, муҳаззаба, мутааллама ва одоби саҳиҳаларга доно бўлсалар ва болани ўз тарбиясига мувофиқ бўлувини тушунса, ҳифзи сиҳқат ва одобга риоя этса ва нобажо бўлунмоғидан тўхтатса ва одиби исломия ва ахлоқи марзия бирла тарбият этса, албатта, ул болани оқил ва ҳалим бўлмоғига шак ва шубҳа йўқдур”²³⁸.

Дарҳақиқат, хотин-қизларнинг ўқимишли, илмли, маданиятли, ўз жамияти учун зарур ва фойдали инсонлар бўлиб етишишлари каби масалалар миллий матбуотнинг долзарб мавзуларидан бирига айланди. Бу мавзуда кўплаб мақолалар, шеърлар, бадий асарлар чоп этиб борилди. Сўфизоданинг “Ўқунглар оналар”²³⁹, Тавалло-

²³⁶ Самарқанд вилоятининг нуфуси ҳукуматнинг санаи холиядаги ҳисоби бўйунча // Ойна (1914-1915й.). Тошкент, 2001. 21-бет.

²³⁷ АЗИМИЙ Абдусалом. Таълим ва тарбия // Ойна. 1915 йил 5 февраль.

²³⁸ Ўша ерда.

²³⁹ Садои Туркистон. 1914 йил 17 май.

нинг “Ҳамширалар тилиндан”²⁴⁰ шеърларида Туркистон хотинларининг “мутеъ жориялар”га айланиб қолганлиги, уларнинг маърифатли бўлишига қаршилик кўрсатаётган “чаласаводлар”га қарши чиқилади ва уларнинг хулосаси маърифатни кенг жорий этиш зарурлиги билан яқун топади. “Биз бечораларни шу холларга (жаҳолат назарда тутилган – Н.М.) қолғонимизга биринчи сабаб илмсизлигимиз, дунёдин хабарсизлигимиздур. Эй оталар ушбу ҳолимизни кўз олдига келтуруб бизларни оқартурурға, илм-маориф нуридин баҳравор қилурға ҳаракат қилингиз ... Маъсума қизларингизни дунёда бахтли ва саодат ила яшатуруға ошиқингиз”²⁴¹, дейди “Тошкандлик бир муаллима” имзоси билан ёзган “На учун ибрат олмаймиз” мақоласи муаллифи. Қизларга турли зийнатлар эмас, аксинча илм, ҳунар кераклиги, ўғил болаларга нисбатан қиз болаларга илм, ҳунар кўпроқ зарурдир, деган фикрлар бу мақоланинг бош мазмунига айланди.

Салима Ёқубова ва Маҳфуза Мақсудоваларнинг “Никоҳ ҳақида” сарлавҳали мақолаларининг иккинчи қисми “Муаллималик масаласи”га бағишланиб, унда туркистонлик хотин-қизлар учун Европа усулидаги мактаблар очилиши, уларда муаллимлик шаҳодатномаси бўлган, алоҳида курслардан ўтган муаллималар дарс беришлари, уларга маълум миқдорда ойликлар белгиланиши кераклиги ҳақида мулоҳазалар баён қилинади²⁴². Диққатга молик томони шундаки, муаллифлар Туркистонда ҳам худди Европада бўлганидек, хотин-қизлардан муаллима тайёрлайдиган дорилмуаллимот – олий ўқув юртлари очилиши масаласини қўядилар.

Умуман аёлларнинг илмсизлиги муаммоси Туркистон тарққийпарварларини доимо ташвишлантирган. Улар ҳатто бошқа мусулмон давлатларида бу ҳолатнинг мавжудлигини ёритишга ҳаракат қилганлар. Жумладан, бир мақолада ёзилишича, Миср ҳудудида “5 миллиўн 265 минг 250 нафар хотун борлиги билинди. Буларнинг ёлғуз

²⁴⁰ Садои Туркистон. 1914 йил 24 декабрь.

²⁴¹ Тошкандлик бир муаллима. На учун ибрат олмаймиз // Садои Туркистон. 1914 йил 20 май.

²⁴² ЁҚУБОВА С., МАҚСУДОВА М. Никоҳ ҳақида // Садои Туркистон. 1914 йил 20 май.

20 минг нафари, яъни юз хотунга бир нафари ўқиб ва ёзмоқ билур экан. Аларнингда кўпи оврупали ёки насоро араб хотунларидур²⁴³. Муаллиф “ўқимоқ намоздек эр ва аёлга шаръан фарз” эканлигини яна бир карра эслатади. Бундай мазмундаги мақола Заҳриддин Фатҳиддинзода қаламига мансуб бўлиб, унда хотин-қизларнинг илм ўрганиши ва тарбияси хусусида сўз боради²⁴⁴.

Туркистонни умумий қолоқликдан чиқариш йўлидаги энг катта тўсиқ бўлган эскича ўқитиш усулини таълимнинг европача ўқитиш тартибига асосланган янгича усул билан алмаштириш ва бусиз маърифий юксалишга эришиш мумкин эмаслиги масалалари тараққийпарварларнинг бош ғояси ҳисобланган. “Ислоҳни нимадан бошларга” сарлавҳали мақола муаллифи: “Мен оврупа халқининг бу даражада тараққий ва толеларининг биринчи сабабини ва бош сабабини кўп ахтардим. Лекин ибтидоий тарбияларининг мукамаллигидан бошқа сабаб топа олмадим. Ва, бинобарин ислоҳотимизни мактаб ибтидоларимиздан бошламоқ даркор деб ҳисоблайман”²⁴⁵, деб ёзади ва Туркистондаги мактаб-мадрасаларда амал қилинаётган ўқитиш тартибини замон талабларига жавоб бера олмаслигини, турмушдан орқада қолганлигини шундай тушунтиради: “мадраса талабаларига тарихи миллият ва ҳисоб ўқитмоқ одати бизда ўлда-жўлда ёки асло йўқ. Жўғрофия ва риёзатга сайр қилувчи дарсларни албатта мударрисларимиз ўқимайдилар, шогирдларига ўқитмайдилар. Демак, бизнинг мадраса шогирдларимиз ниҳоятда паст қадам бўлиб қолмоқдалар”²⁴⁶.

Айтиш лозим, миллий матбуот саҳифаларида янги усул мактаблар масаласи билан бир қаторда, мадрасалар ислоҳига ҳам катта эътибор қаратилди. Шу ўринда “Садои Туркистон” саҳифаларида чоп этилган ушбу мавзудаги мақолаларни таҳлил этиш мақсадга мувофиқ. “Усули жадида мадрасаси”²⁴⁷ номли мақолада Туркистонда

²⁴³ Хотунларда илм маориф // Ойина (1914-1915й.). Тошкент, 2001. 72-бет.

²⁴⁴ ФАТХИДДИНЗОДА Заҳриддин. Ҳуқуқи нисвои // Садои Туркистон. 1914 йил 10 декабрь.

²⁴⁵ МУХТОРОВ Ш. Ислоҳни нимадан бошларга // Садои Фарғона. 1914 йил 3 апрель.

²⁴⁶ Ўша ерда.

²⁴⁷ Усули жадида мадрасаси // Садои Туркистон. 1914 йил 17 июнь.

бир қатор янги усул – жадид мактаблари бор бўлишига қарамай, ҳанузгача бирорта янги усулда ташкил этилган мадраса йўқлиги ҳақида фикр билдирилади. Мақола муаллифи янги усул мадрасалари қандай бўлиши кераклиги, у ерда қандай фанлар ўқитилиши ва дарслар қайси тилда олиб борилиши кераклиги ҳақида мулоҳазалар билдиради. Муаллиф Туркистонда янги ташкил қилинажак мактаб ва мадрасалардаги “дарсларда тадқиқот ва тамринот усулини ижро қилмоқ, баъзи хошияларни (фанларни – Н.М.) чиқаруб, ўрнига бошқа муҳим дарслар киргузмак: тарих, табиёт ва риёзиёт илмларидин ҳам талабани бир оз хабардор қилмоқ” зарур деб ҳисоблайди.

Шунингдек, Н.Ёвишев муаллимларга усули таълим ва тарбия масалаларини вужудга келтириш таклифини ўртага ташлайди²⁴⁸. Унинг “Ҳозирги мадрасамизда ўқув”²⁴⁹ номли мақоласида XX аср бошларидаги Туркистондаги олий ўқув даргоҳлари ва мударрислари ҳақида танқидий сўз бориб, улар Улуғбек, Навоий каби алломалар давридаги мадраса ва мударрислар билан қиёсланади. Қадимда Шарқ мамлакатларида, хусусан, Моварауннаҳрдаги мадрасаларда йирик файласуфлар, ўткир ҳакимлар, мутафаккирлар, жумладан Улуғбек, Али Қушчи каби жаҳоншумул олимлар дарс ўқитишгани, дунёвий билимларга катта аҳамият берилгани, лекин бундай хайрли анъаналар XX асрга келганда йўқ бўлиб, улар ўрнига фақат диний билимлар ўқитилаётганлиги алам ва изтироб билан баён қилинади.

“Бир муллача” деб имзолаган муаллиф ўзининг “Мадрасаларимиз не ҳолда”²⁵⁰ номли мақоласида мавжуд ўқув муассасаларини қаттиқ танқид остига олади. Жумладан, у “дарс хоналари эшикларида совуқ кунларда дир-дир қалтираб ва мунтазир бўлуб, ўлтура-ўлтура безор дарсга етушгон бечора шогирдларга биринчи улуми диниядан санолгон тафсир ва ҳадислардан дарс берилмаслиги, ...бунинг устига ҳафтада тўрт кун дарс берилуб, уч кун ўйун-кулгу ва бемазабозлик ила шогирдларнинг умрлари зое бўлиши” каби нохуш ҳолатларни санаб ўтар экан, “Эй, устозлар! Фикр ва андиша қилинг! Бу нуқсонларингиз

²⁴⁸ ЁВУШЕВ Н. Мактаб ва муаллим // Садои Туркистон. 1914 йил 13 июнь.

²⁴⁹ Н.Ё. Ҳозирги мадрасамизда ўқув // Садои Туркистон. 1914 йил 20 июнь.

²⁵⁰ БИР МУЛЛАЧА. Мадрасаларимиз не ҳолда // Садои Туркистон. 1914 йил 16 ноябрь.

чорасин топмоқға ҳаракат қилинг! Қачонғача усули тадрис ва таълимларингиз шул тарзда давом этадир? Қачонғача шогирдларингиз ҳафтанинг ярмидан кўпини бекорчилик, кўча кезмак ва аскиябозлик ила ўтқазадурлар?” дея бошқа миллатлардан ўрнак олишга чақиради. Русийзабон мактаблардаги таълим тизимининг ижобий тарафлари, яъни синфларга тақсимланиш, кучли тарбия ва тез-тез имтиҳонлар олиниши каби жиҳатларни ўзлаштириш лозим, шунингдек, “Ўренбурғдаги (“Ҳусайния”) ва Уфадаги (“Олия”) мадрасаларининг тартиби ва программаларини қабул қилмак керакдур”²⁵¹, деган таклифни ўртага ташлайди. Ҳақиқатан ҳам, мадрасалардаги ўн беш-йигирма йиллик ўқиш “ҳисобда бор, ҳамёнда йўқ”²⁵² қабилда бўлган. Чунки, Абдулла Авлоний ёзганидек, “олти ойда, ҳафтада тўрт кун, ҳар кун бир соатдан дарс ўқусангиз, бир йили комилда 136 соат дарс ўқур экансиз. Аммо тартибли мадрасаларда бу сизнинг бир йилда ўқуғон дарсингиз ҳафтада олти кун, ҳар кун олти соатдан ўқуб, тўрт ҳафтада тамом қилурлар”²⁵³. Ўз мақоласини “Эссиз умрим” деб номлаган Ш.К.Иноятов, эски мактаб тизимидаги ўқишни каттиқ танқид остига олган эди²⁵⁴.

Албатта, тартибли таълимнинг амалий натижалари жадид мактаблари фаолиятида кўзга ташлана бошлади. Жумладан, Исҳоқхон Ибрат янгича таълим-тарбия тизимининг ниҳоятда катта афзалликларини исботлашда кўпроқ ўзи эришган ютуқларга, ўзи амалиётга тадбиқ қилган янги усулларга асосланади. Бу ҳақда у қуйидагиларни ёзади: “Мен ўзум ҳам ўзумга қарашлик ўнта-ўн бешта болаларни эски мактабда ҳеч баҳра топмай, беҳуда юрдукларина жоним ачиб, Қозон тарафиндан... бир муаллим жалб эдуб, мактаб қилиб бердим. Мактабнинг кушодиға уч ой бўлгани йўқ, йигирмадан зиёда кичик болалар, ўн бешта одамлар “алиф нима?” деган саволина “калтак” деб жавоб берувчилар тамом саводи чиқиб, ҳар нарсани ёзадургон бўлдилар. Тўрт-бешта, етти ва саккиз саналар Қўқонға юруб ҳеч нарса

²⁵¹ Ўша ерда.

²⁵² АВЛОНИЙ Абдулла. Ўз шаҳримда саёҳат // Танланган асарлар... 231-бет.

²⁵³ Ўша ерда.

²⁵⁴ ИНОЯТОВ Ш.К. Эссиз умрим // Садои Туркистон. 1914 йил 30 сентябрь.

билмаган муллабаччалар битамомихи арабий муколамага қодир бўлуб, ҳар бир китобларни мутоалаа этадургон бўлдилар. Шул сабабдин биз кўзумиз ила тажриба қилиб, бул ўқитишга тамом ихлос қилдик²⁵⁵. Ибрат ўз мактабига ҳафталик дарс жадвалини жорий қилдики, бу жаид мактабларининг янги таълим тизимидаги ўрнини белгилашда асосий омиллардан бири саналган. Туркистон ўлкасининг кўпгина жойларида ҳар бир янги усул мактабларининг жорий қилинишини миллий матбуот катта қувонч билан маълум қилиб борди²⁵⁶.

Бу даврдаги аксарият нашрларда ХХ аср маърифат, фан ва техника замони эканлиги, илмсиз миллатнинг бу дунёда яшаши мушкуллиги масалаларига асосий урғу берилди ва халқни “Оврूपонинг илм ва урфонини, ҳунар ва санъатини таҳсил этмак биринчи даражада лозим”²⁵⁷лиги алоҳида таъкидланди. Тараққийпарварлик нуқтаи назаридан ёзилган ушбу мақолаларда Туркистон халқи нима учун бу қадар инқирозга юз тутди, деган мантиқан тўғри саволлар қўйилган ва кўп ҳолларда “бахтсизликнинг қора булутлари”, “заҳмат ва машаққат ёмғурларини ёғдуруб” турган “дангаса, ялқовликнинг энг қалин кўрпасига ўралиб уйқуда ётган” туркистонликларни “ўз қаршисида тургон Оврүпа маданиятидан” тез суръатларда ибрат олишга чақирилган²⁵⁸. Будаийлий ўз мақоласида Туркистон ёшларининг Европанинг илғор фан-техникасини ўрганиш ўрнига, уларнинг ярамас одатларини жуда тезликда ўзлаштираётганликларидан афсусланади: “Оврүпанинг муфид нарсаларига ниҳоятда оз тақлид ила кифоялансалар ҳам мўда, ичкилик ва шунга мутобаа ишларда ҳаддан ортуқ тазйид этдилар. Тўғри, оврүпа маданияти

²⁵⁵ ДОЛИМОВ У. ИСҲОҚХОН ИБРАТ. –Тошкент, 1994. (Истиқлол фидойилари сериясидан). 54-бет.

²⁵⁶ Янги мактаб // Ойна. 1914 йил 27 июль; Янги мактаблар // Самарқанд. 1913 йил 2 август; Дизаҳда мактаб // Ойна. 1914 йил 1 ноябрь; Ҳўқандда усули савтия муаллимлари // Ойна. 1914 йил 1 ноябрь; Яҳё Қори. Шаҳрихонда усули жаид мактаблари // Садои Фарғона. 1914 йил 10 май ва б.

²⁵⁷ МИРЗОЗОДА М. Илм ва маориф // Садои Туркистон. 1914 йил 18 июль.

²⁵⁸ БУДАЙЛИЙ М. Мусулмонлар ҳаётидан бир лавҳа // Садои Туркистон. 1914 йил 6 май.

ёпўниялилар орасиға боши ила кирса, бизим муслмонлар орасиға қуйруғи ва орқаси ила кирди”²⁵⁹.

Албатта, маҳаллий халқнинг фан-техника янгиликларини эгаллаши, уни ўзлаштириши, миллат манфаатини ҳимоя қилиши учун энг аввало рус ва бошқа хорижий тилларни ўрганиш орқали амалга оширилишини тараққийпарварлар жуда тўғри англаганлар ва уларни ўрганишга бўлган саъй-ҳаракатларини қайд этиш лозим. Зеро, улар мустамлака шароитида миллат манфаатини ҳимоя қилиш, иқтисодий тараққиётга эришиш учун албатта рус тилини ўрганиш орқалигина амалга оширилишини жуда яхши билганлар. Маҳмудхўжа Бехбудий: “Давлат думаси нари турсин, расмий маҳкамаларга кириб бизни мудофаа қилатургон кишимиз йўқ, бошимиз оғриси дўқтурга борармиз, аммо дардимизни айтишга тил йўқ, ўзимизда дўқтур йўқ. Иккимиз бир-биримиз билан низо қиламиз. Кетамиз закўнчиға сўйламоққа тил йўқ”²⁶⁰, – деб, буларнинг барчасининг сабабини аввало илмсизликдан излаш кераклигини таъкидлаган эди. У чет тилларини билиш таълим олиш, фан ва маданият ривожига, тараққиётга элтувчи куч эканлигини ўзининг “Икки эмас, тўрт тил лозим” номли мақоласида ҳам муҳим масала сифатида кўтарди: “бугун бизларга тўрт тилга таҳрир ва тақрир этгувчилар керак, яъни арабий, русий, туркий ва форсий. Арабий тил дин учун на даражада лозим бўлса, русий ҳам тириклик ва дунё учун лозимдур”²⁶¹. Чунки “бусиз Туркистон замонавий тараққиётга эриша олмайди” ва “тил билишлик тараққиёт ва илму амал йўллари кенг очилмоғини гаровидир”. Бехбудий нашр қилдирган “Ойина” журнали, “Самарқанд” газетасининг сўнгги саҳифаларида доимий равишда рус тилидаги реклама ва баъзи бир маълумотларга ўрин ажратар эди. “Рус лисонининг аҳамияти” мақоласи муаллифи Оллоёр: “Бу асрда ҳар ким ўз она тилидан ғайри бирор маданий ва ёки тирикликда ғоят зарур бўлган ажнабий бир тилни ўрганмаклик албатта лозимдур. Бир миллатнинг тахти ҳимоясинда турган халққа ул миллатнинг асл тилини билмак албатта ҳар жиҳатдан зарур ва

²⁵⁹ Ўша ерда.

²⁶⁰ БЕХБУДИЙ М. Эҳтиёжи миллат // Самарқанд. 1913 йил 12 июль.

²⁶¹ БЕХБУДИЙ М. Икки эмас, тўрт тил лозим // Бехбудий М. Танланган асарлар. Тошкент, 1997. 150-152-бетлар.

лозимдур”²⁶², – деб ҳисоблайди. Ҳндан ортиқ тилни билган Исҳоқхон Ибрат 1901 йилда русча сўзларни арабча ёзув тизимига солиб, “Луғати ситта ас-сина” номли китоб чоп этди. Албатта, унда олти тил (араб, форс, турк, сарт, хинд, рус – Н.М.) жамланган бўлсада, рус алифбосини билмайдиган миллатдошлари учун амалий ёрдам беришнинг бир усули бўлди. Рисола халқни жаҳон илм-фан ва маданияти ютуқларига яқинлаштириш, хорижий тилни ўрганишга бўлган маҳаллий халқ эҳтиёжини қондириш учун яратилган эди²⁶³. Ибрат бу фикрини ўзининг амалий фаолиятида ҳам қўллади. Ўзи очган мазкур мактабга илғор педагог, рус тилини чуқур билувчи татар маорифи ходими Хусайн Макаевни таклиф қилди ва у билан ёнма-ён туриб халқни илм-маърифатли қилиш йўлида хизмат қилди²⁶⁴.

Бу даврда тараққийпарвар зиёлилар маҳаллий халқ фарзандларини жамият ҳаётида ўз ўринларини эгаллаши, ўз Ватани ва миллат тақдири учун жон кўйдирувчи мутахассислар бўлиб етишишларида тилни ўрганиш сув ва ҳаводек зарурлигини матбуот саҳифаларида қайта-қайта таъкидлаганлар. Шу ўринда Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг мазкур ишдаги амалий ҳаракатларини алоҳида кўрсатиб ўтиш зарур. У 1911 йил 10 февралда Сирдарё вилояти биринчи туман халқ ўқув юртлари инспекторига йўллаган илтимосномасида ўзининг жаҳид мактабида рус тилини ўқитишга рухсат сўрайди. Бироқ бу илтимос рад жавобини олди. Тараққийпарварнинг қайта-қайта қилган саъй-ҳаракатлари натижасида 1914 йил, орадан уч йил ўтгач, унинг мактабида рус тилини ўқитишга расмий рухсат берилади²⁶⁵. 1916 йилга келиб Туркистондаги кўпгина жаҳид мактаблари Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг тузган дастурлари асосида иш олиб борди.

²⁶² ОЛЛОЁР. Рус лисонининг аҳамияти // Садои Туркистон. 1914 йил 17 май.

²⁶³ Бу ҳақда тўлиқ қаранг: Воҳидова К.А. Исҳоқхон Жунайдуллоҳ Хўжа ўғли Ибрат ва унинг тарихий илмий мероси: Тарих фан.ном. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2002. 44-бет.

²⁶⁴ ДОЛИМОВ У. Исҳоқхон Ибрат (Истиклол фидойилари сериясидан). Тошкент, 1994. 53-бет.

²⁶⁵ Бу ҳақда тўлиқ қаранг: АБДУРАШИДХОНОВ Мунаввар қори. Танланган асарлар /Нашрга тайёрловчи ва сўз боши муаллифи С.Аҳмедов. Тошкент, 2003. 19-22-бетлар.

Шу билан бир қаторда, рус тилини ўрганиш маҳаллий тил қоидаларига зарар етказмаслиги хусусида ҳам мушоҳадалар билдирилган. Садриддин Айний “Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар” мақоласида тилга ҳурмат, унга европача сўзларни, уларнинг туркий тилдаги маънодоши бўлса ҳам, қўшиб ишлатиш унга путур етказиши мумкинлигига урғу берди²⁶⁶. А.Авлоний “ҳар бир миллат ўз она тили ва адабиётининг сақламагини” “ҳифзи лисон” деб атайди. Чунки “ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадиргон ойнаи ҳаёти тили ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак, миллатни руҳини йўқотмакдур”²⁶⁷. Албатта, унинг мазкур фикрлари ҳозирда ҳам ўз аҳамиятига эга.

Айтиш лозим, Туркистондаги мавжуд камчиликларни таҳлил қилган муаллифлар, туркистонлик мусулмонларнинг тараққиёти энг аввало маориф ислоҳотида, қироатхоналар, нашриётларнинг ривожиди, барча иқтисодиётнинг замонавий ислоҳида эканлигига алоҳида урғу берганлар. Бу ишларни амалга ошириш учун энг аввало маблағ зарурлигини, уни эса мурувватли бойлар ўз сармояларининг маълум қисмидан ажратишлари зарурлигини қайд этиб, бошқа миллат бойлари ўз миллатдошлари учун катта хайр ва эҳсонлар сарфлашларини доимо такрорлаганлар. Шу ўринда нафақат сармоядор бойларнинг мурувватларидан баҳраманд бўлиш, балки ёшларни бирлаштириб, уларни фойдали ишларга жалб этиш, маданий-маърифий тадбирларда фаол иштирокини таъминлаш масалаларига эътибор зарурлиги ҳам кўрсатила бошлади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, жадид матбуоти ва бошқа нашрлар Ўзбекистон маданияти тарихшунослигининг ноёб қисми саналади. XX асрнинг дастлабки йилларидаги миллий адабиётларда, асосан матбуотдаги мақолаларда Туркистондаги маданий-маърифий жараёнларнинг ёритилиши бир неча йўналишга қаратилди. Зеро уларда аҳолининг ижтимоий-сиёсий савиясини ошириш, Туркистон иқтисоди ва маданиятини равнақ топтириш,

²⁶⁶ Айний Садриддин. Ҳар миллат ўз тили ила фахр этар // Ойна. (1914-1915 й.)... 11-12-бетлар.

²⁶⁷ Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ // Авлоний А. Танланган асарлар...60-бет.

касбий маҳорати юксак, билимли, ижтимоий фаол инсонларга катта эҳтиёж сезаётган ўлка учун миллий мутахассисларни тайёрлаш, бу эҳтиёжни замонавий маориф муассасалари орқали қондириш ёки уларни таълим олиш учун чет элга юбориш, ўқув муассасаларини тубдан ислоҳ қилиш, таълим соҳасида табиий фанлар чуқур ўргатилиши лозимлиги, миллат тарбиячилари - хотин-қизларни маърифатли қилиш, замонавий таълим ва тараққиётга эришиш учун кўплаб тилларни ўрганиш, маданий-маърифий тадбирларни кенгайтириш зарурияти бош мавзулар қилиб белгилаб олинган эди.

Шовосил ЗИЁДОВ,

Имом Бухорий халқаро маркази,
тарих фанлари номзоди

ТУРКИСТОНДАГИ ШАХСИЙ КУТУБХОНАЛАР ТАРИХИДАН

Туркистонда шахсий кутубхонларнинг тарихини ўрганишдаги аҳамиятли жиҳатлардан бири – унда минтақа маданий-маънавий ҳаёти ҳақида муҳим маълумотлардан баҳраманд бўлиш мумкин.

Албатта, ушбу муаммо ҳозирги кунга қадар айрим тадқиқотчилар томонидан ўрганилган. Хусусан, мазкур соҳа бўйича узоқ йиллар давомида илмий фаолият олиб борган А.И.Кормилицыннинг бир қатор тадқиқотларида Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган шарқ қўлёзмалари кутубхоналари тарихи ўз аксини топган²⁶⁸. О.Г.Қосимова²⁶⁹ ва Э.А.Охунжонов²⁷⁰ эса ўз тадқиқотларида Ўзбекистон

²⁶⁸ КОРМИЛИЦЫН А. И. История развития библиотечного дела в до революционном Туркестане. (1868–1917 гг.). Автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук. Ташкент, 1969. 31 с. (Ташкентский гос. ун-т. им. В. И. Ленина.); Рукописные коллекции и библиотеки на территории Узбекистана эпохи средневековья. Ташкент, 1993.; “Судьбы книг” Библиотеки восточных рукописей на территории Узбекистана в древнейших времен. Ташкент, изд. “Фан” 1994.

²⁶⁹ КАСЫМОВА А.Г. Библиотечное дело в Узбекистане. – Ташкент, “Узбекистан” 1968.; Дореволюционные библиотеки Узбекистана. – “Учен. зап. (Ташкентский пед ин-т)”, т. 71. 1966, – С. 64–72;

²⁷⁰ АХУНДЖАНОВ Э.А. Очерки по истории книги и книжного дела в Средней Азии. Ташкент. изд. “Ибн Сины”. 1993; “Книга и книжное дело в Узбекистане”. Ташкент. Изд. “Узбекистан”. 1978.

худудидаги кутубхоналар фаолиятини маданият тарихи доирасида умумийликда ўрганиб чиққан.

Шунингдек, О.Ф.Акимушкиннинг “Библиотека Шайбанидов в Бухаре XVI века”²⁷¹; А.Гаррицкийнинг “Библиотеки в Средней Азии до русского завоевания”²⁷² ва бошқаларнинг тадқиқотларини санаб ўтиш ўринли. Уларда Ўрта Осиёдаги кутубхоналар борасида озми-кўпми маълумот беришга ҳаракат қилинган. Бу тадқиқотларда асосий камчилик бирламчи манбаларни етишмаслигидир. Сўнгги пайтларда айрим тарихчи ва шарқшунослар томонидан Ўрта Осиёда таниқли шахсларнинг шахсий кутубхоналари ва улардаги ноёб қўлёзмаларни ўрганиш оммавийлашмоқда. Бу мавзу хорижий ва маҳаллий тадқиқотчиларни бирдек қизиқтираётгани таҳсинга лойиқ. А.Гаррицкий, О.Р.Акимушкин, Д.А.Морозов, М.Сабтенли, А.Мўминов, Ш.Воҳидов, А.Эркинов, Ҳ.Аминов, М.Матякубова, Л.Холназарова, Ш.Зиёдов (мақола муаллифи) ва бошқаларнинг тадқиқотлари шулар жумласидан.

Мазкур соҳа бўйича сўнгги йилларда олиб борилаётган тадқиқотларда янги услуб қўлланила бошланди. Ушбу йўналиш аввалгиларидан буткул фарқ қилиб, асосан янги маълумотлар, яъни бевосита қўлёзмаларнинг ўзидаги ёзув ёки муҳрлар ёрдамида қайси кутубхонага тегишли бўлганлигини аниқлаш орқали шахсий кутубхоналарни ўрганиш имконини беради.

Бундай услубда аниқланган кутубхоналар борасида яна айрим тадқиқотлар алоҳида эътиборни тортади. Бу тадқиқотлар Ш.Воҳидов ва А.Эркинов тегишли. Уларнинг бири “Садр Зиё кутубхонасидаги китоблар рўйхати”, иккинчиси “Муҳаммад Раҳимхон II қўлёзмалари рўйхати” деб номланади. Шунингдек, 2007 йил Ш.Воҳидов ва З.Чориевларнинг “Садр-и Зия и его библиотека”²⁷³ ва 2010 йил А. Эркинов, Н. Полвонов, Ҳ. Аминовларнинг “Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи”²⁷⁴

²⁷¹ АКИМУШКИН О.Ф. Библиотека Шайбанидов в Бухаре XVI века // *Islamkundliche untersuchungen*. Band 185. Ingeborg Baldauf, Michal Friedrich (Hrsg). Bamberger Zentralasienstudien. Konferenzakten. ESCAS IV. Bamberg 8-12. Oktober 1991. – Berlin. 1994. – S. 325-341.

²⁷² Гаррицкий А. Библиотеки в Средней Азии до русского завоевания // *Новый Восток*. М., 1925, №10-11. С. 381-382.

²⁷³ ВОҲИДОВ Ш., ЧОРИЕВ З. Садр-и Зия и его библиотека . Ташкент. Изд. Янги авлод. 2007.

²⁷⁴ ЭРКИНОВ А., ПОЛВОНОВ Н., АМИНОВ Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. Тошкент, Янги авлод. 2010.

деб номланган китоблар тайёрланди ва юқорида тилга олинган мақолаларга қўшимча равишда янги маълумотлар билан бойитилди. Садр Зиё ва Муҳаммад Раҳимхон II кутубхонасининг ўрганилиши бевосита унинг шахсияти ва фаолиятига доир янги маълумотлардан воқиф этади.

А.Мўминов ва Ш.Зиёдов ҳамкорликда амалга оширилган шу соҳадаги яна бир тадқиқот Дукчи Эшон (1856-1898) кутубхонаси ҳақида²⁷⁵. Мақола жараёнида олиб борилган изланишлар нафақат Дукчи Эшоннинг кутубхонаси, балки XIX аср охири Россия империясини ларзага келтирган ўша шахсни қуршаб турган кишилар ҳақида муҳим маълумотларга эга бўлди.

Бухоронинг машҳур қози калони, олим Садр Зиё (ваф. 1932 й.) 1921 йида Бухорони ўзида учта катта кутубхона борлигини айтиб ўтган. Хусусан, Бухоро қозиси Бурҳониддин (ваф. 1898 й.) кутубхонаси, Хишмат (1857-1927) кутубхонаси ва учинчиси Садр Зиёнинг шахсий кутубхонасидир. Аввалиги икки кутубхонанинг тақдири тадқиқотчилар учун номаълум бўлиб келмоқда.

Кутубхоналар тарихини ўрганиш бизга Ўрта Осиё худудидаги илмий маърифий даражани аниқлаш имконини беради. Бу ўз навбатида Ўрта Осиё тарихи бўйича шуғулланаётган тадқиқотчилар учун муҳим маълумот бериши табиий. Энг аввало, дин тарихи, сиёсий тарих ва кодикология, умуман Ўрта Осиё тарихига оид тадқиқотлар учун аҳамиятлидир. Шу пайтгача Шарқшунослик институти қўлэмалар фондида мазкур мавзу юзасидан бундай тадқиқот олиб борилмаган эди.

1913-1914 йилларда “маҳаллий қўлэзма мажмуалари ҳақида маълумотлар” йиғиш мақсади билан икки марта Туркистонда бўлган профессор Аҳмад Заки Валидий XX асрнинг бошларида ҳозирги Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари, Фарғона водийси, Тошкент, Бухоро каби шаҳарларда хусусий кутубхоналар бўлганлиги ҳақида хабар беради²⁷⁶. У ўзининг Фарғона водийсига биринчи

²⁷⁵ ЗИЁДОВ Ш., МУМИНОВ А. Библиотека Дукчи ишана (Library Dukchi Ishan) // Манакиб-и Дукчи Ишан (аноним жия Дукчи Ишана - предводителя Андижанского восстания 1898 года). Пер. с турк., введение и комментарии Б. М. Бабаджанова. - Ташкент-Берн-Алматы: Дайк-Пресс, 2004. - стр. 344-385.

²⁷⁶ ВАЛИДОВ А.З. О собраниях рукописей в Бухарском ханстве (Отчет о командировке) // Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Т. XXIII. Петроград, 1916. - С. 245.

саёхати ҳақида ёзган ҳисоботида қўқонлик Юнусжон Дадамухамедов, Андижонда Отабек, Ўшда Қудратулла Тоирбоев ва Фозилбекнинг, Наманган, Марғилонда яна бир неча кишининг хусусий китоб мажмуалари бўлганлиги ҳақида маълумот беради. А.З.Валидий Наманганда Хожа Эшон Лолареш кутубхонасида туркий адабиётнинг буюк ёдгорлиги Юсуф Боласоғунийнинг “Қутадғу билиг” асарининг ноёб нусхасини топган²⁷⁷ (бу асар 1069 йили ёзиб тугатилган). А.З.Валидий ўзининг иккинчи саёҳатида Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Ғузор, Бойсун, Девон, Сариосиё, Қоратоғ каби жойларда бўлиб, бу ҳақда ҳисобот ёзган. Унда мулла Хизир Тўқсоба, Ғузордаги Бек мадрасаси қошида, мулла Нажмиддин ва Каримбой (Қаршида), Бухорода қозикалонга тегишли ва бошқа ўн тўрт кутубхона ҳақида хабар беради²⁷⁸. Дарҳақиқат Заки Валидий берган маълумотларни аксарияти ҳозирги кунда ўз тасдиқини топмоқда. Қўқонлик Юнусжон Дадамухамедовнинг шахсий кутубхонаси, Бухородаги қозикалонларга тегишли кутубхоналарда сақланган қўлёзмалар ҳозирда Тошкент давлат шарқшунослик институти ҳузуридаги Абу Райхон Беруний номидаги шарқ қўлёзмалари маркази қўлёзмалар хазинасидан жой олган. Уларни янгича услуб асосида тадқиқ²⁷⁹ этар эканмиз ўз-ўзидан улар ҳақида янги қимматли маълумотларга эга бўлиб бормоқдамиз. Қолганлари ҳақида ҳозирча маълумот кўп бўлмасда яқин келажакда топилиши табиийдир. Холбуки Заки Валиди берган маълумотларга қўшимча равишда янги кутубхона эгалар ҳақида маълумотлар ҳам йўқ эмас. Уларга Дукчи Эшон, Себзор қозиси Муҳаммад Муҳиддинхожа, Фитрат, Садир Зиё, Раҳимзода²⁸⁰, Г.М. Семенов, Б.Бузрукзода²⁸¹,

²⁷⁷ ВАЛИДОВ А.З. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Т. XXII. Петроград, 1915. – С. 303-320.

²⁷⁸ ВАЛИДОВ А.З. О собраниях рукописей в Бухарском ханстве (Отчет о командировке) // Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Т. XXIII. Петроград, 1916. – С. 245-262.

²⁷⁹ Бу усул қўлёзмалардаги ёзув ва унга босилган муҳрлар орқали кутубхона эгаларини аниқлашдир.

²⁸⁰ Библиотека Рахимзаде №19 рус тилида ёзилган экслибрс. Қўлёзма № 4363.

²⁸¹ Az kitobhol В.Вузрукзода шаклидаги туғри турбурчак шаклидаги муҳр Алим Кули жангномаси. Муаллифи Холбек Мулла Мусо Анджон. Қўлёзма № 8816. 1а, 2а варақлар.

А.А. Полвонов²⁸², А.П. Ходжаев²⁸³, Кун²⁸⁴, Нейматуллаҳ ибн Қорамошиқ Сайидков Бухорий Тюмени²⁸⁵, Лазиз Азиззода²⁸⁶ ларни киритиш мумкин.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак кутубхоналарнинг тарихини ўрганиш ёрдамида биз Марказий Осиё тарихида фаолият олиб борган турли шаклидаги кутубхоналар тақдирини ўрганиш имкониятига эга бўламиз. Шунингдек, ҳамон тарихшунослик фани учун номаълум бўлган янги кутубхоналарнинг номларини ва уларнинг эгалари ҳақида ҳам қўплаб маълумотларни қўлга киритиш мумкин.

Эргаш ЮСУПОВ,
Андижон давлат университети,
тарих фанлари номзоди

Э.ТОЖИМИРЗАЕВ,
Андижон давлат университети,
катта ўқитувчи

МИЛЛИЙ ҒОЯ ВА “УСУЛИ ЖАДИД” МАКТАБЛАРИНИНГ ФАОЛИЯТИДА ДОИР

XX аср бошлари ўзбек халқи ҳаётида ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий ўзгаришлар даври бўлди. Жадидчилик ҳаракати вакиллари асоратга тушиб қолиб, буткул таназзулга юз тутган ўлкани муқаррар ҳалокатдан қутқариб қоладиган ягона куч маърифат²⁸⁷ эканлигини

²⁸² Библиотека А.А. ПОЛВАНОВА № 105. г. Ташкент. Учбурчак шаклидаги мухр. Матлаий Анвар асари. Қўлёзма № 8271, 01а варақ.

²⁸³ ХОДЖАЕВ А.П. №5. Ёзув шаклидаги экслибрс. 1а, 2а, Ўз ФА ШИ қўлёзма №5808.

²⁸⁴ Кун. 61 немис тилида ёзилган. Ўз ФА ШИ қўлёзма №5905. 1а варақ. Вақфнома хазрат Шайбониҳон.

²⁸⁵ Нигматулла Карамшаковъ Сейдуковъ Бурхарець въ Тюмень (арабчаси ҳам бор) овал шакилдаги экслибрс. Ўз ФА ШИ қўлёзма № 9069. 1а варақ.

²⁸⁶ Азиз-Зода Л. Туғри тўртбурчак шакилдаги экслибрс. Ўз ФА ШИ қўлёзма № 4520. 1а варақ. Бедил. Девони Бедил. Китоб Мулла Тошпўлат бойбача валади Фозил ўғлиники бўлган. 1а варақ.

²⁸⁷ КАРИМОВ И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. //Биз келажғимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Б. 135.

тўлиқ англаб етдилар, маориф ва таълим-тарбияни тубдан ўзгартириш, янги мактаб тузиш масалаларини асосий ўринга кўтардилар.

Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Ҳожи Муъин каби дойурак аждодларимиз миллий ғояни барқарор кучга айлантиришда кескин ҳаракат қилдилар, курашдилар. Уларнинг ғоялари халқимизни маърифатли қилиш, ўзлигини англашга тайёрлаш ва шу йўл билан миллий озодликка эришишни таъминлашдан иборат эди.

Тошкентнинг Шайхованд Таҳур, кейинчалик шаҳарнинг бошқа турли даҳаларида биринчи “усули жаид” мактаблари очилди. Мунаввар қори Абдурашидхонов бундай мактабларнинг кундалик ўқув-тарбия ишларидан тортиб, йиллик битириш имтиҳонларини уюштиришгача, “усули савтия” методини иқтидорли ёш ўқитувчиларга ўргатишдан тортиб, мактабларни замонавий дарслик ва қўлланмалар билан таъминлашгача ва янги дарсликлар яратишгача бўлган узлуксиз жараёни бошқарди.

Мунаввар қори Тошкентда очган усули савтия мактабларида ўзи тузган ўқув дастурлари асосида жамоат олдида очиқ имтиҳонлар ташкил қилган. Имтиҳонларга ўқувчиларнинг ота-оналаридан тортиб, шариат-дин пешволаригача, ҳатто ўлкада катта эътибор қозонган олим ушорларни, маърифатли бойларни ҳам таклиф қилган. Мана, унинг Наманганга - Исҳоқхон тўра Ибротга йўллаган “Даъватнома”си:

“Хурматлу Исҳоқхон ҳожи жанобларина!

1907 йил май ойиндан эътиборан Тошкентда Тарновбоши маҳалласинда “Хония” мактабинда талабаларни йиллик имтиҳони бошланур. Сиз хурматлудан рижо қилурмизки, тавобингизда бўлгон усули жаидия мактаблари мудирлари ила имтиҳон мажлисларина ташриф қилсангиз, муаллим ва шогирдлар Сиздан мамнун бўлур эдилар.

Муҳибингиз Мунаввар қори, 15 март 1907 йил”.²⁸⁸

²⁸⁸ АФАНДИЗОДА. Мунаввар қори. Ёш Туркистон, 1934, № 50, январь. Қисқача маълумот: 1929-1939 йилларда Париж шаҳрида ўзбек тилида мунтазам чиқиб турган. 1934 йил давомида журнал Мунаввар қори Абдурашидхон ўғли хотирасига бағишлаб туркум мақолалар, хотиралар эълон қилган; Яна қаранг: Тарихнинг номаълум саҳифалари. Хужжат ва материаллар. Биринчи китоб. – Т.: Ғафур Ғулом. 2004 – Б. 8-15.

Бундай имтиҳонлар “усули жаид” мактабларининг ўлка бўйлаб кенг тарқалишига олиб келди. Айниқса, 1899-1903 йилларда Наманганда Исҳоқхон Ибрат, Сўфизода, Қўқонда Домла Салоҳиддин, Абдулваҳоб Ибодий, Ашурали Зоҳирий, Ҳамза, Андижонда Шамсиддин домлалар бошчилигида усули жаид мактаблари тармоқлари кенгайиб борди.

Миллат маърифатини ошириш” зулм ва қоронғуликдан қутулишнинг йўли эканлигини чуқур ҳис этган Ҳожи Муъин 1903 йилда Самарқанднинг Хўжа Нисбатдор маҳалласида янги усулдаги мактаб очади, янги усул мактабларига дарслик ва қўлланмалар тузади, унинг шеър ва сахна асарлари (“Тўй”, “Мазлума хотин”) миллатни иллатга ботираётган мавзуларда бўлиб, миллатга сабоқ мақсад муддаоларида битилган эди.

Фарғона вилояти ўқув юртларига инспекторининг 1910 йилда тузган, архивда сақланган янги усул мактаблари рўйхатига биноан Қўқон уездида-14 та, Андижон уездида-5 та, Наманган уездида- 4 та жаид мактаби бўлган.

Қўқондаги янги усул мактаблардан 4 таси 1893-1900 йилларда вужудга келган. Қўқондаги биринчи жаид мактаби 1893 йилда Мираюббой маҳалласида ташкил қилинган. Бу шаҳардаги энг йирик жаид мактабларидан бири бўлган. Ундаги 100 ўқувчига ўқитувчи Аҳмаджон қори ва учта ёрдамчиси таълим берган. 1899 йилда Холибобо маҳалласида масжид қошида янги усул мактаби очилган. Унда 25 ўқувчи ўқиган, кейин ўзбек Хўжахон Ахмадхўжа ўқитувчилик қилган Бандул маҳалласида 1899 йилда очилган янги усул мактабда 115 ўқувчи ўқиган ва Муҳаммадхон Муҳаммадов дарс берган. Беш Қовоқ маҳалласи масжиди қошида 1900 йилда очилган янги усул мактабида 115 ўқувчи бўлиб татар Салоҳиддин Мезитов таълим берган. Булардан ташқари Қўқоннинг Дахмаи Шоҳон маҳалласида 1901 йилда, Ғалчасой маҳалласида 1902 йилда, Бекбачча маҳалласида 1904 йилда ва бошқа янги усул мактаблари фаолият кўрсата бошлаган²⁸⁹.

²⁸⁹ КАЗАКОВТ.К. Общественно-политическое положение в Ферганской долине и джаидское движение в начале XX века. Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. канд. исторических наук. Ташкент 2000, – Б. 17.

Янги “усули жадид” мактаблари сони маҳаллий мактабдорлар, хур фикрли зиёлилар саъй-ҳаракати ҳисобига анча ортди. Бу ҳол мустамлакачиларни анча ташвишга солди. Фарғона вилояти халқ ўқув юртлари инспектори (назоратчиси) О.Егоров 1909 йилда Туркистон ўлкасидаги рус-тузем мактабларининг аҳволига бағишланган махсус кенгашда куюниб шундай деган эди: “Яқин келажакда янги методдаги маҳаллий мактабларнинг кенг ёйилиши ва уларга нисбатан маҳаллий аҳоли эътиборининг кескин ортиб бориши билан рус-тузем мактаблари батамом хароб бўлади”²⁹⁰.

“Усули жадид” мактабларини бутунлай ёпиб қўйиш ёки таъқиқлашдан губернаторлик маъмурияти қўрқар эди, чунки бу иш бундай мактабларни яширин равишда ташкил қилишга, айниқса, маҳаллий халқнинг қаттиқ норозилик ҳаракатига олиб келар, кўплаб ёшларнинг чет элга, биринчи навбатда, Туркияга бориб ўқишига йўл очилар эди.

Маҳаллий педагогларнинг “усули савтия” мактабларини очиши чор маъмурияти томонидан қаттиқ назорат остига олинди. Шу муносабат билан 1909 йилда Туркистон округи қошида махсус комиссия томонидан махсус “Фармойиш” ишлаб чиқилди. “Фармойиш” шундай масалаларни ўз ичига олган эди:

Маҳаллий мактаблар чор маъмуриятининг махсус руҳсатномаси билан очилади.

Маҳаллий мактабларни очиш ва унда ўқитиш сиёсий жиҳатдан тўла ишончли бўлган Россия фуқароларигагина руҳсат этилади.

Маҳаллий мактаб қайси миллат болалари учун очиладиган бўлса, унинг ўқитувчилари ҳам ўша миллатга мансуб бўлиши шарт.

Маҳаллий мактабларда фақат Россия цензураси руҳсати билан чоп этилган китобларгина ўқитилади.

Маъмурий полиция идораларида ишловчи масъул шахслар зиммасига барча маҳаллий мусулмон мактабларини аниқ рўйхатга олиб бориш ва рўйхатдан ўтмаган мактаб-

²⁹⁰ ЎзР МДА И-47- фонд, 1 – рўйхат, 797 иш, 75 - варақ.

ларнинг фаолият кўрсатишига йўл қўймаслик вазифаси юклатилади.

Махсус рухсатсиз мактаб очган шахслар мактаб очиш ва ўқитувчилик ишидан абадий маҳрум этилади.

Маҳаллий мактаблардаги ўқитиш ишлари ва уларда жорий этилган тартиб-қоидаларга риоя этилиши устидан назорат қилиб туриш маҳаллий маъмурларга ҳамда мактаб нозирларига юклатилади.²⁹¹

Фармойишнинг ҳамма моддаси маҳаллий миллат фарзандлари учун очиладиган мактабларга бир катта тўсиқ вазифасини бажаради. Учинчи моддадаги таъкидга кўра ўқувчилар қайси миллатга мансуб бўлса, мактаб очувчи муаллим ҳам ўша миллатга мансуб бўлиши керак. Бу билан ички Россиядан келган татарлар томонидан очилган ва очилаётган “усули жадид” мактабларининг фаолияти тўхтатилди.

“Усули жадид” мактабларида қўллаш учун маҳаллий муаллифларнинг дарсликлари ҳали йўқ даражада ёки етарли эмас эди. Атоқли маорифчи, Туркистон ўлкасидаги ўқув-тарбия ишларига ислоҳ кирита олган илғор зиёли Саидрасул Саидазизовнинг қироат усули қўлланилган “Усто ди аввал” алифбо дарслиги ниҳоятда кам миқдорда нашр қилиниб, ҳатто рус-тузем мактаблари учун ҳам етишмас эди. “Усули жадид” мактабларида Мажид Қодирий томонидан яратилган ва 1910 йилда нашр этилган “Ҳисоб” дарслигига қадар Қозонда, Туркияда нашр қилинган математика бўйича турли дарсликлардан фойдаланилар эди.

1907-1910 йилларда Қўқон, Андижон ва Самарқандда янги мактаблар очила бошлади. Масалан, Андижоннинг Жалақудуқ қишлоғида мулла Тоиржон мулла Хўжаев ҳамда маҳаллий ўқитувчилар 31 нафар ўқувчи билан Хартум қишлоғида 50 нафар ўқувчи билан, сўнг Дархонда 55 нафар ўқувчи билан “усули савтия” мактабларида ўқитишни бошлаб юбордилар.²⁹²

²⁹¹ ЎЗР МДА И-47- фонд, 1 – рўйхат, 926 иш, 109 - varaқ.

²⁹² Тарихнинг номаълум саҳифалари. Учинчи китоб. Т.: Ozbekiston – Б. 113-114.

Ўқитувчи инсон фарзандини ҳақиқий камолот сари етаклайди. Ҳар қандай жамиятнинг инқирозию таназзули, равнақию истиқболи унинг мактабга, таълим-тарбияга ва айниқса, ўқитувчига бўлган муносабати билан ўлчанади. “Усули жадид” номини олган “усули савтия” (товуш методи)га асосланган мактабларда миллий маънавияти юксак, миллат, Ватан истиқболи учун жон куйдирувчи ёшларни тарбиялаб етиштириш биринчи ўринда турган. Жадид педагогларининг буюк хизматлари шундаки, улар мактабларда ўз она тилида таълим-тарбия беришга, миллий адабиёт, муслмон дини асосларини ўқитишга ҳал қилувчи масала сифатида қарадилар. Чунки улар миллатнинг ўзлигини сақловчи асосий восита она тили ва миллий адабиёт деб билдилар. Миллийлик масаласи Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар қори, Абдулла Авлоний каби мутафаккирлар фаолиятида ҳал қилувчи аҳамият касб этган.

Жадид мутафаккирлари фаолияти замирида мустамлакачиликка қарши мақсадлар, миллий истиқлол ғояси ётар эдики, бу ғоя оқ ва қизил империяга бирдай маъқул эмас эди. Шўролар ҳукумати уларга қарши ниҳоятда даҳшатли ҳам жисман, ҳам маънан йўқ қилиш сиёсатини олиб борди ва йигирма йил ичида уларнинг деярли ҳаммаси катагон қурбони бўлдилар.

Бугунги кунда жадидлар орзу қилган озод мамлакатимизда таълим-тарбия тизимининг миллий заминини мустаҳкамлаш, замон талаблари билан уйғунлаштиришга катта эътибор қаратилмоқда. Ҳақиқатда, миллий ғоя, миллат тафаккурининг энг илғор намуналарини акс эттирган дарслик ва қўлланмалар тузиш, хорижий тилларни мукамал билиш, касб-ҳунар ўргатишни жорий этиш каби тамойиллар ўз даврида жадидчилик вакиллариини ўйлантирган ва уларнинг бу йўлдаги бевосита саъй-ҳаркатлари фаолиятимизнинг замонавий интеллектуал тараққиёти пойдеворига замин яратишга хизмат қилди.

Абдулла РАСУЛОВ,
Наманган давлат университети,
тарих фанлари доктори

Дилфуза НАСРИДДИНОВА,
Наманган муҳандислик-технология институти,
тарих фанлари номзоди

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИДА ТАТАР АЁЛЛАРИНИНГ ТУТГАН ЎРНИ

Маълумки, Туркистонда жадидчилик ҳаракати бошқа минтақалар, хусусан, Кавказорти, Волгабўйи, Уралолди худудларига нисбатан кейинроқ ривож топди. Ўлкада жадидчилик ҳаракатини вужудга келиши XX аср бошларига тўғри келади. Бу даврда жадидчилик ҳаракати маориф маданият, матбуот ҳамда ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини қамраб олди. Жадидчиликнинг замирида халқни замонавий билим ва кўникмалар билан қуроллантириш, Шарққа нисбатан анча илгарилаб кетган Ғарб маърифати ва маданиятини тарғиб қилиш, шу билан бирга рус ҳукумати билан муроса-ҳамкорлик йўлини тутиб, фурсат туғилганда мустақилликка эришиш каби эзгу мақсадлар ётарди²⁹³. Жадидчиликнинг асосчиси бўлган И.Гаспринский (1851-1914) ўз издошлари бўлган татар маърифатпарварлари ва ўлка тараққийпарварлари билан фаол ҳаракат олиб борди. Туркистон жадидлари И.Гаспринскийни ўз устозлари деб билишган ва унинг кўрсатмалари асосида иш олиб боришган. Ўлкада жадидчиликнинг кенг ёйилиши ва шуҳрат қозонишида И.Гаспринский ва Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ҳамкорликлари муҳим ўрин тутган²⁹⁴.

И.Гаспринский ва ўлка тараққийпарварлари дастлабки ишни эски мактаб муллаларининг фанатизми ва жаҳолатпарастлигига қарши курашдан бошлади. Чор ҳукуматининг олиб борган руслаштириш сиёсатидан норози бўлган татар маърифатпарварлари, ўлкадаги мусулмон мактабларини ислоҳ қилиш орали бу хавфдан

²⁹³ ҚОСИМОВ Б. Миллий уйғониш. Т, Маънавият, 2002, – Б. 6-8.

²⁹⁴ АЛИМОВА Д, РАШИДОВА Д. Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг тарихий тафаккури. Т., 1999, – Б. 26-27.

кутилиб қолиш мумкин деб ҳисоблаганлар. Шу мақсадда усули жаҳид мактабларини очиб, маҳаллий аҳоли болаларини ўқитиш ишларини олиб борганлар. Татар маърифатпарварлари бу ишлар билан чекланиб қолмай, туркий халқларни бирлашиши ҳамда мустақиллик учун кураш ғояларини илгари суриш билан биргаликда, хотин - қизлар маорифига ҳам алоҳида эътибор қаратиш лозим деб ҳисоблаганлар. Чунки аёл миллат фарзандларини тарбияловчи ва улғайтирувчи зот бўлиб, унинг илми ва юксак заковат эгаси бўлиши баркамол авлодни шаклланишида юқори ўрин тутишини тушунганлар.

“Бутун инсоният оламининг тирикчилиги ёлғиз хотунлар соясидандир деб айтсак шояд хато қилмаган бўлурмиз, хотунлар бутун олам инсониятининг онасидирлар: пайғамбарлар, расуллар, подшоҳлар, олимлар, адиблар ва шоирлар ҳаммаси шул мухтарам волидаларнинг болаларидирлар”²⁹⁵. Татар аёлларининг ўртасида илм-фанга бўлган юксак муҳаббатни ортишига сабаб, миллатнинг ўзини орасида шаклланган маърифатчилик ғоялари, қолаверса, ўша даврда вужудга келган ижтимоий-сиёсий ва маданий соҳадаги ўзгаришлар туртки бўлган дейиш мумкин. Жаҳид мактабларида татар аёлларининг муаллималар сифатида фаолият кўрсатишларига жаҳид маърифатпарварларининг ҳам ўрни бекиёсдир.

Татар аёлларида бошқа мусулмон халқларидан фарқли ўлароқ, маърифатга интилиш, шижоатлилик, ташаббускорлик каби хислатларни кузатишимиз мумкин. “Бизнинг эрларимиз ҳар хил илмларни ўрганеди, турли мактабларга қатнайди. Ҳамма китоб ва газеталарни ўқийди, маърифат меваларидан баҳраманд бўлиб, ақлларини ўстиради ва руҳларини шодлантиради. Биз татар аёллари ҳар қандай таълим ва тарбиядан маҳруммиз, йилт этган умидсиз ва тасаллисиз умримизни ғам-ғусса ичида, охири-кети кўринмайдиган ташвишлар билан ўтказишга мажбурмиз”²⁹⁶. Бундан кўриниб турибдики, татар аёллари ўртасида маърифатга интилиш ҳисси кучли бўлиб, бошқа мазлумаларни ҳам илмга бўлган қизиқишларини орттиришда дастлабки кўмакчилардан бўлганлар дейишимиз

²⁹⁵ ФАХРИДДИНЗОДА З. Хуқуқи нисвон// Садои Туркистон, 1914, 12 ноябр.

²⁹⁶ ФАХРИДДИНЗОДА З. Хуқуқи нисвон// Садои Туркистон, 1914, 12 ноябр.

мумкин. Туркистонда маориф соҳасининг тараққий этишида татар маърифатпаравар аёлларининг тутган ўринлари салмоқлидир. Усули жаҳид мактабларида ўқитиш услуги анча содда ва осон бўлиб, ўқувчилар қисқа муддат ичида савод чиқариб, фанларни тез ўзлаштириш билан биргаликда ҳунар ҳам ўрганишган. Бу эса маҳаллий аҳолини болаларини янги усул мактабларига оммавий равишда беришларига сабаб бўлган.

Татар аёллари ўлкада фаол ҳаракат олиб бориб, маҳаллий аҳоли қизларини илмли бўлишида, қолаверса, маърифий ва маданий ишларни муваффақиятли олиб борилишида муҳим рол ўйнаганлар. Манбаларнинг гувоҳлик беришича, Туркистон генерал-губернаторлигининг маъмури 1913 йил 4 январдаги ҳисоботида, Перовск уездининг Жулук участкасига қозоқ, сарт(ўзбек), қирғиз болаларини ўқитиш мақсадида 1911 йилнинг ёзидан Уфанинг “Олия” мадрасасидан ёш татар ўқитувчилари келган бўлиб, усули жаҳид бўйича мактаблар очиб унда аҳоли болаларини ўқитганликларини таъкидлаб, бунда ўқувчилар арифметика, география, тарих, татар тили грамматикасини ва Қуръон ўқиш билан биргаликда, шариат қонунларини ҳам ўрганаётганликларини айтган²⁹⁷.

Янги ўқитиш услуги афзалликлари ҳақида шуни таъкидлаш жоизки, эски мактабларда толиблар китобларни куруқёд олиш орқали таълим олишиб, мазкур китоблар қай мақсадларда ёзилганлигидан амалда беҳабар бўлганлар. Эски мактаблардаги ўқиш ва ўқитиш услуги замон талабларига жавоб бермас, шогирдлар 4-5 йил ўқиб ҳатто араб тилини ҳам яхши ўзлаштира олмаганлар. Ваҳоланки, таълим бераётган мударрисларнинг ҳам билим савияси ва дунёқараши жуда паст даражада бўлган. Фикримизнинг далили сифатида А.Хўжаевнинг қуйидаги фикрини келтиришимиз мумкин: “Мадраса деб юритилган адолатхоналаримизда тарбия кўруб мулла бўлгон афандиларимизда фикр ва идрок шул даражада пастдирки, бу афандилар ила миллий ва ижтимоий мавзулардан сўз гапирмак ҳозирги вақтда имкон хорижидандир”²⁹⁸.

²⁹⁷ ЎЗРМДА-И-1-жамғарма, 27-рўйхат, 148-иш, 3-варақ.

²⁹⁸ Муллаларимизда даражаи фикрия // Садои Туркистон, 1914, 55-сон, - Б. 2.

Давр эса шиддат билан ривожланиб, асрий қолоқликдан тезроқ чиқиб, тараққиёт сари одимлаш лозимлигини тақозо этарди. Усули жаид мактаблари замон талабларига жавоб бериб, унда диний ва дунёвий билимларни қўшиб ўқитилиши, олдинга қўйилган юксак мақсадларни амалга оширишдаги дастлабки қадамлардан бири бўлди. Татар ўқитувчилари бадавлат қозоқлар ёки қирғизлар томонидан ёлланган бўлиб, улар болаларга уч ой давомида 100 сўм пул ва закот (бадавлат кишилар ўз молидан камбағаллар учун берадиган улуш - муаллифлар) эвазига билим беришган. Ҳар йили ёз ойларида татар ўқитувчиларидан 40 нафарга яқини Жулук участкасига келишган. Бундай муаллимлар қаторида татар аёллари ҳам бўлиб, маҳаллий аҳоли қизларини илм ва ҳунарли ҳамда маърифатга бўлган қизиқишларини ортишида уларнинг хизматлари борлигини айтиб ўтиш лозим.

Татар тараққийпарвар аёллари зиммасида ўлка аёлларини маърифатли ҳолда кўриш ҳамда уларни ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашишга даъват этишдек шарафли ва машаққатли вазифалар турган. Хусусан, мисоллар келтирадиган бўлсак, Тошкент темир йўлининг Салатепа станцияси яқинида қозоқ Соатбой уйида у томонидан йилига 400 сўм миқдоридаги пулга ёлланган татар муаллимаси яшаб, аҳоли қизларини ўқитиш билан шуғулланган²⁹⁹. Яна ўша Салатепа станциясида бадавлат қозоқ Қобул Эркабоев томонидан ёлланган Мунаввара Рашитова ҳам истиқомат қилиб, 4 нафар қизни ойига 25 сўм пул эвазига ўқитган³⁰⁰. Богородск қишлоғидан узоқ бўлмаган овулда муаллима Биби Марям Исҳоқова ҳам ўқитувчилик фаолияти билан шуғулланган³⁰¹. Қозон губерниясидан келган Гафия Хисматуллина Сагетдинова 15 нафар қизни, Менглижамол Шигабутдинова 15 нафар қизни, Розия Сагадиева Даутова эса 10 нафар қизларни оилавий аҳолига қараб 5 тийиндан 20 тийингача ўқитишган³⁰².

Маҳаллий аёлларни илм оладиган масканлари яъни, мактаблари бўлишини хоҳлаб татар аёллари газеталарга

²⁹⁹ ЎзРМДА-И-1-жамгарма, 27-рўйхат, 148-иш, 3-варақ ва орқаси.

³⁰⁰ ЎзРМДА-И-461-жамгарма, 1-рўйхат, 1406 –а-иш, 22-варақ.

³⁰¹ ЎзМДВА-И-1-жамгарма, 1-рўйхат, 148-иш, 32-варақ.

³⁰² ЎзРМДА-И-17-жамгарма, 1-рўйхат, 15374-иш, 10-11-варақ ва орқаси.

мақолалар берганлар. Asli касби муаллима бўлган подшо хоним Жалилова маҳаллий аёлларни ачинарли ҳаётини ўзгартириш даври келганлигини, вақтларини беҳуда ишларга сарфлаб, илм олишдан бебаҳра қолаётганликларини таъкидлаб, хотин-қизлар учун мактаблар очиб беришларини истаб мақолалар ёзган³⁰³.

Олиб борилган саъйи-ҳаракатлар натижасиз кетмади, Туркистон ўлкасининг барча ҳудудларида хотин-қизлар мактаблари очилиб, унда татар муаллималари фаолият кўрсатишган. Шундай мактаблардан бири Тўқмоқ шаҳрида ҳам очилган бўлиб, унда ўқиш ва ўқитиш ишлари анча ривожланган эди. Татарларнинг бадавлат кишилари мактаблар қурилиш ишларига ҳам ҳомийлик қилишган. Тўқмоқдаги ўғил болалар мактабида ўз пайтида Уфадаги “Олия” мадрасасини тамомлаган Мусо афанди Асқаров мударрислик қилган. Қизлар мактабида эса унинг рафиқаси Равзатул Ҳаёт муаллималик фаолияти билан шуғулланиб, бу мактабда 5 синфлик дастур асосида таълим берилиб, дарслар усули жадид бўйича олиб борилган. 3-синфдан бошлаб қизларга ҳунар ўргатилган. Ҳар олти ойда оналар иштирокида имтиҳон бўлиб, бунда ўқувчилар билим ва ҳунарни қай даражада ўзлаштириб олганликлари синовдан ўтказилган³⁰⁴.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, маориф соҳасида татар маърифатпарвар аёлларининг фаол ҳаракатлари натижасида маҳаллий аҳоли хотин-қизларининг билим савиялари ортиб, уларнинг турмуш тарзлари кескин ўзгаришига сабаб бўлган. Усули жадид мактаби Тошкент шаҳридаги Скобелевский уездининг Нўғай маҳалласида ҳам очилган бўлиб, у ерда Маймуна Фаттоҳиддин қизи Ахтамова ўн етти йил мобайнида аҳоли қизларини ўқитиш ишлари билан шуғулланиб келган. Унинг тинимсиз ва машаққатли меҳнати туфайли минглаб аҳоли қизлари диний ва дунёвий билимларни эгаллашган. Қизлар мактаби расмий равишда очилган бўлсада, ўқийдиган муқим бир биноси йўқлиги сабабли, муаллима Маймуна ўзига яшаш учун ажратилган хонада 40-50 нафар қизларни жуда қийин шароитларда ўқитиб келган. Бу шижоатли

³⁰³ ХўЖАЕВ А. Хонимлар товуши // Садои Туркистон, 1914, 11 июл.

³⁰⁴ Тоторлар // Садои Туркистон, 1914, 29 июл.

ва фидокор муаллимадан мамнун аҳоли ўзаро келишган ҳолда, маҳалланинг бадавлат кишиларидан бўлган Зариф хожи Ахмаджонов ҳисобидан мактаб биносини битказиб бериш мажбуриятини олган ва 1916 йилнинг кузига келиб қурилиш ишлари якунланган. Ўқувчилар кенг ва ёруғ хоналарда билим олиш имкониятига эга бўлишган³⁰⁵.

Татар муаллималари ўлкада усули жадид мактабларини янада оммавийлашиши учун бор имкониятларини ишга солиб, аҳолининг янги ўқитиш услуги афзалликлари ҳақида доимий равишда хабардор этиб борганликлари туфайли қизлар мактабларида ўқувчилар сони ортиб борган. Шундай муаллималардан яна бири Комила Музаффариядир. У ёшлигидан билим олишга қизиққан бўлиб, Уфадаги қизлар мактабида таълим олган. Уни илмга бўлган қизиқиши кучлигидан ўзи мустақил равишда рус тили ва диний билимларни ўрганган. Комила Музаффария ўз фаолиятини Уфа шаҳридаги 3-сонли махсус қизлар мактабида бошлаб, унда тўрт йил ишлаган. 1909 йилда Зариф Музаффарий билан турмуш қургандан кейин икковлари турли мактабларда ўқитувчилик фаолияти билан шуғулланиб келишган. 1911 йили улар Туркистонга келиб, Қўқондаги қиз ва ўғил болалар мактабларида фаолиятларини давом эттиришган. Муаллима Комила Музаффария хуштабиат, камгап, юмшоқ кўнгил аёл бўлиб, ўз касбини чин дилдан севиб ардоқлаб келган.

У мактабга доим эрта келиб, шогирдларига муаммоли масалаларни ҳал этишда кўмаклашиб, юзага келган келишмовчиликларни тезда бартараф этиб, ўқувчиларга илмни меҳр билан ўргатган. Комила Музаффария ажойиб овоз соҳибаси ҳам бўлиб, миллий куйлардан ўқувчиларга сабоқ бериб келган. У бўш вақтларини китоблар мутолаа қилиш ҳамда матбуотга мақолалар ёзиш билан ўтказар, “Эл” номли газета мухбири, шу билан бирга “Суюм бека” журналининг таъсис этилиши ва кейинги фаолиятининг давом этишида жонбозлик кўрсатган муаллифлардан ҳисобланган³⁰⁶. Татар маърифатпарвар аёллари томонидан бундай ишларнинг олиб борилиши ўлкада ноширлик ишларининг жонланишига туртки бўлган. Кейинчалик эса журналистика соҳасининг билимдонлари бўлган даст-

³⁰⁵ ТОҲИРИЙ И. Тошканд // Вақт, 1916, 3 январ.

³⁰⁶ САГИДОВ А. Маархума Комила хоним Музаффария Сўз, 1916, 26 июн.

лабки маҳаллий мухбир аёлларининг етишиб чиқишига туртки бўлган дейиш мумкин.

Татар маърифатпарвар аёлларининг Туркистон ўлкасида олиб борган фаол ҳаракатларидан Россия подшолиги ташвишга тушиб, миллий ва диний бирлашиш (панисломизм ва пантуркизм) ни юзага келишига йўл қўймаслик учун курашиб, уларни маҳаллий аҳоли болаларини рус давлатига қарши руҳда (таъкид бизники - муаллифлар) тарбиялаётганликда айблаб, фаолиятларини чеклашга уринган. Туркистон генерал-губернаторлигининг маъмури Самсоновнинг Сирдарё ва барча вилоятлар халқ маорифи бўлими нозирларига берган 1912 йил 25 январдаги 844-сонли йўриқномасида қуйидагиларга алоҳида урғу берилган.

1. Янги усул мактабларини очилиши ва уларни фаолият олиб бориши халқ маорифи бўлими нозирларининг руҳсати билан бўлиши лозим.

2. Янги усул мактабларининг ўқитувчилари ва ўқувчилари бир миллат вакиллари бўлишлари керак, яъни маҳаллий аҳоли болаларига бошқа миллат ўқитувчиларининг дарс бериши қатъиян маън этилган.

3. Очилган мактабларнинг ўқув дастурлари ва дарсликлари халқ маорифи бўлими нозирларининг тасдиғидан ўтган бўлиши шарт эди.

Бундан кўзланган мақсад, икки қардош халқларни бирлашишига йўл қўймаслик, уларни доимий назоратда ушлаш эди.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш жоизки, Россия империясининг тазйиқларига қарамай, Туркистонда хотинқизлар маорифини жонлантириш ва усули жаҳид асосидаги жаҳид мактабларини ташкил этиш ишлари давом этди. Мазкур жараёнларда миллий тараққийпарварлар билан биргаликда татар маърифатпарвар аёллари ҳам фаол иштирок этдилар. Татар муаллималарининг ўлкада олиб борган фаол фаолиятлари натижасида, маҳаллий аёлларнинг ижтимоий ва сиёсий фаоллигини ошиши ҳамда, улар орасидан ҳар соҳанинг илғор билимдонлари етишиб чиқиши ва ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашиш, қатъиятлилик, маърифатга бўлган интилиш каби ҳислатларни уйғонишига олиб келди дейишимиз мумкин.

ПРОГРЕССИВНЫЕ ИДЕИ ДЖАДИДОВ И ИХ СУДЬБА

В исследовании вопросов истории просветительства, печати, литературы и искусства Узбекистана, их много-стороннего развития, видно, что большая, а пожалуй и основная роль принадлежит идеологам узбекской элиты – джадидам, которые представляли передовую часть интеллигенции. Наиболее видные представители - М.Бехбуди, А.Авлони, М.Расули и др. выступали за реформирование образования, за нововведения в быту и культуре. Для достижения этих целей они стали издавать в различных регионах газеты, журналы, такие как “Тараккий”, “Хуршид”, “Шухрат”, “Самарканд”, “Садои Фаргона” и многие другие. А также организовывать национальные театры. Важной исторической заслугой джадидов было и то, что они выступали за освобождение женщин, ибо считали, что развитие общества зависит от благовоспитанности и образованности женщин. Но, после установления в Туркестане советской власти, резко ухудшилась социально-политическая ситуация. Большевистское руководство в целях пропаганды своей идеологии, чуждой узбекскому народу, сразу же начало использовать всевозможные рычаги воздействия на культуру. К числу важнейших форм и методов партийного воздействия на культуру В.И. Ленин и созданная им коммунистическая партия относили целенаправленное партийное руководство, предполагавшее идейно-политическое влияние на творческую интеллигенцию, ее активное привлечение к делу строительства социализма, обеспечение классовой чистоты “культуры пролетариата”. Об устойчивом внимании партийного руководства к проблемам становления и развития социалистической художественной культуры свидетельствует то, что уже в первой половине 20-х годов эти вопросы были специально рассмотрены на XI, XII, XIII съездах РКП (б), XII партий-

ной конференцией. В принятых ими документах были конкретизированы многие теоретические положения, разработанные В.И. Лениным о культурном строительстве. В частности, XI съезд РКП (б) признал чрезвычайно необходимым создание литературы для рабоче-крестьянской молодежи, которая могла бы быть противопоставлена влиянию юношества со стороны “враждебной” литературы и содействовать коммунистическому воспитанию юношеских масс”³⁰⁷. XIII съезд указал на важность широкого использования такого действенного средства в работе среди художественной интеллигенции, марксистско-ленинского воспитания работников творческих профессий как партийная критика. В связи с чем в резолюции XIII съезда особо подчеркивалась необходимость усилить партийное руководство критико-библиографической работой... издательств, журналов и газет, организуя в последних постоянные и систематически действующие отделы”³⁰⁸, которые помогали бы выделять и поддерживать верных советской власти писателей, указывая вместе с тем на их “ошибки”, выступали бы против всякого рода “буржуазных теорий”. В феврале 1922 г. и в марте 1923 г. ЦК РКП (б) рассмотрел вопрос о борьбе с проявлениями мелкобуржуазной идеологии в литературно-издательской области, в решениях которого осуждению подверглись взгляды обширной группы представителей художественной интеллигенции, в том числе и той, которая придерживалась прогрессивных взглядов и выступавших против партийного руководства литературой и искусством³⁰⁹ и вообще культурой.

Среди целого ряда документов, принятыми партийными органами и нацеленных на партийное руководство культурой, следует обратить внимание на резолюцию ЦК РКП (б) от 18 июня 1925 г. “О политике партии в области художественной литературы”. Подчеркнув, что “в классовом обществе нет и не может быть нейтрального искусства”, резолюция выдвинула задачу создания “высокоидейной и

³⁰⁷ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – М., 1972. Т.2. – С. 525–526.

³⁰⁸ Там же. Т.3. – С. 106.

³⁰⁹ См.: ФЕДЮКИН С. Борьба с буржуазной идеологией в условиях перехода к НЭПУ. – М., 1974. – С. 234.

высокохудожественной литературы для широких масс”. В противовес воззрениям джадидов, направленных на развитие культуры на основе общечеловеческих ценностей и достижений мировой цивилизации, большевики обращали особое внимание на важность формирования идейного единства творческих сил на базе пролетарской идеологии. Была подчеркнута и показан роль и значение в этом деле литературной критики, призванной с позиций марксизма-ленинизма вскрывать классовый смысл литературных произведений, беспощадно бороться против контрреволюционных проявлений в литературе³¹⁰. Таким образом, идеи, пропагандируемые джадидами, подвергались жесточайшей критике, а представители этого движения в дальнейшем – преследованиям и репрессиям.

Таковыми же мотивами были проникнуты руководящие партийные документы по вопросам социалистической трансформации театрального, музыкального и изобразительного искусства, кинофотографии. В них подчеркивалась настойчивая необходимость взять эти отрасли духовного производства под жесткий контроль государства и партии, превратить их в “могущественное средство коммунистического просвещения и агитации”³¹¹.

Не случайно в постановлениях I съезда КП (б) Узбекистана говорилось “Учитывая значение кино и театра, которые должны явиться в руках партии могучим средством компросвещения и агитации, необходимо привлечь внимание широких трудящихся масс, партийных профессиональных организаций к созданию здорового киноматериала на местных языках и организации передвижных театральных трупп для обслуживания с агитационной целью масс, особенно в кишлаках”³¹²

Таким образом, изначально “революционные” преобразования в литературе и искусстве укладывались в жесткие рамки классово-партийного подхода, силового и административного давления, объективно несовместимых со свободой творчества.

³¹⁰ Очерки истории идеологической деятельности КПСС. 1917–1937 гг. – М., 1985. – С. 210.

³¹¹ См.: КПСС в резолюциях..., Т.3. – С. 111, 271.

³¹² Коммунистическая партия Узбекистана в резолюциях и постановлениях съездов. Ташкент “Узбекистан”, второе издание. 1968 стр. 44.

Процессы классово-идеологической нивелировки литературы и искусства сопровождались выхолащиванием их национального содержания. Методологической основой такого подхода, как уже отмечалось выше, выступало пренебрежение коммунистическим руководством этнической спецификой народов “красной империи”, в том числе Узбекистана. Такая концептуальная посылка обусловила, что вслед за Лениным Сталин и его окружение в принципе репрессировали национальную духовную культуру. В Узбекистане, как и в других союзных республиках, “социалистическая” литература и искусство конструировались по схеме центрального руководства, исходя из “коммунистического учения” и собственных политических интересов. Национальный фактор, если и присутствовал, то только во внешней форме. Выход за границу официально дозволенного немедленно пресекался путем всевозможных преследований, вплоть до физического уничтожения.

При этом вековая духовная культура, созданная нациями и народностями, искусственно была разделена на “классово враждебную” и “революционно-демократическую”. Согласно ленинскому учению утверждалось, что “дореволюционная” литература и искусство неоднородны, ибо сами нации и народности состоят из классов с противоположными интересами. В содержание культуры нации “досоциалистического” общества входят как “феодално-буржуазная”, так и “интернационально-демократическая” культура. Иными словами отсутствует единая национальная культура. Исходя из ленинского вывода, что в “антагонистическом обществе есть две национальные культуры в каждой национальной культуре”, о ее классовой раздвоенности, большевистские идеологические надсмотрщики и советско-партийные властные структуры строго следили за тем, чтобы творческая интеллигенция неизменно учитывала классовую основу и классово-социальную роль художественной культуры. “Отступников” обвиняли в национализме и идеализме, политически преследовали.

В условиях силового насаждения властями идеологического догмата двухслойности культуры, отсутствия демократии творческая деятельность работников “культурного фронта” подвергалась беспощадному организационно-политическому давлению, становилась предметом неусып-

ного контроля, детального регулирования, постоянного вмешательства со стороны политических и идеологических организаций.

Прежде всего с переходом к “развернутому социалистическому строительству” в области литературы и искусства существенно усилилась роль так называемой “марксистско-ленинской критики”. Уже во второй половине 20-х годов в журналах и газетах наряду с отделами критики стали создаваться “полемические” отделы. В них принимались критические обзоры текущей литературы, статьи об отдельных произведениях, воспроизводились литературные портреты. При этом в критических материалах обсуждались не только вопросы о творческом методе советской литературы, о принципах и формах художественного отображения социалистической действительности, но и о влиянии “троцкистско-зиновьевской оппозиции”, “буржуазного национализма” на состояние литературного процесса.

Таким образом, установление в Узбекистане советской власти, привело к нежелательным последствиям в развитии самобытной культуры узбекского народа, уничтожив и поправ идеи свободолюбия, национального единства, развития культуры и благосостояния народа, героически провозглашенными в свое время, представителями джадидского движения.

А.КУДИЯРОВ,

Бердақ номидаги Қорақалпоғистон университети,
тарих фанлари номзоди

ИЗ ИСТОРИИ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЫ В КАРАКАЛПАКИИ

Как отмечает Президент И.А.Каримов, “История – это источник роста духовности народа, возрождения национальных ценностей, формировавшихся на протяжении тысячелетий. Одной из самых актуальных задач является создание основ изучения истории народа и его государственности, подлинно национальной школы историков, воспитание у народа и особенно молодежи чувства

исторической памяти”³¹³. Он также подчеркивал, что “каракалпакский народ имеет древнюю и богатую историю. Он известен всему миру своей национальной культурой, своеобразным искусством, классической литературой, духовными ценностями, обычаями и традициями”³¹⁴. Поэтому все больше возрастает интерес к изучению истории народов Узбекистана в целом и Каракалпакстана в частности.

Город Чимбай и его окрестности имеют немалое культурное наследие, относящееся к разным периодам истории местного населения. В XIX – начале XX вв. в связи с развитием производительных сил и производственных отношений произошли изменения в быту и культуре местного населения. С вхождением правобережной дельты Амударьи в состав России, в интересах колониальной политики царизма изучались экономика и культура, природные ресурсы дельты Амударьи, образ жизни местного населения, собраны и опубликованы научные труды по истории и культуре каракалпаков. Несмотря на это население Каракалпакстана сохранило свои традиционные обычаи и культуры. В этом большую роль играют представители просвещения, в это время их называли джадидами. Они были высокообразованными людьми своего времени. Среди джадидов Каракалпакстана можно отметить Хожаахмет Ахмедова, Сейфулгабит Маджидова, Касым Авезова, Абдираман Утепова и многих других. Они посредством своих произведений, просветительских работ призывали бороться с неграмотностью среди населения. В сложившихся условиях они увидели главную причину социального и колониального гнета, отсталости страны в невежестве и непросвещенности народа, поддерживаемых правящими кругами. Поэтому решение назревших проблем виделось вначале только через просветительство³¹⁵.

Одним из культпросветителей и оставивших заметный след в джадидской деятельности конца XIX начало XX века в Каракалпаки был поэт и писатель Сейфулгабит Маджитов (1869-1938). Он помог начинающим поэтам, литераторам в совершенствовании их творческого мастер-

³¹³ Совещание ученых-историков.//Правда Востока, 1998, 12 августа.

³¹⁴ КАРИМОВ И.А. Новое мышление - требование времени. Н. 1997. – С. 3.

³¹⁵ АЛИМОВА Д.А. История как история, история как наука II. Т. 2009. – С. 9.

ства. Опубликовал учебники, создал ряд произведений драматургического жанра, внес большой вклад в развитие литературы Каракалпакстана XX в. Их произведения как литературного, так и просветительского характера широко известны народу. С. Маджитов явился первым автором учебника по каракалпакскому языку и чтению, основанному на арабском алфавите. Они собирали, хранили, распространяли культурное наследие народа. До сих пор у некоторых горожан хранятся произведения Ходжа Ахмеда Яссави, Саади, Суфи Аллаяра, а также произведения классиков каракалпакской литературы. Творчество С.Маджитова посвящено идеям просветительства, образования и изучение его трудов способствует распространению идей джадидизма в Каракалпакстане. Труды К.Авезова, С.Маджитова, А.Утепова, А.Матякупова внесли свой вклад в формировании взглядов народа³¹⁶.

На их творчество повлияли классики каракалпакской литературы - Кунходжа, Бердах, Ажинияз, Утеш. Он был в тесной дружбе с одним из основоположником узбекской литературы Мухаммадшариф Эгамбердиева Суфизаде. Суфизаде в 1910-1913 годы преподавал в джадидских школах в городе Ходжейли и Кунграде. Он опубликовал статьи об образовании и воспитании в газетах "Туркистон вилоятининг газетаси" и "Садои Туркестон". Известно, что старший сын С. Маджитова Рахим получил образование в школе Суфизаде. На С.Маджитова большое влияние оказали методы преподавания Суфизаде³¹⁷. Известнейшим поэтом и певцом-кыссаханом Чимбайской школы был Казымаулик (1887-1950 гг). В 1933 году он встречался с профессором А.А.Соколовым, который дал характеристику о нем, как об образованном в литературе поэте. Казымаулик известнейший поэт Чимбайской школы. Был грамотным человеком, знавшим персидский, арабский языки. Учился сперва в медресе Али-ахуна в г. Чимбае, затем в Бухаре. За книгами ездил в г. Ташкент в медресе Кукалдаш. Привезенные книги переводил, организовывал группу переписчиков и распространял их среди населения. Продавал на базаре, открыл магазин, где продавали книги. Казы-

³¹⁶ АЛЕУОВ У. Становление и развитие педагогической мысли в каракал-паки. Наук. 1993, с. 426.

³¹⁷ Туркестанские ведомости №4, 1875

маулик был популярным кыссаханом-чтецом восточных поэм, подготовил учеников-кыссаханов. Он сочинял стихи и прекрасно исполнял народные песни и традиционные народные мелодии.

У населения города Чимбая и его окрестностях учеными были приобретены книги, рукописи, произведения фольклора “Шежере” каракалпаков (родословная) на арабском шрифте, на тюркском языке, произведения Навои, Саади и поэтов-мыслителей Центральной Азии XII-XIX вв. на арабском, персидском языках. Собраны эпиграфические памятники на старо-персидском языке (“Хан-мечеть”, с мазара в Багдад и др), учебники, рукописи и книги по медицине, математике, философии, астрономии и другим вопросам. Эти труды использовались местным населением не только в переводах, но и на арабском и персидском языках. Все это указывает на то, что среди населения Каракалпакии существовал немалый круг образованных людей, которые могли читать эти книги на арабском и персидском языках без перевода и в свою очередь, передавать свои знания другим. Многие из них построили мектебы, мечети, медресе и руководили ими.

В истории духовной жизни народов Южного Приаралья огромное место занимают мечети и медресе. В 1875 г. газета “Туркестанские ведомости” опубликовала данные одного ученого посетившего г.Чимбай: “Мечетей в нем восемь, а школ (мектеб – хана) всего три: высших же училищ (медресе) два. При посещении одной из школ этого города, меня поразило обилие печатных книг, что редко можно встретить в других городах Средней Азии. На вопрос мой, откуда получены эти книги, мулла объяснил, что они привозятся из Казани”³¹⁸. По данным профессора А.А.Соколова проводившего этнографо-лингвистическую экспедицию на правобережной дельте в 1933 г., число мектебов было довольно много, по окончании которых молодежь направлялась в медресе Каракалпакстана, Хивы, Бухары, для про-

³¹⁸ СОКОЛОВ А.А. Материалы по каракалпакскому языку, литературе и истории. Турткуль 1934.//Рукописный фонд фундаментальной библиотеки ККОАН РУз. Инв №698. – С. 14.

должения своего образования. Далее А.А.Соколов писал “во время последней зимней экспедиции моей по Каракалпакстану я находил и спас для науки массу классических восточных книг в русских академических изданиях, издававшихся Петербургским и Казанским университетами в 80-х года прошлого столетия, а несколько позже - учеными учреждениями Туркестана”³¹⁹. Участники историко-этнографической экспедиции в 1960-1996 гг. также обнаружили многочисленные рукописи, книги XIX-начало XX вв. на восточных языках. По словам Матнияза Оразымбетова, его дед Исмаил торе был одним из состоятельных и образованных людей своего времени. В его доме часто собирались представители интеллигенции, слушали певцов, переписывали произведения классиков литературы Фирдауси, Ходжаахмет Яссави, Навои, Мактымкулы, стихотворения каракалпакских поэтов Ажинияза, Бердаха, Казы Маулик и распространяли их среди населения. В доме Отенияза, Турымбета, Жамала также были книги изданные 170-200 лет тому назад в г. Самарканде, Багдаде и других городах.

В ходе поисков памятников восточных языков среди населения Каракалпакии учеными были выявлены адреса владельцев старинных книг и рукописей и места их нахождения, рукописей других документов на восточных языках. Эти памятники охватывают самые разные области знаний. Преобладающее место в общем количестве книг занимает богословная литература, включая книги по мусульманскому законодательстве, учебники, использовавшиеся в медресе и других учебных заведениях.

Имеются среди них также несколько редких рукописей и книг по истории, географии, математике, медицине, языку и литературе местного населения. Достаточно только назвать некоторые из них: “Раузат ас-сафа”, “Искандернаме”, “Ажаиб аль-махлухат”, словарь знаменитого тюркского лингвиста XI в. Махмуда Кашгари и другие. Благодаря такому бережному отношению к памятникам

³¹⁹ НОВИЦКИЙ И.О. Арабо-персидские письменные источники города Чимбая //Тезисы докладов научно-практической конференции “Шахтемир-Чимбай”. Наука. 1995. – С. 17.

прошлого поколения, сохранившихся в виде рукописей и книг, мы имеем ценные источники по истории и культуре народа.

На основе изложенного материала можно представить о преемственности культуры с древнейших времен до наших дней о социально-экономическом, политическом и культурном уровне населения Каракалпакии. Вместе с тем это является показателем уровня культуры всего населения Каракалпакстана в XVIII - начале XX вв. в низовьях Амударьи. Здесь бытовали школы переводчиков, каллиграфов. Благодаря их труду многие сочинения великих ученых, поэтов и общественно-политических мыслителей дошли до наших дней. В крупных городах низовьях Амударьи была организована книжная торговля. В распространении книг важную роль играли торговых связи.

В городах Каракалпакии и его окрестностях жили сказители, певцы-культпросветители. Бытовали традиционные формы досуга людей: праздники, зияпат (вечеринки), отырыспа (посиделки), айтыс – состязание в импровизации, находчивости, лаккышылык – состязание в острословии, маскарапаз и юмористы, сатирики, даруазшы – канатоходцы и другие. Возле колодца “Канша” в городе Чимбае, недалеко от “Тас больницы”, в дни праздников слушали певцов сказителей, смотрели гурес (борьба), бои баранов и петухов, смотрели даруаз, катались на качелях, на севере-западном краю города Чимбая, на “Аршан кебире” (Аршанское солончаковое поле) проводили байги – скачки, козлодрание. На праздник в Чимбай приезжали жырау (сказители), баксы (певцы), кыссакан (чтецы восточных эпосов). До начала XX в. Наурыз праздновался в течении недели, молодежь праздновала иногда до 12 дней, а праздники “Ораза хаит”, “Курбан хаит” - в течение недели.

Город Чимбай и другие крупные города Каракалпакии в XIX – начало XX вв. были центром распространения грамотности и культуры среди местного населения дельты Амударьи. В этом деле огромную роль играли представители джадидизма.

БУХОРО РЕСПУБЛИКАСИ ҲУКУМАТИНИНГ МАОРИФ СОҲАСИДАГИ СИЁСАТИ

Дастлаб маориф соҳасини ислоҳ қилиш шиори остида майдонга чиққан Бухоро жадидлари республика ташкил этилгач, асосий эътиборларини маориф соҳасини тубдан ислоҳ қилишга қаратдилар. Мамлакатда таълим-тарбия тизимини ўзгартириш ва ривожлантириш мақсадида ҳукумат таркибида маориф нозирлиги ташкил этилди. 1920 йил 17 сентябрда унинг ихтиёрига амирлик даврида мавжуд бўлган барча китоб, ўқув-ёзув асбобларини топшириш, маориф назоратининг рухсатисиз уларни хорижга олиб чиқиш ва сотиб олишни ман қилиш тўғрисида буйруқ чиқарилди³²⁰.

Маориф нозирлиги Қори Йўлдош Пўлатов раҳбарлигида маорифни йўлга қўйишнинг умумий вазифалари, мактабларни бошқариш, педагог-ходимларга маош тўлаш тартиби, давлат бюджети асосида мактабларни дарсликлар билан таъминлаш, фанлар ва таълим-тарбиянинг асосий йўналишларни қамраб олган “Мактаблар ҳақида умумий қоидалар” ишлаб чиқилди³²¹.

Нозирлик муаллимлар тайёрлайдиган мадрасалар очиш, ўқув муассасаларига мутахассисларни танлаш, турли ёшдаги шахсларни ўқишга жалб қилиш, ҳибсхоналарда ахлоқ тузатишга хизмат қиладиган қироатхона очиш, мирзолар курсларини ташкил қилиш, туманларда таълим-тарбия курслари очиб, маҳаллий ёшларни ўқишга жалб қилиш, ўқитувчиларни моддий жиҳатдан таъминлаш, уларнинг ҳужжатларини расмийлаштириш каби тадбирларни амалга оширди³²².

Мактабларни дарсликлар билан таъминлаш мақсадида 1921 йилда 2000 та, 1924 йилда 15000 дан ортиқ рус, турк,

³²⁰ Бухоро ахбори. 1920 йил 17 сентябр. № 2.

³²¹ Қоидалар // Бухоро ахбори. 1920 йил 29 ноябр. № 10.

³²² Маориф назорати томонидан эълон // Бухоро ахбори. 1921 йил 23 апрел. № 33.

татар, ўзбек тилидаги адабиётлар Туркистон АССР, РСФСР, Татаристон АССР, Озарбайжон ва Туркиядан келтирилди³²³. Бухоро ҳукумати таълим соҳасини ривожлантириш учун 1922-23 ўқув йилида давлат бюджетидан маориф ишлари учун 5,6 %, 1923-24 ўқув йилида эса 21 % маблағ ажратди³²⁴.

1921 йил Бухоро шаҳрида биринчи дорулмуаллимин очилди. Дорулмуаллиминда ўқиш кундузги ва сиртқи бўлимлардан иборат бўлиб, муддати 2 йил эди³²⁵. Шу йили Янги Чоржўй шаҳрида “Николай” гимназияси ўқув юрти биноси ўрнида “Файзулла Хўжа” номидаги иккинчи дорулмуаллимин иш бошлайди³²⁶.

Бухоро Республикасида таълим жараёнини ривожлантириш мақсадида мактаблар, ўқув курслари ва олий ўқув юртлари ташкил этилиб, уларни ривожлантириш учун бир қатор ижобий тадбирлар амалга оширилган бўлса-да, муаммолар ҳали талайгина эди. Булардан бири ўқитувчилар ва мактабларнинг моддий таъминоти билан боғлиқ бўлса, иккинчиси болаларни мактабларга жалб қилиш муаммоси эди. Ўқитувчиларга тўланадиган маош оз бўлгани учун ўқув муассасаларида мутахассисларлар етишмас, мактаб бинolari замон талабларига мутлақо жавоб бермас эди³²⁷.

Бу даврда мактабларга ўқувчиларни тўлиқ қамраб олиш энг долзарб масалалардан бири бўлиб, бу муаммоларни ҳал қилиш бутун ҳукумат арбоблари олдида турган навбатчи масала эди. Маориф нозири Абдурауф Фитрат 1923 йилда нозирликнинг 1-қурултойида сўзлаган маърузасида бу муаммоларни келтириб чиқарган сабаблар ва уларни бартараф этиш йўллари ҳақида гапириб ўтади.

Нозир маорифдаги ислохотларнинг халқ томонидан илиқ кутиб олинмаётганига 1908 йилда бошланган жадидлар ва қадимчилар ўртасида низоларни сабаб қилиб кўрсатади. 1917 йил апрел воқеаларидан сўнг уламолар таъсирида халқ жадидларга нисбатан бутунлай қарши

³²³ Хат-саводсизлик билан кураш // Озод Бухоро. 1924 йил 12 июн. № 102.

³²⁴ Ўзбекистон МДА, 47-фонд, 16-рўйхат, 372-иш, 5-варақ.

³²⁵ Бухорода биринчи дорулмуаллимин // Бухоро ахбори. 1921 йил 3 ноябр. № 54.

³²⁶ “Файзулла Хўжа” дорулмуаллимини // Бухоро ахбори. 1922 йил 30 октябр. № 113.

³²⁷ Ўқитувчимиз-жаллодми? // Бухоро ахбори. 1922 йил 4 феврал. № 69; Темир Бой. Муаллимлардан бир товуш // Бухоро ахбори. 1923 йил 12 апрел. № 155.

кайфиятда бўлганини куйидагича изоҳлайди: “Русияда инқилоб бўлиб, Николай ҳукумати йиқилгандан сўнгра “жадид”ларнинг сиёсий қиёфалари очилди. Бунларнинг истибдод ҳукуматига душман бўлганлари англашилди. Жадидлар билан истибдод ҳукумати тарафдорлари орасинда кураш ва жанжал очиқ бир суратда кучайиб қолди. Ортиқ масаланинг мактаб масаласигина эмас, сиёсий масала бўлганини ҳар ким сизди. Истибдод тарафдорлари бор кучлари билан кураш майдонига кирдилар: “Динсиз жадидлар жаноби олийга осий бўлдилар. Мана жадид мактабининг натижаси шул экан”, деб ҳеч бир нарса билмаган жоҳил халқни мактабдан бутунлай қўрқутдилар”³²⁸.

1920 йил сентябрда янги ҳукумат томонидан ташкил этилган 160 та ибтидоий мактаб, 4 та қизлар мактаби ва ўқув курслари болалар билан тўлиб кетади, аммо бир оз вақт ўтиши билан халқ болаларини бундай мактабларга бермай қўяди. Бу ҳолат ҳақида А. Фитрат шундай дейди: “Инқилоб тўлқунидан қўрқиб қолган халқ ҳеч бир нарса англамасдан томонларга қизил байроқчилар осғани каби ўз болаларини мактабларга қўя берди. Унларнинг янги мактабларга бола ёғдиришлари маориф тарафдори бўлгонлиқлари эмас, ўзларини ёлғондан “жадид” кўрсатмак ва ҳукуматнинг аксилҳаракатга қарши очилган курашидан қутулмоқ учун эди. Инқилобнинг тўлқунли кунлари бўлгон биринчи давриси ўтди. Ҳукуматда, халқда бироз тинчланди. Ҳар ким ўз ишига машғул бўлмоқ учун мусоада борлигини англади. Мана ундан кейин халқ ҳам секин-секин болаларини мактабдан чиқара бошлади”³²⁹.

Бундай шароида маориф нозирлиги мактабларнинг бўшаб қолгани ҳамда моддий ва маънавий кучлар етарли даражада бўлмагани сабабли уларнинг учдан икки қисмини қисқартиришга қарор қилади. Аммо учдан бир қисм мактабларда ҳам болалар ўқишга келмай қўяди. Уларни мактабга милиция ёрдамида келтиришга қарор қилдилар. Абдурауф Фитрат бундай йўл тутиш тўғри эмаслиги, вақтинчалик бир чора бўлганини таъкидлайди. У: “Эсизким, камайтирилган мактабларга ҳам талабалар давом этмадилар. Чорасиз милицияга муро-

³²⁸ Маориф ишлари (1-маориф қурултойида Фитрат ўртокнинг маърузаси) // “Учкун” журналы, 1923 йил 1 апрел. – Б. 2.

³²⁹ Шу жойда. – Б. 3.

жаат этдик. Талабаларнинг давомини милиция кучи билан таъмин эта келдик. Лекин бу ишни бундай қилиб охиригача олиб бормоқ тўғри эмас. Бу муваққат бир чорадир. Мактаб ҳибсхона эмас, унга болаларни милиция билан тортмоқ болаларнида, ота-оналарнида мактабга муҳаббат қилишларига йўл бермайдир. Ота-оналар ўз болаларини милиция билан мактабга тортилганини кўргач, жуда кўрқалар. “Бунинг бир балоси бўлмаса, нега бунча зўрлайдир”, деган ваҳимали бир фикрга келадилар. Халқимизни тезлик билан маорифга исиндирмоқ истаган бизлар учун бу йўл зарарлидир. Зотан қурол кучи билан бир миллатни йўқ этмак қулай, бор этмак мумкин эмасдир. Қурол кучи била ҳеч бир жамиятни маданият сари жўнатиб бўлмайди”,³³⁰ дейди.

Тез орада Бухоро шаҳридаги мактаблардан бирида “Оталар мажлиси” чақирилади. Мажлисда оталардан иборат 3 кишилик комиссия тузилади. Ушбу комиссия аъзолари болаларнинг мактабга жалб қилиш учун мутасадди этиб белгиланади ҳамда мактабдаги маънавий ва моддий нуқсонлар ҳақида нозирликка доимий маълумот бериб боришлари ваколати берилади. Комиссия ташаббуси билан болалар мактабга милициясиз кела бошлайди. Бу тадбирдан кўзланган мақсад амалга оша бошлаганини кўрган Маориф нозирлиги бундай комиссияни республиканинг барча вилоятларида тарғиб қилиш юзасидан таклифлар ишлаб чиқади.

1920-1924 йилларда Бухорода таълим тизимида амалга оширилган ислохотларда миллат жонкуярлари - Бухоро тараққийпарварларининг хизматлари катта бўлиб, давлат раҳбарлари лавозимида фаолият кўрсатган бу шахсларнинг асосий вазифаси замон талабларига жавоб берадиган мактаблар ва олий ўқув юртлари ташкил этиш, ёшларни чет элларда ўқитиш ҳамда юртининг истиқболи учун курашадиган баркамол авлодни вояга етказишдан иборат эди. Бу йўлда минглаб тўсиқларга дуч келсалар-да, умрларининг охиригача халқ ва миллат дарди билан яшадилар.

³³⁰ Маориф ишлари (1-маориф қурултойида Фитрат ўртоқнинг маърузаси) // “Учкун” журнали, 1923 йил 1 апрел. – В. 3.

ЖАДИДЧИЛИК ТАРИХШУНОСЛИГИ

Ф.ШИРИНОВА,

Навоий давлат педагогика институти, катта ўқитувчи,

С.ҲАМРОЕВА,

Навоий давлат педагогика институти, катта ўқитувчи

БУХОРО ЖАДИДЛАРИ МАҲАЛЛИЙ МУАРРИХЛАР ТАЛҚИНИДА

Бухоро жадидларининг кураш дастурида ижтимоий тараққиётни таъминлашга қаратилган ислохотлар ўз ифодасини топган эди. Дастлабки тараққийпарвар кучлар - Аҳмад Дониш, Мулла Азим Соми Бўстоний, Домулла Икром, Садри Зиё ислохотларнинг мазмуни ва уни ўтказиш масалаларини дадил кўтариб чиққан эдиларки, бу кейинги энг фаол жадидчилик ҳаракатининг майдонга келишига туртки бўлди.

Абдурауф Фитрат, Садридин Айний, Файзулла Хўжаев, Мусо Саиджонов, Абдувоҳид Бурхонов, Атоулло Хўжаев, Абдуқодир Муҳиддинов, Мирзо Нарзулло, Раҳмат Рафиқ Абдуллабеков, Саид Ахрорий ва яна юзлаб жадидлар Абдурауф Фитрат тузган жадидларнинг сиёсий дастурини ўз кураш фаолиятларига асос қилиб олдилар. Бу дастурда Бухорода амир ҳукмронлигини конституцион тузумга асосланган ҳукмронлик билан алмаштириш масаласи ифода қилинган эди. Ўз навбатида янгиликларни ислохотлар ўтказиш асосида ижтимоий ҳаётга тадбиқ этилишига мутаассиб муллалар тиш-тирноғигача қарши эдилар. Улар ривожланишнинг ўрта асрчилик даражаси нуқтасига ёпишиб олган эдилар. Шундай қилиб, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки ижтимоий сиёсий куч кураш май-

донига қадам қўйди. Бу кучлар ўртасидаги кураш давр ўтиши билан тобора кучайиб Бухоро амирлигида сиёсий вазиятнинг кескинлашишига олиб келди. Бу Россияда юз берган инқилобий воқеалар таъсирида рўй берди. Жадидчилар орасида тузилган “Ёш бухороликлар” фирқаси сафларида ажралиш юз бериб Файзулла Хўжаев (1896-1938) раҳбарлигида бир гуруҳ инқилобий руҳдаги ёшлар амирлик тузимига қарши қуролли кураш йўлини танладилар. Давлат бошқарувидаги хатоликлар ва халқнинг оғир турмуши Бухоро халқини муқаддас урушга чорлади. Аввало мамлакатга кириб келиш ва талашнинг осон йўли ҳисобланган темир йўллари бузиб ташлашга сарбозу - аҳоли сафарбар қилинди. Карманадан Корақўлгача бўлган темир йўл излари қўпориб йўқ қилинди. Уруш ҳаракатлари бошланиб Бухоро халқи ўзларининг шариф, латиф деб ардоқлаб келинган шаҳарлари мудофааси учун муқаддас урушга кўтарилдилар. Халқнинг ватанпарварлик туйғулари қалқиб чиқиб ўзларининг асрлон сифат кучларини намоён қиладилар. Кўчаларда тоғ-тоғ ўликлар пайдо бўлишига қарамай шаҳар мудофаачилари олға қараб интиладилар. Ўқ дориси тугаб эсанкираб қолган Ф. Колесов қизил қўшинга бешинчи март куни Тошкентга чекинишга буйруқ беради.³³¹

Бухорога хужум қилиб шармандаларча енгилган Ф.Колесов бошчилигидаги қизил қўшин янги Бухородан чиқиб, вайрон этилган темир йўлни қадамба-қадам тузатиб, бир неча кундан сўнг Қизилтепа темир йўл бекатига етиб келади. Г.Колузаев бошчилигидаги Пуровский қизил гвардиячилар отряди билан қўшилади. Амир билан сулҳ музокаралари олиб бориш учун Ф. Колесов вакиллар жўнатади. Ф. Колесовга ёрдам бериш учун юборилган Тошкент, Самарқанд, Чоржўй, Ашхобод, Қарши, Янги Термиз гарнизонларидаги қизил аскар отрядлари анча кечикиб келди. Бу пайтда унинг аскарлари амир кучларидан енгилиб чекинган эди.

Маълумки, 1918 йил март ойида Колесовнинг Бухорога хужуми муваффақиятсиз чиққандан кейин, унинг ҳарбий қисми чекиниб, катта-кичик қишлоқларни вайронага айлантирди. 1918 йилнинг қонли воқеалари, Оқсоч

³³¹ ХОДЖАЕВ Ф. История революции в Бухоро // Избр. труд. том № 1.- Тошкент, 1970. – С. 141.

шаҳарчаси атрофларидаги фожеаларни вужудга келтирган қизил қўшиннинг кирдикорларини теранроқ англаш, воқеа-ҳодисаларнинг моҳиятини тўғри тушуниш учун Оқсоч ҳудудига тарихий таъриф ва тасниф беришни лозим топдик.

“Оқсоч” номи тилга олинган иккита зарур тарихий манба мавжуд, булардан бири “Қўшбеги” (Бош вазир) архиви бўлиб ундаги ҳужжатлар даврий жиҳатдан Бухоро амирлигини Россия империясига тобе бўлган даврига (XIX асрнинг 60 йилларидан Фрунзенинг Бухорога босқини давригача) оид ҳисобланади. Архив ҳужжатларига кўра Коми Абу Муслим яъни Ванғози тумани тилга олиниб, ундаги солиқ тўловчи қишлоқлар, жумладан Оқсоч ва унинг қишлоқларидан энг катталари Айрончийи поён ва Айрончийи боло кўрсатилган. Иккинчи манба Мирза Салимбекнинг “Тарихи Салимий” асари бўлиб, муаллиф Ванғози туманининг сарҳадлари ҳақида фикр билдириб, тумanning шарқий қисмини Чўли Малик ва Оқсоч эгаллаганлиги айтилган. Дарҳақиқат, Чўли Малик Қизилтепа темир йўл бекатигача, ундан сўнг жанубга қараб эса Оқсоч ҳудуди бошланиб Куюмозоргача давом этади.

Таъкидлаш лозимки, “Оқсоч” атамаси Оқсоч ҳарбий қалъаси номи билан таниқли. 1934 йилда шарқшунос олим А.Ю.Якубовский раҳбарлигида Оқсоч ҳарбий қалъаси ва унинг атрофидаги ҳудудларда Санкт-Петербург Давлат Эрмитаж музейи ва Ўзбекистон Тарихий ёдгорликларини ўрганиш қўмитаси ҳамкорлигидаги экспедиция ўтказилган. Бу тадқиқот ишларида биринчи ўзбек археологлари академик Яхё Ғуломов, академик В.А.Шишкин ва Турди Мирғиёсовлар қатнашган. А.Ю.Якубовскийнинг эътироф этишича, Оқсоч тарихий ёдгорлиги чегара мудофаа қалъаси кўринишида девор йўналиши бўйича жойлашган. Хуллас, Оқсоч қалъасининг асосий вазифаси мудофаа фаолияти билан узвий боғлиқ бўлиб, қалъа IV-VI асрларда қурилган.

1952 йилда археологлар В.А.Шишкин ва О.В.Обельченко Қизилтепа темир йўл бекатидан шарқий Оқсоч ҳудуди бўйлаб то Лавандоққача мазор қўрғонларда археологик қидирув ишларини олиб борганлар.³³²

³³² МИРЗА САЛИМБЕК. “Тарихи Салимий” (источник по истории Бухорского эмирата. Перевод с персидского Н.К. Норкулов. 2009 й.

Аниқландики, Оқсоч воқеалари машҳур тарихчи, Бухоро амирининг йирик амалдорларидан бири, яъни бош закотчи, Ф.Колесовнинг босқинчи армиясига қарши мудофаа жангларини олиб борган Бухоро амирлигининг қўшин қўмондони Мирза Салимбек ибн Муҳаммад Раҳим (1850-1930) “Тарихи Салимий” асари (бу асар 1917-1920 йилларда ёзилган)да тўлиқ маълумотлар берилган. Бу асарда Оқсоч фожеалари тўғрисида батафсил гапирилган. Гап шундаки, Ванғозидан Қизилтепагача бўлган ҳозирги темир йўл, 1930-1935 йилларда Навбоғ ва юқори Манғит қишлоқлари орасидаги катта кўл устидан ўтказилган. 1918 йилнинг март ойида тарихчи Мирзо Салимбек Қизилтепа темир йўл бекатига бориш учун Ванғозидан чиқиб, Оқсоч қишлоқларини оралаб манзилга етиб борган. У қишлоқларда кўрганларини қуйидагича ифодалайди: 1336 ҳижрий йилнинг ҳамал ойида (милодий йил билан 1918 йил 18 мартда) биз: мен, карвонбоши (Абурауфбой Хўжа Карвонбоши Азизов) ва таржимон Мирбобо мирохўр ўз болаларимиз ва оиламиз билан хайр-хўшлашиб, уларга васиятимизни қолдириб, Когон темир йўл бекатига келдик. Биз бу ерда ўзимизга қўшилган Маҳди Хожабий, Ҳайдар Хожа ва Введенскийни олиб коляскада ўтирган ҳолда Куюмозор қишлоғига келдик. Бу ердан дастлаб Қизилтепа темир йўл бекатига боришга қарор қилдик. Биз у ерда арваларни қолдириб, поездда Карманага боришга келишдик. Бу ерда божхона амлоқдоридан йўлбошловчи олиб, унинг қўлига сулҳ рамзи бўлган оқ байроқни тутқазиб йўлга тушдик. Ванғозидан Қизилтепага жўнадик. Биз йўлга атрофдаги қишлоқлар ёқиб юборилганлигини, уларнинг аҳолиси таланганини ва турли томонга қочиб кетганлигини билдик. Қишлоқларда бирорта тирик жонни ҳам, ҳатто бирорта ҳайвонни ҳам кўрмадик. Баъзи катта ҳовлилар хануз ёниб турарди. Бу ҳолатни кўриб биз чуқур қайғуга ботдик ва шўрлик кишиларнинг ҳолига ачиниб йиғладик. Қуёш ботиши олдидан биз Қизилтепага етиб келдик ва бу ерда қатор-қатор поезд эшелонлари турганлигини, уларда тахминан 500 та вагон борлигини кўрдик. Биз ҳайратга тушган ҳолда эшелонга яқинлашдик. Вагонлардан сон-саноксиз большевиклар худди кумурсқа (чумоли) ва чигирткалардек тушиб келишди. Улар бизни ўраб олишди.

Уларнинг барчаси Кармана ва Хатирчида аҳолидан талаб олинган атлас, кимҳоб ва зарбоф чопонлар кийиб олишган, бошларида барра тери (коракўл) ва зардўзи иссиқ телпаклар бор эди. Отряд командири Колузаев (у Кармана ва Хатирчига ўт қўйган ва талон –тарож қилган эди) оқ байроқ кўтарганимизни кўргач, вагондан чиқиб олдимизга келди ва бизларни вагондаги тўғри бурчакли хонага таклиф қилди. Биз унга тинчлик музокаралари олиб бориш учун Карманага жўнаётганлигимизни тушунтирдик. У бизга : “Бутун қўшин ва бу ерда турган вагонлар ичидаги нарсалари билан менга тегишли, сулҳни бизнинг бошлиқ Домогатский ҳал қилади. У эртага Карманадан бу ерга келади. У келгунча сизлар менинг меҳмоним бўласизлар”, -деди. Хуллас, у бизларни уч кун Қизилтепада ушлаб турди.³³³

Ф. Колесовнинг Бухорога қилган хужуми даврида Ватан ҳимоясига кўтарилган ғазоватчилар Шўро давлатига иқтисодий зарба бериш, унинг ҳарбий қисмлари Ф.Колесовга ёрдам беришига имкон бермаслик мақсадида ўша даврдаги Ванғозининг кўпгина қишлоқларидан ушбу ҳаракатга қўшилиб, темир йўл бекати ва ундаги Мирзо Муҳиддинбойга тегишли бўлган пахта заводида ҳам тажовуз қила бошлаганлар. С.Айний бу заводда 1915 йил сентябридан 1916 йилнинг апрел ойигача ишлаган. Садриддин Айний ўзининг “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар (1920-1921)” асарида Қизилтепа воқеаларини анча кенг ёритган. Унинг ёзишича, “Бухорода уруш бошланган пайтда, Қизилтепа–Когон темир йўли бузилиб, Қизилтепа станцияси ғазоватчилар ва эл навкарлари билан мухосарага олинган эди. У ердаги темир йўл ва завод ишчилари икки кун ўзларини мудофаа қилдилар. Оқибатда сувсизлик ва очликдан қўрқиб, бир поезд ҳозирлаб Самарқандга қараб кўчдилар. Кармана ва Қизилтепа орасидаги йўл бузилган эди. 1918 йилнинг 5 мартида ғазабга минган ғазоватчилар заводдаги нарсаларни талаб, кейин заводга ўт қўйиб юбордилар. Темир йўл иморатларини буздилар³³⁴.

Мирзо Муҳиддин Мансуровга тегишли бўлган пахта заводи Қизилтепанинг кўркам бўлишига, одамларни иш

³³³ МИРЗО САЛИМБЕК. “Тарихи Салимий” (источник по истории Бухорского эмирата. Перевод Н.К. Норкулова. 2009 й. – С. 192-194.

³³⁴ АЙНИЙ Садриддин. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Асарлар, 8 томлик. 1-том –Т.: 1963, - Б. 331-332.

билан таъминлашда катта аҳамиятга эга бўлган. Бу завод бузиб, ёқиб юборилишига маълум сабаблар ҳам бор.

Мирзо Муҳиддин Мансуров Бухородаги жадидчилик ҳаракати асосчиларидан бўлиб, жадидлар очган янги усул мактабларига, хусусан Садриддин Айний ва Мирзо Абдулвоҳид Мунзимларнинг Гавкушон маҳалласидаги мактабига моддий ёрдам бериб турган. Шунингдек, 1910-1917 йилларда яширин фаолият юритган жадидларнинг “Болалар тарбияси” номли ташкилотини ўз маблағи билан таъминлаган. Қисқаси, жадидчиликни моддий маблағ билан таъминлаб турган савдогар бойлар қаторида туриб, маориф ва маърифат йўлида каттагина ишларни амалга оширган.³³⁵

Муҳиддин Мансуров Бухоронинг энг катта миллионери бўлиб, асосан пахта ва қоракўл тери билан савдо қилган. Унинг хориж давлатларида кўп дўконлари бўлган. Катта нуфузга эга бўлган Мирзо Муҳиддин жадидлар томонида туриб Саид Олимхонни мамлакатда сиёсий ва иқтисодий ислохотлар ўтказишга даъват қилади. Мақсадига эриша олмагач, амир ҳукмронлигига қарши курашда фаол қатнашади. Колесов воқеаларидан кейин ўғиллари Мирзо Абдулқодир, Мирзо Исом, Мирзо Хайрулло билан хорижга кетиб сиёсий ҳаракатларни давом эттиради.

Жадидчилардан ўч олиш бошланиб, уларни қамаш, қатл этиш, ҳовли ҳарамини амирлик ихтиёрига ўтказиш ишлари бошланган пайтда уч ўғли билан жадидлар томонига ўтган Мирзо Муҳиддинбойни жазолаш учун унга иқтисодий зарба бериш мақсадида заводга ўт қўйиб уни ишдан чиқаришган. Кексаларнинг гувоҳлик беришича, пахта заводидаги ишчи хизматчиларнинг сони мавсумда 300 - 350 кишидан иборат бўлган.

Мирзо Муҳиддин Мансуровнинг ҳаёти ва фаолияти хусусида Сотимжон Холбоев ўзининг “Бухоро амирлигининг олтин хазинаси” китобида, “Хазинанинг ўғирланган қисми” ёки жадид Мансуров ва унинг сафдошлари” ҳақида ҳикоя қилиб, “...М.Мансуров амирликда кўзга кўринган йирик савдогар бой, миллат маърифати ва тараққиёти

³³⁵ ГАФАРОВ Н. История культурно-просветительской деятельности джадидов в Бухарском эмирате (начало XX в.). Ходжанд, Гос. издат. им. Р. Джалила.

фидойиси, амирга қарши бўлган жаидлардан бири эди”,
-деб ёзади.

Амир юритган ички сиёсатда жаидларга қарши жиддий кураш амалга оширилиб, 3000 киши қатл этилди. Жаидларнинг мол-мулки амирлик мулкига қўшиб олинди. Ёш бухороликлар партиясининг аъзолари шариатдан ташқари деб эълон қилинди. Улар жон сақлаб қолиш учун чет элларга бориб яшашга мажбур бўлдилар.³³⁶

Хуллас, Бухоро жаидлари миллат равнақи ва тараққиёти учун курашдилар. Уларга эргашган халқ ўз озодлиги ва эрки йўлида ҳар қандай тўсиқни енгиши учун фаолият юритди. Президентимиз таъбири билан айтганда “Қадимги кентларни ўз бағрига олган Бухоро воҳасида яшаган эркесвар аждодларимиз ҳар қандай истибдод ва зулмга қарамай, эл-юрт озодлиги йўлида муттасил қахрамонона курашиб келдилар. Бу эса бугун камол топиб келаётган ёш авлод фаолиятида ўз аксини топмоғи лозим”³³⁷.

Фаррух ТЕМИРОВ,
Бухоро давлат университети

С.АЙНИЙНИНГ ИЖОДИЙ МЕРОСИ БУХОРОДАГИ ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИНИ ЎРГАНИШДА МУҲИМ МАНБА

Жаидчилик ҳаракатининг тамал тоши жаид усули мактабларидир. Бу кўпчилик томонидан яқдил эътироф этилган фикр. Бу ҳаракатнинг асл мақсади миллатнинг ўзлигини танитиш, ижтимоий-сиёсий тузумни тубдан ислоҳ қилиш, миллат, Ватан истиқлоли эди. Бир замонлар буюк мутафаккирларни тарбиялаб етиштирган анъанавий мактаблар сўнгги йилларда жаҳон тараққиётидан бутунлай узилиб қолган, бунинг устига мустамлака тузуми

³³⁶ МЕДВЕДОВ В. Нечаянная революция // “Дружба Народов”. 1992., № 2. Стр.150.

³³⁷ КАРИМОВ И.А. Бухоро шаҳрининг 2500 йиллигига бағишланган тантанали табрик сўзи.Т.б.-Т., “Ўзбекистон” 1998. – Б.369.

туфайли пароканда аҳволга тушган эди. Шунинг учун ҳам маҳаллий мактабларни тубдан ислоҳ қилиш, миллий матбуотчилик ва янги адабиётлар яратиш, замон талабларига жавоб бера оладиган мактаблар, олий ўқув юртларини ташкил қилиш жаҳид мутафаккирларининг асосий вазифаларига айланди.

Бухоро жаҳидчилик ҳаракатининг машҳур сиймоларидан бири, маърифатпарвар олим ва адиб Садриддин Айний (1878-1954) ўзининг “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар”³³⁸ асарида Бухорода вужудга келган янги усул мактаблари ва фаолияти, унинг раҳнамолари, миллий таълим, миллий матбуот ва адабиётнинг шаклланиши ва ривожланиши хусусида батафсил маълумотларни келтириб ўтган. С.Айний келтирган маълумотларини ўз тилидан, жонли гувоҳи сифатида қайд этади. Чунки, С.Айнийнинг ўзи Бухоро жаҳид маърифатпарварларининг таниқли намояндаларидан ва унинг раҳнамоларидан бири эди.

Бухоро жаҳидчилик ва маорифпарварлик тарихида адиб Айнийнинг босиб ўтган машаққатли ҳаёт йўли алоҳида ўрин тутди. Маҳаллий халқни, келажак пойдеворлари бўлган ёш авлодни илм – маърифатли қилиб тарбиялашдаги хизматлари каттадир. Ёшлигида илм олишга бўлган кучли эҳтиёжи, уни Бухорои шарифда ўқишини таъминлади ва бу ердаги машҳур мадрасаларда ўқиди. Лекин, бу вақтда Бухорода мадрасаларида ўқитиладиган фанлардан қаноат ҳосил қилмай, қандай бўлмасин уни ислоҳ этиш, диний илмлар билан бирга дунёвий фанларни ўргатадиган янги усул мактабларини очишга бел боғлади. Мадрасадаги эски дарс таълими билан халқ фарзандларини етук мутахасис ва Ватани учун содиқ фарзандларни тарбиялашга эришиб бўлмаслигини тушуниб етган Айний кейинчалик, Бухородаги жаҳид мактабларини ташкил этишнинг дастлабки ташаббускорларидан бирига айланди ва Аҳмад Донишнинг маърифатпарварлик ғояларини давом эттирди.

С.Айний “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарининг “Бухорода биринчи усули жаҳида мактаби”

³³⁸ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР халқлари марказий нашриёти, 1926.

бўлимида ёзишича, 1326 йил ҳижрийда, шаввал ойи ўнида (милодий 1908 йил 23 октябрда, янги ҳисоб билан 1908 йил 5 ноябрь) Бухоро шахрининг Дарвозаи Саллоҳхона гузарида жойлашган Мирзо Абдулвоҳид Мунзим уйида форсий (тожик) тилида биринчи марта бухороликларга махсус усули жадида мактаби очилади ва унга Абдулвоҳид Мунзим муаллим этиб тайинланади³³⁹. “Бу мактабда дастлаб ўқувчилар қуйидагилар эди: Абдурахмонбек Абдуллабек ўғли, унинг хизматкори Абдуғани, Афзал ва Акрам - Аҳмад маҳдум Ҳамдий ўғли, Муҳаммадамин - Саиджон маҳдум ўғли, Абдуқайим - Абдушукур ўғли. Иди қурбонгача, икки ой муддатда ўқувчилар адади (сони) 12 тага етди”³⁴⁰.

Бухорода ташкил этилган янги усул мактабларида ўқитиш жараёнини самарали бўлишини тامينлаш учун дарслик, қўлланма ва янги адабиётлар шунингдек, талабчан ва иқтидорли муаллимлар зарур эди. Бу вақтда янги усул мактабларини китоб ва муаллимлар билан таъминлаш, ёшларни хорихда таълим олиш ишлари кўмаклашиш, уларнинг асосий мақсадларидан бири бўлган. Ёш бухороликлар томонидан тузилган “Бухорои шариф Ширкати” муассислигида С.Айнийнинг жадид мактаблари учун ёзган “Тартил – ул Куръон” (“Қироат китоби”), “Заруриёти диния” (“Диний китоб”) ва “Таҳсиб ус-сибён” (“Болалар тарбияси”) номли ўқиш китоблари биринчи марта 1909 йилда Оренбургда нашр этилади³⁴¹.

Айний “Таҳсиб ус-сибён” дарслигини Исмоил Гаспринскийнинг “Хўжаи сибён” (“Болалар муаллими”) китоби таъсири остида ёзган. Бу китоб 1917 йилда Самарқандда “Маърифат кутубхонаси” томонидан (1914 йилда ёш бухороликлар томонидан ташкил этилган) томонидан иккинчи марта нашр этилади³⁴². Афсуски, асарнинг 1909 йилги нашри ҳозиргача топилгани маълум эмас ёки давр синовлари орқали бизгача етиб келмаган. “Таҳсиб ус-

³³⁹ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – СССР халқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 25.

³⁴⁰ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – СССР халқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 25-26.

³⁴¹ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – СССР халқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 63.

³⁴² АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – СССР халқлари марказий нашриёти, 1926.

сибён” асарининг 1917 йилда Самарқандда нашр этилган нусхалари ҳозирда Тошкентда, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг нодир қўлёзмалар бўлимида шунингдек, Айнийнинг Самарқанддаги уй музейида ва Бухоро шаҳридаги Кўкалтош мадрасасида, бир вақтлар аллома Айний яшаб ижод қилган хонада – Айний номидаги хужра музейида сақланмоқда.

Айнийнинг ушбу дарслиги 88 бет, 7 бўлимдан иборат бўлиб, араб алифбосида, тожик тилида ёзилган. Асар адабий ва диний характерга эга бўлиб, ундаги келтирилган маълумотлар ўқувчиларни бефарқ қолдирмаслиги табиий. Олим “Таҳсиб ус-сибён” дарслигида тарбия ва илм олишнинг маркази бўлган мактабнинг ролига алоҳида эътибор беради: “Киши мактаб билан одам бўлади”³⁴³. Адиб ўзининг маорифпарварлик ва тараққийпарварлик қарашларига таяниб, тарбиянинг асосий мақсадини “ватанига, ўз халқига ва миллатига хизмат қилувчи кишилар етиштириш”³⁴⁴ деб ҳисоблайди. Халқнинг иқтисодий аҳволини аҳоли ўртасида маърифат тарқатиш йўли билан яхшилаш мумкин деб ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам у “Фан халққа бойлик келтиради”³⁴⁵, - деб ёзган эди.

XX аср бошларида Бухоро шароитида бошланғич мактабнинг тўрт синфдан иборат бўлишини маърифатпарвар адиб Айний биринчи бўлиб талаб қилиб чиқади. Айний таълим-тарбия жараёнида ўқувчининг етакчи ролини ва марказий фигура эканлигини тўғри англаб етади. У дарсни уюштириш ва ўтказишда ўқувчининг масъулияти катта эканлигини таъкидлайди³⁴⁶. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, Айний илмий-ижодий фаолияти давомида бир қанча катта-кичик асарлар, янги миллий мактаблар учун ўқув қўлланмалар, дарсликлар ва адабиётлар ҳам ёзганки, уларнинг аксарияти ҳозиргача илмий жамоатчиликка яхши маълум эмас.

Айний “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” асарининг “Бухоройи шариф” ва “Турон газеталари”, “Газеталарнинг тўхтатилиши” ва “Газеталарнинг таъсири” каби бўлимларида 1912-1913 йиллар давомида Бухорода

³⁴³ Айний С. Таҳсиб ус – сибён. – Самарқанд: 1917. – Б. 26.

³⁴⁴ Айний С. Таҳсиб ус – сибён. – Б. 64.

³⁴⁵ Айний С. Таҳсиб ус-сибён. Самарқанд, 1917. – Б. 26.

³⁴⁶ Айний С. Таҳсиб ус-сибён. – Самарқанд: 1917. – Б.8-14.

ёш бухороликлар томонидан йўлга қўйилган дастлабки матбуотчилик ва нашриётчилик ишлари, яъни “Бухороий шариф” ва “Турон” номидаги газеталарининг нашр этила бошланиши ва бошқалар тўғрисидаги муҳим бўлган маълумотларни келтириб ўтади³⁴⁷.

Айнийнинг таъкидлашича, 1912 йилда “Тарбияи аф-фол” махфий жамияти аъзоларидан Муҳиддин Мансуров ва Мирза Сирож Ҳаким (1878-1914) кабиларнинг саъй – ҳаракатлари туфайли амирликда тожик тилида “Бухороий шариф” газетасини чиқаришга рухсат олинади. Газетанинг мудирлигига Россия сиёсий агентлигида таржимон бўлиб фаолият юритаётган Ҳайдархўжа Мирбадалов тайинланади. “Элчихона цензорлик ҳақи ўз қўлида бўлмоқ шарт билан Бухоро ҳукуматидан Ливий ва Ҳайдархўжа исмларига газета учун имтиёз олиб берди. Боқудан муҳаррирлик учун асли бухоролик Мирза Жалол Юсуфзода чақирилди. Бир қадар ҳарф ва бир неча мураттиб келтирилиб форсий (тожик) тилда “Бухороий шариф” исмида кундалик бир газета чиқарилди. Газетанинг биринчи сони 4 рабиус – соний 1330 ҳижрий - 1912 милодий 11 мартда якшанба куни нашр бўлди”³⁴⁸ деб, аниқ қайд этади Айний.

“Бухороий шариф” газетасида Айний³⁴⁹, Фитрат, Мирзо Сирожиддин Ҳаким, Саҳбо, домла Икромча, Самад Мансур, Ҳамидхожа Меҳрий ва Мирза Жалол Юсуфзода ўзларининг янги усул мактаблари, маърифий ва публицистик йўналишдаги мақолалари билан фаол қатнашиб турган. “Бухоро амирлигининг аксар аҳолиси - Қоракўл, Чоржўй, Қарши, Карки, Шахрисабз, Китоб, Янги Қўрғон, Зиёвуддин, Хатирчи каби Бухоро амирлигининг вилоят ва туманларининг аҳолиси тамоман турки – ўзбек тилида сўзлашувчилардир. Шу нарса ҳам инобатга олиниб, ўзбек тилида бир газета нашр қилишга қарор берилди”³⁵⁰.

³⁴⁷ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – СССР халқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 67.

³⁴⁸ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – СССР халқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 94.

³⁴⁹ АЙНИЙ С. Масти. // Бухороий шариф. 1912 йил, № 17, пайшанба, 30 март; Унинг ўзи: Мактуб аз Бухороий шариф № 20, сешанба, 3 апрель; Унинг ўзи: Сайли наврўз дар Бухоро .№ 21, чоршанба, 4 апрель, № 8, сешанба, 20 март.

³⁵⁰ АЙНИЙ С. Мактуб аз Бухороий шариф. // Бухороий шариф. 1912, № 20, сешанба, 3 апрель.

“Бухоройи шариф” газетасига асос солинган санадан 4 ой ўтиб, яъни 1912 йил 14 июл “Турон” газетасининг 1-сони нашр қилинади³⁵¹. Шундай қилиб, ҳафтада тўрт марта “Бухоройи шариф”, икки марта “Турон” газеталари чиқа бошлаган. “Турон”нинг дастлабки 14 сонига Мирзо Жалол Юсуфзода муҳаррирлик қилган. (Бироқ 1-сонига Мирзо Сирож Ҳаким имзо чеккан). Ношири К. Левин бўлиб, 15-сондан унинг ноширлиги “Бухоройи шариф” ширкати ихтиёрига ўтган. “Турон”нинг муҳаррирлигига Истанбулда таҳсил олган бухоролик Ғиёс Махзум Ҳусайнга топширилган. Мазкур сондан бошлаб газетанинг 21-сонигача Ҳайдархўжа Мирбадалов муҳаррир бўлган. Қисқа вақт, яъни 22-сондан 25-сонгача самарқандлик Ҳусайн Иброҳимов, 26-сондан охири сонигача яна Ҳайдархўжа Мирбадалов масъул муҳаррирлик қилган. “Газеталар камоли муваффақият билан 1913 йил январь бошигача давом қилди”³⁵².

“Хулосаи калом, 1913 йил 2 январда рус элчихонаси исмидан Петров имзоси билан идорага ушбу мазмунда бир мактуб келди: “Бухоро амири жаноб олийнинг хоҳишлари билан ушбу кундан эътиборан “Бухоройи шариф” ва “Турон” газеталари тўхтатилди. Мана шундай бўлиб “Бухоройи шариф” 1912 йилдан 2 январь 1913 йилга довур 153 – сон чиқиб ва “Турон” 14 июль 1912 йилдан бошлаб мазкур тарихгача 49 – сон чиқиб тўхтамоққа мажбур бўлди. Янги мева келтира бошлаган ушбу икки ниҳол, истибдод ва зулм болтаси билан халқ боғчасидан чопилиб отилдилар”³⁵³. Демак, “Бухоройи шариф” 1912 йилнинг 11 мартидан - 1913 йил 12 январгача, “Турон” газетаси 1912 йил 11 июлдан - 1913 йил 3 январигача чоп этиб турилган”³⁵⁴.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, маърифатпарвар адиб Садриддин Айнийнинг Бухоро жади́дчилик ҳаракати ва жади́д мактабларида олиб борган фаолияти оғир ижти-

³⁵¹ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – СССР халқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 95.

³⁵² АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – СССР халқлари марказий нашриёти, 1926. – Б. 96.

³⁵³ АЙНИЙ С. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. – Москва: СССР халқлари Марказий нашриёти, 1926. – Б. 96-97.

³⁵⁴ Ўзбекистон тарихи солномаси / Тузувчи муаллифлар: Ражабов Қ. Ҳасанов Ф. Т. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 88-89.

мойи-сиёсий даврга тўғри келади. Айни бу пайтда мамлакатда юзага келган ислохотчилик ҳаракатлари унинг дунё қарашида кескин ўзгаришлар ясади. Мутаассиб рухонийлар ва амирлик ҳукуматининг Ёш бухороликларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатиши ҳам олимнинг маорифпарварлик ғояларидан воз кечишига таъсир қила олмади. Бу нарса унга қайта куч ва ғайрат бағишлади.

Айний умрининг қайриб ўн-ўн беш йиллик фаолиятини жадид мактабларида, келажак авлодларга таълим бериш, миллий адабиётлар яратиш, уларни ўз мамлакатига содиқ фарзанд қилиб тарбиялашга сарфлади. Адибнинг хизматлари бесамар кетмади. Халқ орасида у маърифатпарвар олим ва шоир сифатида танилди, сафдошлари орасида ҳурмат-эътибор қозонди. Маҳаллий матбуот саҳифаларида ҳам турли йўналишдаги мақолалари ва шеърлари билан қатнашиб турди. Олимнинг Бухорода жадид мактаблари очиш ва уларнинг сафини кенгайтириб, халқ фарзандларини ўқитишдаги саъй ҳаракатлари ҳозирда ҳам ўзига хос ибрат ва намуна мактабини ўтамоқда.

А.ЮСУПОВ,
Андижанский государственный университет

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО ТРУДА САДРИДДИНА АЙНИ

Значительным явлением в историографии истории джадидизма была книга Садриддина Айни “Материалы к истории Бухарской революции” (1926 г.), где дана полная картина истории организации новометодных школ в Бухаре³⁵⁵. Следует отметить и книгу Муминджана Мухаммаджанова “Турмуш уринишлари. Мадраса талабаси кундалиги” о деятельности джадидов в Ташкенте и Фергане.³⁵⁶ Некоторое внимание этому вопросу уделялось и в работе Файзуллы Ходжаева “К истории революции в

³⁵⁵ См.: АЙНИ С. Материалы к истории Бухарской революции. – М. 1926.

³⁵⁶ См.: МУХАММАДЖАНОВ М. Турмуш уринишлари. Мадраса талабаси кундалиги. 1925.

Бухаре и национального размежевания Средней Азии”.³⁵⁷ Заслуживает внимания и статья И.И.Умнякова “К истории новометодной школы в Бухаре” (1927 г.), посвященная рассматриваемой проблеме.

Как известно, С.Айни был участником и очевидцем событий, произошедших в Бухаре и его капитальный труд был написан по свежим следам, после отъезда С.Айни из Бухары. Работа была издана на узбекском языке в Москве в 1926 г.³⁵⁸ Переиздана же была лишь в 1963 г., после смерти автора и со значительными сокращениями, касающимися оценки самого бурного периода деятельности джадидов.

С.Айни придавал новометодным школам не просто просвещенческое значение, он считал, что они начинали переворот во всех сферах жизни общества. Так было в деятельности, потому что в программе джадидов указывалось, что реформа религиозных учебных заведений, повсеместное увеличение новометодных школ, привитие знаний людям напрямую связано с научной, общественной, экономической, политической жизнью Бухары³⁵⁹. Кроме того, автор подводит читателя к тому, что идеи джадидов были мощной объединительной силой, они положили конец распрям и воссоединили в своем стремлении к просвещению шиитов, суннитов, иранцев, таджиков, узбеков, всех передовых людей того времени, независимо от национальности и вероисповедания.

Айни дает подробный перечень основателей новометодных школ, в том числе и представителей Татарстана. Как активный участник событий С.Айни детально описывает все трудности организации и развития этих школ, борьбу сторонников “усули джадид” и “усули кадим”, отводя особую роль в этом Абдурауфу Фитрату³⁶⁰.

³⁵⁷ См.: ХОДЖАЕВ Ф. Избранные труды в 3-х томах. Т.1. –Ташкент, 1926. – С. 84-94.

³⁵⁸ См.: АЙНИ С. Бухоро инкилоби тарихи учун материаллар. – М., СССР халкларининг марказий нашриёти, 1926. – Б. 256.

³⁵⁹ См.: АЙНИ С. Тарихи инкилоби Бухаро. – Душанбе: Адиб, 1987. – С. 69.

³⁶⁰ Абдурауф Фитрат был назиром по иностранным делам (1922), назиром образования (1923), зампред Совета назиров Бухары. В 1923 г. Фитрата обвинили в злоупотреблении властью и отстранили от работы. Он уезжает в Москву, преподаёт в институте восточных языков, активно занимается литературной деятельностью. В 1924 г. Фитрат получил звание профессора. Его труды приобретают известность в Европе.

Книга С.Айни историографически важна еще и потому, что в ней кроме работ А.Фитрата, дается оценка и другим наиболее актуальным публикациям начала века, посвященным джадидизму. Среди них статья Бурхана Шарафа “Бухарские письма”, опубликованная в оренбургской газете “Вакт” (1910, 7 февраля. №574), Абдулкадыра Мухитдинова – “О положении Бухары”, которые способствовали объединению бухарской молодежи и воздействовали на общественное мнение.

Список ташкентских и ферганских джадидов представил М.Мухаммаджанов. Однако его сведения о новометодных школах весьма отрывочны. Вместе с тем, здесь впервые говорится о зарождении узбекского театра, первых спектаклях в г.Коканде, Андижане, Самарканде, Намангане, об усилиях джадидов по изданию газет³⁶¹.

Уже в 1927 г. сложилось отрицательное отношение к джадидизму и была установка на критическую оценку его истории в пользу большевизма. Однако И.И.Умняков сумел на основании работы С.Айни дать картину зарождения джадидизма в дореволюционной Бухаре и высоко оценить его реформаторскую сущность.³⁶²

Статья И.И.Умнякова, объективно представляла историю новометодных школ, деятельности бухарских джадидов в этом направлении. Но в этом, возможно, и ее ценность. С другой стороны, она позволила создать представление о книге С.Айни, которая, как уже говорилось выше не имеет до сих пор полноценного издания на узбекском и русском языках.

Произведение С.Айни “Материалы к истории Бухарской революции” Ф.Ходжаев оценивал в целом высоко, но только как “прекрасное описание переживаний некоторых руководителей джадидизма” с ценными материалами,

В тридцатые годы XX века он был репрессирован, по обвинению в буржуазном национализме. Указом Президента Республики Узбекистан от 25 сентября 1991 года Абдурауфу Фитрату за выдающиеся заслуги была присуждена Государственная премия в области литературы им. Алишера Навои.

³⁶¹ См.: МУХАММАДЖОНОВ М. Турмуш уринишлари. Мадраса талабаси кундалиги. – Т., 1923. Б.310-316.

³⁶² См.: УМНЯКОВ И.И. К истории новометодной школы в Бухаре. – 1927.

освещающими отдельные этапы этого движения.³⁶³ Подвергая резкой критике работу С.Айни, он упрекал его в умалчивании значения школ джадидов в подготовке политической борьбы. Это обстоятельство было связано с тем, что книга Ф.Ходжаева была уже написана, а буквально через год переделана в условиях ущемленности свободы мнений и имела политическую окраску. Американский исследователь Э.А.Олворт отмечал, второе издание книги Ф.Ходжаева было осуществлено в связи с тем, что на него был оказан нажим со стороны партийных органов³⁶⁴ и это действительно так. ЦК КП (б) Уз и Средазбюро потребовали от него существенной переработки книги. Сам Ф.Ходжаев в предисловии ко второму изданию писал, что было решение партийных органов, указывающее на ошибочность некоторых положений его труда, которых он признал на III съезде КП(б) Уз и поправил их во втором выпуске брошюры³⁶⁵. Ф.Ходжаев в то же время не отказался от своей оценки социальной сущности джадидизма. К сожалению, первое издание труда Ф.Ходжаева, как наиболее ценное и правдивое, не доступно для читателя. Тем не менее и второе издание имеет историографическую ценность, несмотря на изменение позиции автора в окончательной оценке джадидского движения, вследствие насильственного давления на человека, связанного своей деятельностью с правящим тоталитарным режимом.

Начальной просветительской деятельности джадидов Бухары Ф.Ходжаев уделяет мало внимания, акцентируя внимание на основных этапах джадидского и младобухарского движений и на их политической деятельности.

В отличие от С.Айни Ф.Ходжаев считал, что новометодные школы были не просто центрами просвещения, но и своеобразными центрами подготовки к политической борьбе. Примером тому, по его мнению, служили школы

³⁶³ См.: ХОДЖАЕВ Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания в Средней Азии // Избранные труды в 3-х томах. – Т.1. – Ташкент, 1926. – С. 73.

³⁶⁴ См.: ОЛВОРТ Э.А. Туркистон // Узбекистан адабиети и санъати. 1992. 11 сентябрь.

³⁶⁵ См.: ХОДЖАЕВ Ф. К истории революции в Бухаре и национального размежевания в Средней Азии. – С. 88,94.

Усман Ходжаева, Абдувахида Бурханова, где велась агитация против эмира и его правительства.

Интереснейшие сведения об учебной литературе новометодных школ содержала статья Н.Архангельского³⁶⁶. Здесь дан полный перечень учебников, авторами которых были организаторы и преподаватели этих школ: Мунаввар кары, Абдулла Авлони, Хафиз Саиди, Иноятулла Мирзаджанов и др.

Как представляется, историографическая ценность труда Садриддина Айни “Материалы к истории Бухарской революции” и других работ вышедших в первой половине 20-х годах заключается, прежде всего в том, что они писались еще тогда, когда степень идеологического диктата на общественные науки была относительно слаба. Работы этого периода носили характер журнальной статьи, тем не менее, их труды отличались от последующих публикаций более независимыми суждениями и альтернативными оценками имевших место исторических процессов.

³⁶⁶ См.: АРХАНГЕЛЬСКИЙ Н. Учебная литература на узбекском языке // Наука и просвещение. 1922. №2. – С. 34-41.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши.....	3
--------------	---

ЖАДИДЧИЛИК ВА МИЛЛИЙ ҒОЯ МАСАЛАЛАРИ

С.Агзамжоджаев. Жадидчиликнинг ғоявий ривожланиш босқичлари	6
Б.Назаров. Ўзбек ва француз озодлик шеърляти: типология масаласига доир	10
Ж.Исмаилова. Миллий – озодлик ҳаракатлари ва маърифатпарварлар	19
З.Абдирашидов. Туркистон жадидлари ва миллий ғоя тарғиботи	26
Р.Шамсутдинов, Ш.Сайдалиева. Жадидчилик ҳаракати намояндаларининг ижтимоий, маънавий-маърифий қарашларига доир	39
Т.Қозоқов. Фарғона водийсида жадидчилик ҳаракатининг шаклланиши ва ривожланиш босқичлари	48
Б.Жамилова. Ватан армон, истиқлол орзу.....	53
Н.Холиқова. Истиқлолнинг ғоявий раҳнамолари.....	64

ЖАДИД МАТБУОТИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Д.Алимова. Без национальной печати “нет самой нации” – концепция развития джадидской прессы.....	69
Б.Ҳасанов. Жадид матбуоти саҳифаларида Туркистонда таълим масалаларининг ёритилиши	87
Б.Ирзаев, У.Ортиқов. Жадид матбуоти саҳифаларида Туркистондаги сиёсий жараёнлар.....	97
Р.Раҳматжонов. Жадидлар ва матбуот.....	113
А.Мингнароров. Маданий жараёнлар ва таълим масалаларининг Туркистон миллий матбуотида ёритилиши	119

ЖАДИД АДАБИЁТИ ВА САНЪАТИ МАСАЛАЛАРИ

Н.Каримов. Жадид театрининг миллий манбаларига доир.....	124
--	-----

Б.Ирзаев. Ўзбек мусиқа маданияти ва жадид тараққийпарварлари	136
Р.Баракаев. Жадид маърифатпарварлик ҳаракати ва ўзбек болалар адабиёти	145

ЖАДИД МАКТАБИ, МАОРИФ ВА АХЛОҚИЙ ТАРБИЯ МАСАЛАЛАРИ

Д.Зиёева. XX аср бошларида шаҳар кутубхоналари тараққиётида жадид маърифатпарварларининг ўрни ...	151
Н.Мустафаева. Туркистон жадидларининг замонавий ўрта ва олий мактаб, маориф масаласига муносабати ...	155
Ш.Зиёдов. Туркистондаги шахсий кутубхоналар тарихидан.....	166
Э.Юсупов, Э.Тожимирзаев. Миллий ғоя ва “усули жадид” мактабларининг фаолиятида доир.....	170
А.Расулов, Д.Насриддинова. Жадидчилик ҳаракатида татар аёлларининг тутган ўрни	176
З.Ишанходжаева. Прогрессивные идеи джадидов и их судьба.....	183
А.Кудияров. Из истории просветительской работы в Каракалпакии.....	187
Д.Жамолова. Бухоро республикаси ҳукуматининг маориф соҳасидаги сиёсати	193

ЖАДИДЧИЛИК ТАРИХШУНОСЛИГИ

Ф.Ширинова, С.Ҳамроева. Бухоро жадидлари маҳаллий муаррихлар талқинида	197
Ф.Темиров. С.Айнийнинг ижодий мероси Бухородаги жадидчилик ҳаракатини ўрганишда муҳим манба.....	203
А.Юсупов. К истории изучения историографического труда Садриддина Айни	209

ЖАДИД МАЪРИФАТПАРВАРЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ҒОЯВИЙ АСОСЛАРИ

*“Жадид маърифатпарварларининг миллий таълим, матбуот,
адабиёт ва санъатни ривожлантиришга
қўшган ҳиссаси ва унинг Миллий ғоя тарғиботидаги аҳамияти”
мавзудаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари
2016 йил 15 апрель*

**“Тошкент ислом университети”
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2016**

**Муҳаррир:
Сарвар Очилов,**

**Муқова дизайнери:
Файзулло Собиров**

**Саҳифаловчи:
Зулҳумор Улуғбекова**

**Нашриётнинг гувоҳнома рақами АІ № 224. 2012 й. 16 ноябрь.
Босмахонага 2016 йил 14 июнда берилди.
Бичими 84×108 ½, Шартли б.т. 11,34. Нашр т. 10,00.
Адади 90 нусха. Буюртма № 38
Баҳоси шартнома асосида.**

**“Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа
бирлашмаси босмахонасида чоп этилди.
100011. Тошкент ш. А.Қодирий, 11.**